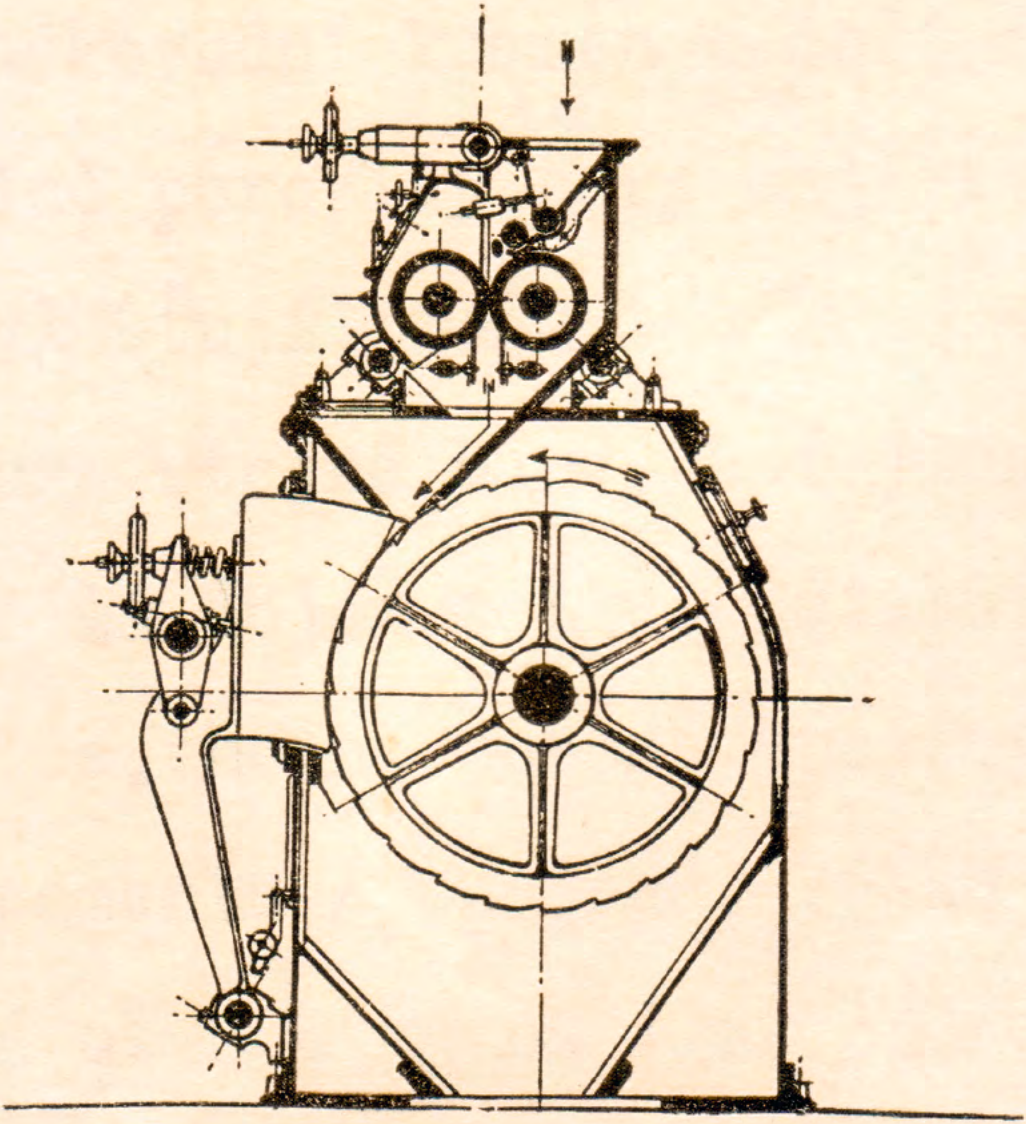
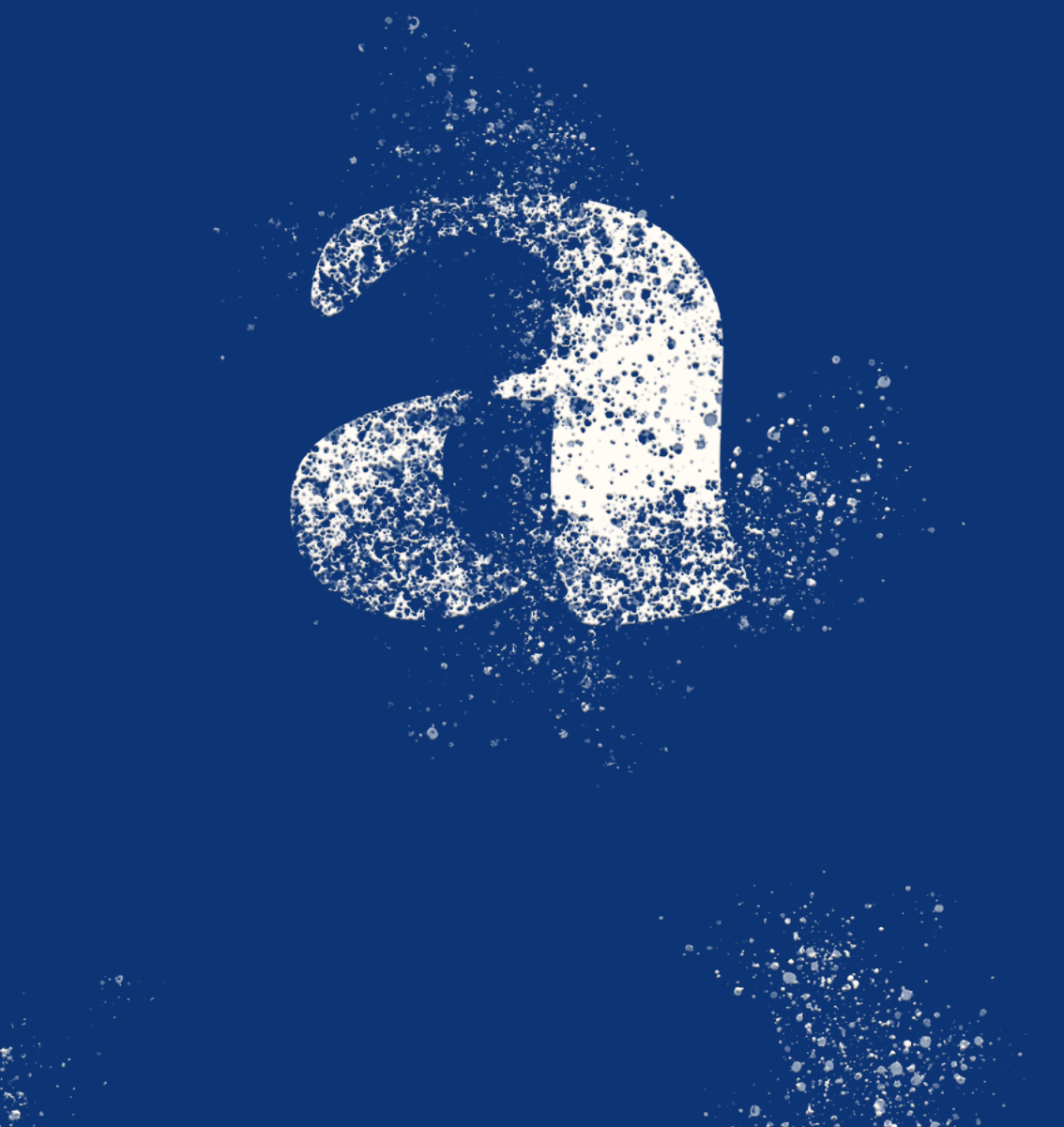

Obr. 3.

nulán
prášek
talíř
dunsty
mouchnice

hasák
sle
latina
pachole
špunt
výskok
mlynář
plansichtr

RADIM URBÁNEK

MLYNÁŘSKÝ SLOVNÍK

NÁZVOSLOVÍ HISTORICKÝCH MLÝNŮ

Poděkování | 11

Úvod | 13

Stručný historický exkurz do vývoje mlynářství | 20

Práce se slovníkem | 24

Mlynářský slovník | 27

Závěr | 185

Summary | 189

Rejstřík | 190

Rejstřík věcný a jmenný | 198

Prameny a literatura | 200

Autorství obrázků | 206

KATALOGIZACE V KNIZE - NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Urbánek, Radim, 1967-
Mlynářský slovník / Radim Urbánek. -- Vydání první. -- Praha : Národní zemědělské muzeum, 2024. -- 208 stran : ilustrace
Obsahuje bibliografii, bibliografické odkazy a rejstříky

ISBN 978-80-88270-43-0 (brožováno)

* 664.7 * 81'373.46 * (038)81
– mlynářství
– oborová terminologie
– terminologické slovníky

664 - Potravinářský průmysl [19]

Design © kapitola s.r.o., 2024
ISBN 978-80-88270-43-0

Poděkování

Na prvním místě děkuji své manželce Radce za velkou trpělivost a podporu především při samotném dokončování slovníku. Významný podíl na podobě předkládané publikace má zakladatel české molinologie a zároveň její nejvýznamnější osobnost Luděk Štěpán, bez jehož přibližně čtyřicetileté badatelské práce a řady jeho autorských knih, kterými položil skutečné základy české molinologie, by tento slovník určitě nemohl vzniknout. Poděkování patří zvláště za jeho trpělivé, velmi užitečné a shovívavé lektorování, které začalo cennými připomínkami a nápady již v samých počátcích přípravy slovníku v roce 2004.

Cennými připomínkami a radami po trpělivém prostudování pracovních verzí slovníku významně přispěli také Ing. Jan Doubek (zejména v části věnované větrným mlýnům), Ing. Václav Martínek a Ing. Václav Medek (oba v technologických záležitostech a k mlýnským strojům), František Mikyška, Rudolf Šimek, David Veverka, Ing. Jaroslav Prokeš a Ing. Vlastimil Novák (v řadě praktických otázek a upřesnění hesel) a dále pak Mgr. Šárka Janotová, Ph.D., (v otázkách právních norem, vodních knih a institucí 1. poloviny 20. století).

Za důležité lexikologické konzultace zejména v nuancích dialektů patří poděkování PhDr. Jarmile Bachmannové, CSc. Řadu obrazových materiálů, jejichž původcem je buď sám Luděk Štěpán, nebo jeho bratr Jiří Štěpán, bylo možné v knize uveřejnit s laskavým souhlasem Ing. Jany Stehlíkové, dcery Luďka Štěpána.

hřeb do kola, viz str. 53, foto Radim Urbánek

Úvod

Vydání slovníku pro vysvětlení specifické mlynářské terminologie je pro bádání o mlýnech důležité, neboť tato odborná terminologie zahrnuje velké množství výrazů, které mají v jiných oborech zcela odlišný význam. Příkladem mohou být *apoštolové, babka, bochník, cylindr, duše, hasák, hnízdo, hulán, housle, latina, lucerna, němčina, pachole, prášek, preclík, špunt, talíř, vlk, výhonek, výskok* apod. A naopak existují slova používaná výhradně v mlynářství. Patří sem např. *dunsty, krupník, mlynář, moučnice, plansichtr, železí, žejbro.* Zvláštním případem se stala slova, jejichž význam je regionálně odlišný, např. *kašník* či *val*. I v samotné molinologické terminologii existuje více výkladů pro jeden pojem. Např. *mlýnský kámen* je označení jak pro mlecí kámen, tak pro kámen z krupníku typu holendr, ale i kamenné ložisko pod čepem hřídele vodního kola. Ke všem těmto nuancím a detailům ve významu se předkládaný slovník staví s cílem popsat mlynářskou terminologii po stránce odborné a postavit ji do praktických souvislostí. Předkládaný *Mlynářský slovník* je určen nejen molinologům a obecně odborné veřejnosti zabývající se tematikou mlýnů, ale podstatné informace nabízí také pracovníkům muzeí a památkové péče. Zároveň však přináší informace i zájemcům z řad laické veřejnosti, a to od vlastníků mlýnů přes turistické návštěvníky až po genealogy. Cílem bádání, na jehož základě vznikl předkládaný slovník, bylo shromáždění co nejvyššího počtu termínů souvisejících s mlýny, mletím, mlynářskou chasou a životem ve mlýnech.

Téměř současně přibylo i vysvětlení významu a souvislostí těchto termínů.

Sestavování mlynářské terminologie zahájilo nalezení rukopisného *Mlýnařského slovníku* od Karlouše Richtera autorem této publikace v Regionálním muzeu ve Vysokém Mýtě v roce 2002.[1] Podrobným zkoumáním bylo zjištěno, že převážná většina hesel se shoduje s hesly uvedenými v knize Arnošta Vysokého *Materiál k slovníku technologickému*.[2]

Při sestavování předkládaného slovníku autor vycházel z reálného předpokladu značné tematické složitosti, a proto aplikoval řadu vzájemně provázaných metod jak teoretických (analýza a syntéza, indukce a dedukce, analogie), tak empirických (pozorování, měření, experimentální ověření). Při přípravě většiny hesel byla uplatněna kombinace souběžně využitých minimálně dvou metod. Výběrově lze uvést alespoň hesla *dát do kamene, křesání, mletí navysoko, mletí periodické, řemen plochý, třídič spirálový…* U nich nejprve došlo k nastudování písemných podkladů s uplatněním metody induktivní a deduktivní za neustálého srovnávání a poté k pozorování v rámci experimentálního ověření technologických postupů a následně z nich vznikajících jevů.

Mnoho hesel bylo verifikováno pomocí indukce. Tato metoda se v případě molinologického slovníku nabízí proto, že mnohdy se k vícero konkrétním předmětům vztahuje stejná činnost. Příkladem je možné uvést hesla patřící pod *zařízení odlučovací*. Díky dedukci byla do této skupiny začleněna nejen zařízení na principu filtrů, ale i zařízení bezbariérová (*komora expanzní, komora větrová*). U hesel, která se vztahují k procesům, pak došlo k sestavení jejich celkového výčtu a především členění do skupin. Např. *opracování zrna povrchové* zahrnuje *broušení, kartáčování, loupání* a *odírání*.

1) Richter, Karlouš, *Mlýnařský slovník*, nedatováno [60. až 70. léta 19. století], Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, podsbírka knihy, inv. č. R92. Karlouš Richter, mlynář, radní, archivář a propagátor pokroku, založil vysokomýtské muzeum v roce 1871, čímž vzniká první české městské muzeum.

2) Vysoký, Arnošt, *Materiál k slovníku technologickému*, Litomyšl 1861.

Autor knihy křesá mlecí kámen, foto Radka Urbánková

Řada hesel byla podrobena dedukci, kdy byl nejprve sestaven výčet termínů, které spojoval určitý jev, a z něj následně dovozeny konkrétní skutečnosti. Zde se jednalo o opačný postup, kdy autor přiřazoval do skupin hesla, která vycházela ze shodných skutečností. Patří sem např. *kolo vodní* s řadou zcela specifických variant. Bez jejich vymezení by obecně pojaté heslo k tomuto druhu vodního pohonu nemělo téměř žádný význam.

Obě metody společně byly uplatněny při utřídění složitých hesel, mezi něž náleží kupříkladu *hranice mlýnská* nebo *složení obyčejné*. Ve výsledné podobě to zároveň umožnilo jasné vymezení, do jaké skupiny patří konkrétní odkazované heslo. Příkladem uplatnění jsou slovníková hesla *nářadí mlynářské* a *nářadí k obracení mlecích kamenů*. U drtivé většiny hesel byla použita evaluace. U teoreticky získaných hesel k činnostem došlo k ověření experimentem (viz následující části

textu), k předmětům pak k ověření druhým, vzájemně nezávislým zdrojem. To se stalo hlavní podmínkou k zařazení daného hesla do slovníku. U naprosté většiny hesel je ovšem počet dvou zdrojů značně překročen.

Velmi důležitý a v některých případech jediný možný se stal hermeneutický přístup. To se týkalo např. slov nalezených v historických textech, jako *budka, cezák, fedruňk, hevle…*, ale také při upřesňování souvislostí, k nimž patří zmínky o použití hasačertu a jeho zákazu. Dalším případem jsou hesla o kontingentaci, osazování normálního znamení či o Mlynářském ústředí, u nichž je nezbytná znalost souvisejících právních předpisů.

Podstatnou roli ve shromažďování informací sehrálo jejich doplnění o informace získané při terénním výzkumu a v neposlední řadě během molinologických experimentů a praktických ukázek realizovaných pro odbornou i laickou veřejnost v letech 2007 až 2022 na mnoha místech v ČR, ale i na Slovensku. Autor prováděl křesání mlecích kamenů ve vodních mlýnech v Býkovicích (okres Blansko), Mikulovicích (okres Jeseník), Oblazech (Žilinský kraj, Slovensko), na Vysokém Chlumci (okres Příbram), v Zubrnicích (okres Ústí nad Labem) a na akcích pro veřejnost (v muzeu v přírodě na Veselém Kopci, v Černokosteleckém pivovaru v Kostelci nad Černými lesy). Vždy se jednalo o křesání mlecích kamenů do stavu použitelného pro skutečné mletí a zahrnovalo mlecí kameny různých materiálů (pískovce, sladkovodní křemenec), ale i různé druhy křesů s odlišnými remišemi (rovné radiální, rovné tangenciální, zaoblené) a odlišným tabulovým křesem (různé drážkové, nebo nahrubované pemrlicí).

Osazování mlecích kamenů na mlýnské hranici prováděl autor ve mlýně v Mikulovicích (okres Jeseník) a v muzeu v přírodě na Veselém Kopci (okres

Chrudim). S křesáním kamenů samozřejmě vždy souviselo také rozebírání a skládání téměř celé mlecí části obyčejného mlecího složení.

Řadu ukázek ručního mletí obilovin s průběžným vyséváním na kamenném složení o průměru kamenů 45 cm předváděl autor např. ve mlýnech v Bohuslavicích u Kyjova (okres Hodonín) a Velké Bíteši (okres Žďár nad Sázavou), na kulturních akcích v Sopotnici (okres Ústí nad Orlicí) a ve Staré huti u Adamova (okres Blansko), dále v muzeích (Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě, Městské muzeum v Ústí nad Orlicí) a na základní škole (Česká Třebová). Při provádění těchto mletí došlo vždy k dosažení všech frakcí: mouk, krupiček a krupic.

Mletí na vodou poháněném složení autor realizoval v Býkovicích (okres Blansko), v Oblazech (Žilinský kraj, Slovensko), Strážnici (okres Hodonín) a na Veselém Kopci (okres Chrudim), ale také na moderních elektricky poháněných kamenných mlýnech v pekárně (Kaplice, okres Český Krumlov) a v provozovně na výrobu potravinových produktů (Libchavy, okres Ústí nad Orlicí).

Předkládaná publikace má specifické postavení mezi obdobnými knihami také díky neobvykle rozsáhlému obrazovému doprovodu, který demonstruje popisovaná hesla a zasazuje je do jejich přirozeného prostředí. Fotografie, které z velké části pořizoval autor sám, vznikaly často ve velmi obtížných podmínkách neosvětlených mlýnic.

pachole zubaté, viz str. 121, foto Radim Urbánek

Stručný historický exkurz do vývoje mlynářství

Relativně složitou problematiku mlynářství včetně technologie mletí lze vývojově popsat jako postup od ručního mletí k mletí mechanickému. Ruční mletí se odehrávalo nejprve na drtidlech v podobě většího kamene s rovnou nebo mírně prohnutou horní plochou a s tříčem, tedy malým hranolovým kamenem, který se dobře držel holou rukou. Následovaly tzv. mlýnky řeckého typu, které vypadají podobně jako drtidlo, ale v tříči se nachází otvor, který slouží coby malý zásobník zrna. S příchodem Keltů na území českých zemí došlo zhruba ve 4. století př. n. l. k importu rotačních mlýnů v podobě jednoduchého malého kamenného složení (viz následující odstavec).[3] Do běhounu je nasazena anebo na něj připásána dřevěná rukojeť, která umožňuje otáčení tohoto kamene a v samotných počátcích vede s velkou pravděpodobností jen ke kyvnému pohybu.

Nejpozději ve vrcholném středověku nastupují na našem území mechanicky pohybované mlýny, tedy poháněné vodou či větrem. Mlecí složení tvoří spodní kámen zvaný ležák a horní kámen nazývaný běhoun. Ležák se nepohybuje, ale běhoun pohání železí, procházející u vodních mlýnů ze spodní části a u větrných z horní. V 15. století přibývá u těchto mlýnů také vysévání mouky pomocí hasačertu, tedy mechanicky. Nejpozději v 18. století je doplněno

3) Štěpán, Luděk – Křivanová, Magda, *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách*, Praha 2000, s. 8.

i žejbro, tj. mechanicky pohybované síto, které zajišťuje odsévání krupic. Celé zařízení označujeme jako tzv. obyčejné složení a má dvě zmíněné části, tj. mlecí a vysévací. Vyráběné je řemeslnicky a k jeho osazení postačuje i přízemní mlýn s dvoupodlažní mlýnicí.

První továrně vyrobené mlecí složení zvané umělecké se v českých zemích osadilo ve mlýně v Žacléři (TU) roku 1842.[4] Stále ještě využívá mlecí kameny, ale skládá se již ze tří částí, tedy čistírenské, mlecí a vysévací. K jeho osazení jsou nezbytná čtyři podlaží mlýnice. Nejstarší mlecí složení tohoto typu mele technologií na plocho. Tím dochází k nadměrnému zahřívání meliva, které se před vyséváním na hranolových vysévačích musí nejprve chladit strojem zvaným hopperboy. V roce 1873 došlo k patentování válcové mlecí stolice s porcelánovými válci a roku 1875 k patentování obdobného stroje, ale již s válci litinovými.[5]

Od 80. let 19. století postupně dochází v českých zemích k modernizaci většiny mlýnů na umělecké složení s válcovými mlecími stolicemi a od přelomu 19. a 20. století k nástupu rovinných vysévačů a moderních strojů na čištění a třídění krupice, tzv. reforem. Mění se výrazně k lepšímu také vážení obilí a kontrola jeho kvality včetně měření vlhkosti.

S tímto technologickým vývojem se mlynáři museli vyrovnat. Pokud neměli dostatek finančních prostředků na pořízení uměleckého mlecího složení, k čemuž se zpravidla vázala i nutnost provést stavební úpravy mlýnice, přistoupili mlynáři k řešení, jehož výsledkem je tzv. poloumělecké složení. Jde o úpravy obyčejného složení doplněním strojů ze složení uměleckého (např. tarár, kapsový výtah) anebo nahrazením vysévací části již modernějším hranolovým vysévačem.[6]

Poslední zásadní vývojovou etapu představují automatické mlýny budované od konce 19. století.[7]

4) Tamtéž, s. 28.

5) Tamtéž, s. 29.

6) Štěpán, Luděk – Urbánek, Radim – Klimešová, Hana a kolektiv, *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II.*, Praha 2008, s. 79–81.

7) Štěpán, L. – Křivanová, M., *Dílo a život*, c. d., s. 29.

Jedná se o vývojově nejvyspělejší mlýn, který pro každý mlecí chod využívá vždy samostatný soubor strojů k mletí a třídění meliva nastavených prakticky pevně. Výhodou automatických mlýnů je jejich možnost velkokapacitního, a tedy i velmi rychlého zpracování obilovin.

O nejstarší podobě technologie mletí obilovin samozřejmě nemáme žádné doklady, ale můžeme dovozovat následující předpoklady. Vzhledem k hmotnosti běhounu u ručního kamenného složení nemohlo na jeden průchod dojít k rozdružení zrna na potřebnou a přiměřeně rovnoměrnou jemnost meliva, aby se z něj daly vyrábět placky. Je tedy jisté, že se mletí muselo opakovat, což s největší pravděpodobností vedlo již před nástupem mechanických mlýnů k zavedení průběžného vysévání. Je totiž málo pravděpodobné, že by tak cennou potravinovou surovinu předkové znehodnotili tím, že melivo, které obsahovalo už hotovou kvalitní mouku, opět semílali a dalším mletím z ní vytvářeli nekvalitní moučný prach.

Nejstarší mechanické mlýny sice nepřinášely nijak zásadní zlepšení kvality mlýnských produktů, ale vedly k podstatnému zvýšení produkce a také ke značnému ulehčení práce. V 15. století nastupuje mechanické vysévání, ve kterém hasačert pohybuje mlynářským pytlíkem, a nejpozději v raném novověku přibývá k mlynářskému pytlíku také žejbro, tedy mechanicky pohybované síto.[8] Tímto zařízením lze již v poměrně velkém množství vyrábět krupice, krupičky a mouky.

Zásadní technologický postup mletí obilných zrn v českých zemích spočívá v tzv. mletí na krupice neboli mletí navysoko, což se provádí za menšího tlaku než při mletí naplocho. Mletím na krupice, jak naznačuje samo pojmenování, se získá z jádra zrna více krupic

8) Tamtéž, s. 27.

a krupiček, které se dále třídí a čistí, a to na zařízení, které odpovídá mlýnku na čištění obilí, ale v menších rozměrech. V konečné fázi dojde k luštění krupic, tedy k jejich rozmáčknutí na kvalitní bílou mouku, avšak s minimalizací vzniku moučného prachu.

Zdůrazněme, že nástup válcové stolice s porcelánovými válci v roce 1873 přinesl sice značný pokrok, ale k mletí zrna i nadále sloužilo kamenné složení a na porcelánových válcích, které měly hladký povrch bez rýhování, se provádělo „pouze" luštění krupic na mouky. Skutečné mletí na válcových stolicích se začalo provádět až o několik let později s nástupem litinových válců s rýhováním.

Pro úplnost je třeba uvést, že technologicky nejvyspělejší formy dosáhly tzv. automatické mlýny. Jejich principem je využití vždy jedné samostatné skupiny strojů v podobě kolony pro každý mlecí chod – pro mletí žita jde o válcovou stolici a rovinný vysévač, k mletí pšenice je potřeba válcová stolice, rovinný vysévač a reforma.[9] Tyto stroje mají nastavené hodnoty, které se v průběhu mletí obvykle nemění jako u mlýna periodického. Velkou nevýhodou mletí na automatických mlýnech je ovšem skutečnost, že kvalitu produktů nemůže obsluha v průběhu zpracování zásadně ovlivnit.

9) Tureček, František, *Mlynářství, díl III., Sbírka diagramů mlýnů*, Břeclav, nedatováno, s. 68–70 a 74–92.

Práce se slovníkem

Slovník je postaven na principu abecedního řazení, což souvisí mj. s tím, že se jedná především o slovník terminologický a jen u některých hesel jej lze považovat za výkladový. Při řazení dvou- a víceslovných hesel se aplikuje pravidlo, z něhož vyplývá, že první místo patří podstatnému jménu a teprve za něj se dává jméno přídavné (např. *vysévač hranolový*). Rozepisovány do samostatných odkazů nejsou termíny, které se abecedně řadí hned za termín, u něhož jsou uvedeny jako jeho varianta (např. *česla* a *česlice*). V případě opakování termínu v daném hesle se termín zkracuje jen na první písmeno každého ze slov (např. *v. h.* pro *vysévač hranolový*).

Zjišťování rodů u předmětových hesel probíhalo v drtivé většině případů s pomocí *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost*[10] a zejména *Slovníku spisovného jazyka českého*[11]. Ovšem v případech slov slangových (např. *běhoun, cezák, dunsty, krejha*) vychází jejich určení ze skloňování v ústním podání, je-li známo. Není-li možné rod určit jednoznačně, značí jej autor otazníkem.

Při vyhledávání může uživatel postupovat oběma směry. Jak od konkrétního k obecnému, tak i naopak. Obsahově složitější hesla (např. *mlýnská hranice*) jsou rozepsána včetně co nejvíce uceleného výčtu všech svých částí a funkcí. Zároveň obsahují odkazy na termíny, s nimiž jsou provázaná. Aby hesla byla dohledatelná i obráceně, obsahují jednoduché termíny rovněž odkazy na hesla složitější. Tím je zajištěna vzájemná provázanost různých termínů.

10) Filipec, Josef – Červená, Vlasta, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Praha 2006.

11) Dostupný na adrese <https://ssjc.ujc.cas.cz>.

Autor při mletí, foto Radka Urbánková

Konkrétní příklady uváděné u jednotlivých hesel jsou zpravidla řazené abecedně. Toto pravidlo je však záměrně porušeno tam, kde výčet příkladů respektuje důležitost nebo četnost daného jevu. Tak jsou např. u hesla *motor* řazeny příklady v pořadí: *m. vodní, větrné, tepelné, spalovací a elektrické*.

Je třeba zopakovat, že uvádění zdrojů u jednotlivých hesel by vedlo k jejich zahlcení, a proto jsou jak prameny, tak literatura souhrnně uvedeny v části Prameny a literatura na konci této publikace.

Bádání zaměřené na shromáždění a interpretaci mlynářských termínů lze označit za přínosné nejen počtem shromážděných a popsaných hesel, ale i jejich vzájemnou provázaností. To se týká jednak vztahu hesel předmětových s hesly činnostními, jednak vzájemného vztahu hesel předmětových různé úrovně podobnosti. Tomu je přizpůsobena i podoba slovníku.

Jeho nejvýznamnější přínos představuje shromáždění podstatného počtu mlynářských termínů včetně mnoha zapomenutých. Zároveň lepší poznání a pochopení historické terminologie při sestavování slovníkových hesel vedlo k napravení několika nepřesností ve výkladu smyslu či principu daných termínů.

Ambicí při sestavování slovníku se stala snaha doplnit k českým termínům jejich německé ekvivalenty. K nadpoloviční většině českých termínů se však vztahují dva a více (v některých případech až devět) německých překladů, ale jen u části z nich je možné rozlišit drobné nuance jejich použití. Situace je tím komplikovanější, že se některé termíny pravděpodobně používaly v různých regionech s částečně odlišným významem. Z tohoto důvodu německé překlady tento slovník neobsahuje a uvedený úkol tak čeká na své zpracování v budoucnu.

Limit provedeného výzkumu spočívá v neexistenci historického obrazového materiálu pro část věcných hesel. Známe názvy některých předmětů, ale nezbývá než si jejich podobu představit podle zmínek v historické mlynářské literatuře, archivních materiálech anebo poznámkách mlynářů. Podstatné omezení představuje i skutečnost, že máme značně malé znalosti o technologických postupech, které používali naši mlynáři v minulosti. Souvisí to samozřejmě i se skutečností, že sami mlynáři se snažili je tajit, aby neposkytovali konkurenci své zkušenosti a znalosti. Chybí tak např. podrobné informace k celému procesu namáčení zrna před mletím, k výrobě krup ve stoupách anebo k loupání prosa na jáhly. I toto jsou témata vhodná pro další badatelské zpracování a již nyní v Čechách probíhají experimenty snažící se o realizaci zmiňovaných technologických postupů.

MLYNÁŘSKÝ SLOVNÍK

1

– A –

akvadukt [1] *m.* – most umožňující vedení vody; překračuje nejen jiný vodní tok, ale může sloužit i k překročení prohlubně anebo záplavové oblasti. V souvislosti s mlýny je používán u náhonů, aby se jejich voda dala vést po vrstevnici beze změny sklonu.

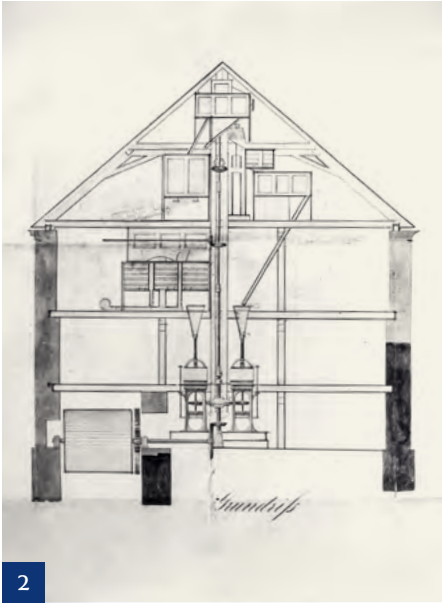
amerikán [2] *m.* viz mlýn amerikánský

apoštolové [3] *m.* viz konstrukce větrného mlýna německého typu

aspirace *ž.* – v případě mlýnů použití uměle vytvořeného proudu vzduchu buď větráky samostatnými, nebo zabudovanými ve strojích k různým účelům, zejména k odstranění nečistot ze zrna, dále k sušení zrna, chlazení strojů nebo meliva a v neposlední řadě k odsávání výparů vzniklých v jednotlivých procesech

aspirační produkty reformy *ž.* viz reforma

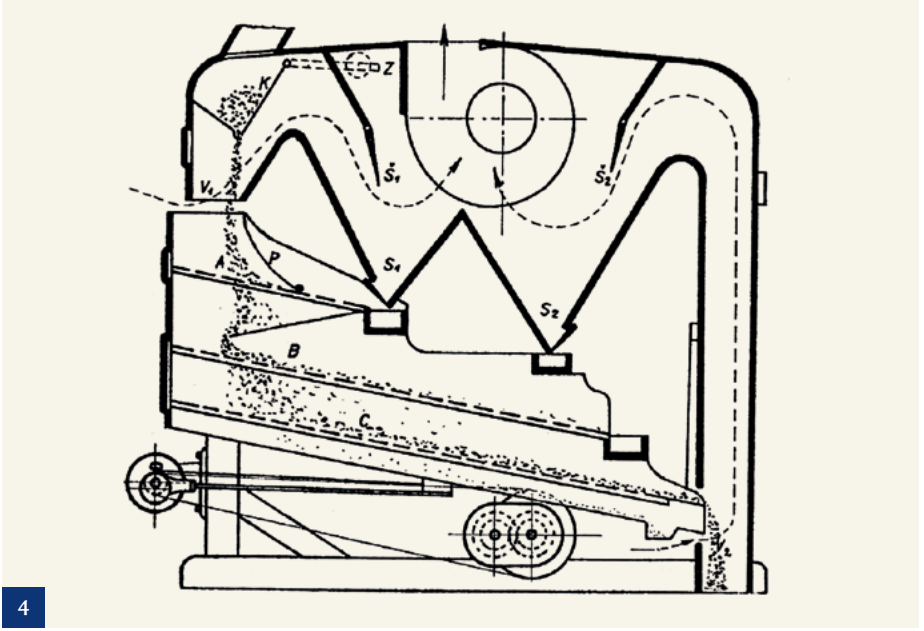
aspiratér [4] *m.* – zařízení, jehož podstatu tvoří dva jednovětrové tarár y (viz) a pod nimi osazené žejbro (viz) složené ze tří sít. Jeden tarár provětrává zrno před vstupem na žejbro a druhý po výstupu z něj.

2

3

4

5

A. prováděl na principu provětrání a prosévání zrna odstranění jak prachových částic, tak i velkých příměsí. Nečistoty, které se neoddělily proudem vzduchu na vstupu, se poté třídily přetřásáním přes síta, opatřená na spodní straně pohybujícími se čisticími kartáči.

autokap [5] *m.* – starší typ odlučovacího zařízení v podobě řady vedle sebe postavených expanzních košů se zavěšenými filtračními pytli. Častým případem varianty expanzních košů je použití dřevěné skříně, v níž se v místě mezi zavěšenými pytli nacházejí přepážky. A. pracuje na kombinovaném principu bariérové filtrace (v pytli zavěšeném u dna expanzního koše) a ztráty pohybové energie při změně proudu vzduchu společně s gravitací (v expanzním koši).

– B –

babka *ž.* viz konstrukce větrného mlýna německého typu

bednění (vodního kola) *s.*, též **podbití** *s.*, **poddenek** *m.* nebo **podynka** *ž.* – podbití korečků vodního kola typu korečník

běh *m.* – chod mlýna

běhoun [6] *m.* viz kameny mlecí

belík [7] *m.* – vodní kolo na vrchní vodu o malém průměru (i méně než 50 cm). Jde o korečník s atypickým tvarem lopatek, které jsou v řezu zalomené. Voda se z těchto korečků vylévá mnohem rychleji než u obvyklých korečníků, takže působí téměř výhradně svojí pohybovou energií a jen minimálně gravitační silou. B. našel využití pouze u pil.

beran [8] *m.* – zařízení k zarážení pilotů, tyčí, kůlů apod.

6

7

bidelec od žejbrování *m.* viz žejbro

bochník *m.* viz kameny mlecí

bombírung *m.* viz řemenice

bort *m.* – stěna žlabu

bortna *ž.* – deska, ze které se skládají žlaby

bouřit – označení pro špatný chod kluzného ložiska, kdy čep má příliš velkou vůli a kvůli tomu dělá hluk

brdoch *m.* viz šalanda

brodit – zmínka o vodním kole, které je ve spodní části ponořeno ve vodě a tím dochází ke ztrátám jeho výkonu

broušení (zrna) *s.* viz opracování zrna povrchové

Vordere Ansicht das Schlagwerkes. Seitenan

Fig. 1.

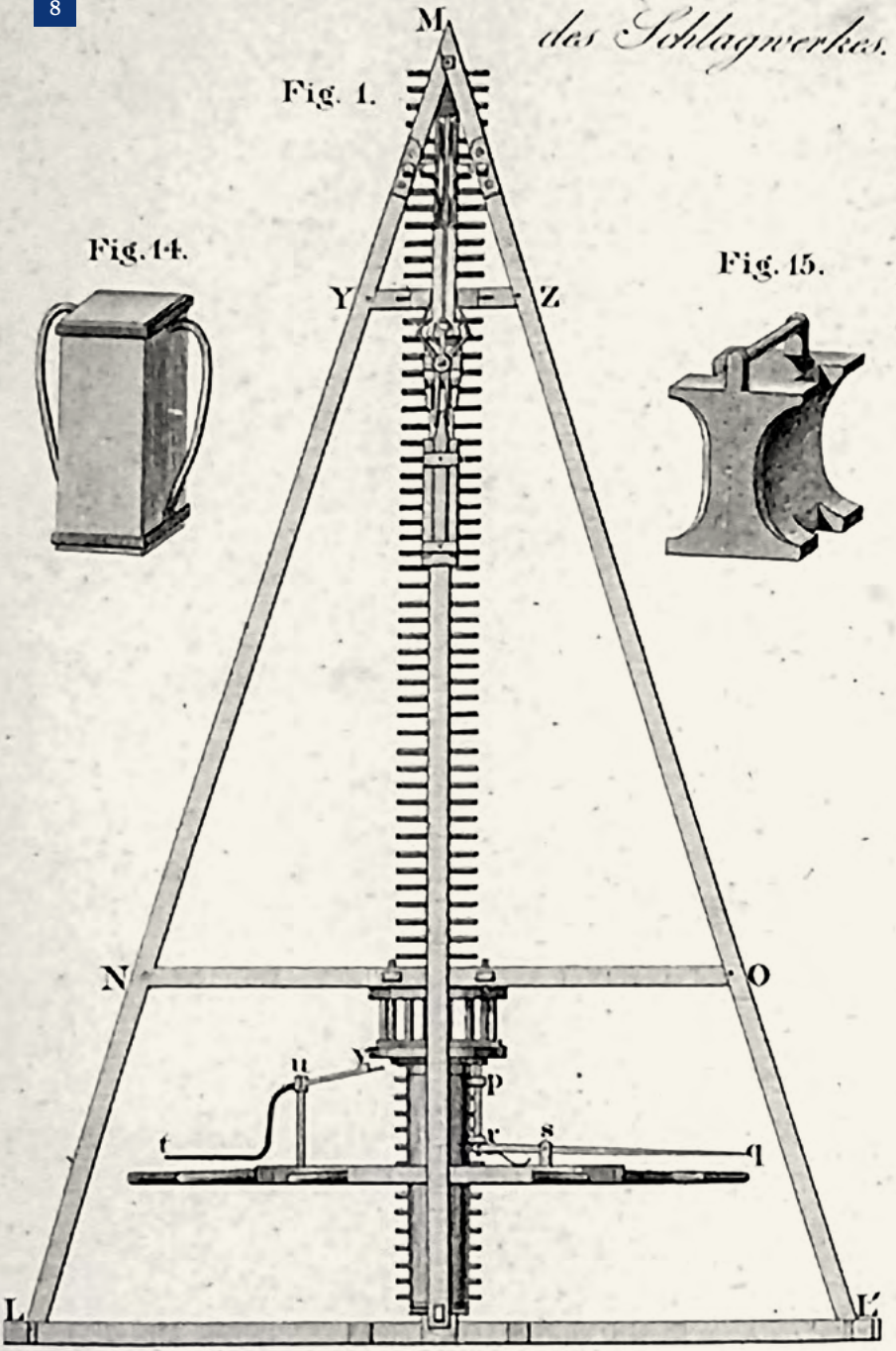

Fig. 14.

Fig. 15.

sicht-

Spundwand von Gußeisenpfählen.

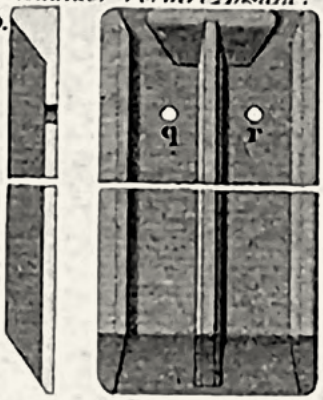
Grundriß.

Fig. 2.

Durchschnitt. Vordere Ansicht.

Fig. 13.

Perspectiv-Ansicht der Pfahlsäge.

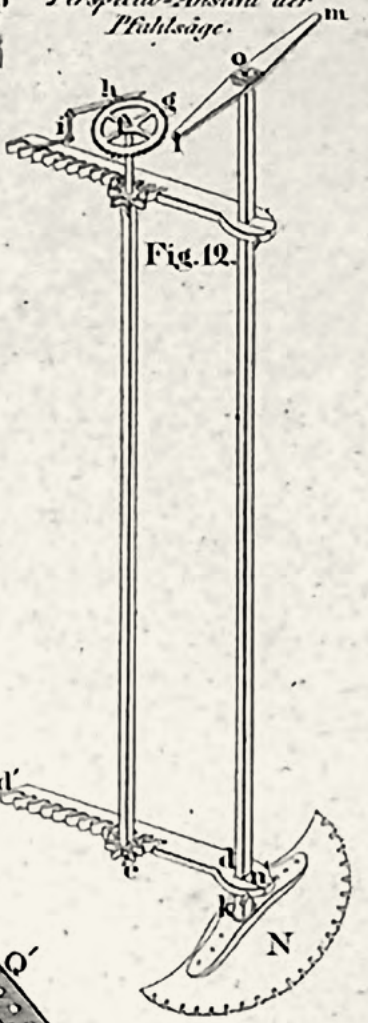

Fig. 12.

9

brůna *ž.* – hlavní paleční kolo s čelními palci ve dvou řadách, používalo se zejména u výstroje na vystrák (viz)

brzda *ž.* – zařízení sloužící u větrných mlýnů obou typů k zastavení otáčení palečního kola, a tím celého mlecího zařízení. Skládá se z vícesegmentové pásové brzdy zvané hem, bubnového navijáku zvaného vaček a těžké klády zvané drak, která brzdu zatěžuje.

buben *m.* viz cévník

bubnovat – výraz pro nežádoucí jev, kdy otáčející se běhoun tluče o ležák

budka [9] *ž.*, též **příklop** *m.* – prostá stříška sedlového tvaru nad vnějším čepem hřídele vodního kola, obvykle vytvořená spojením dvou krátkých prken jen pomocí hřebíků. Jejím účelem je ochrana čepu proti odstřikující nebo srážkové vodě a nečistotám (prach, listí).

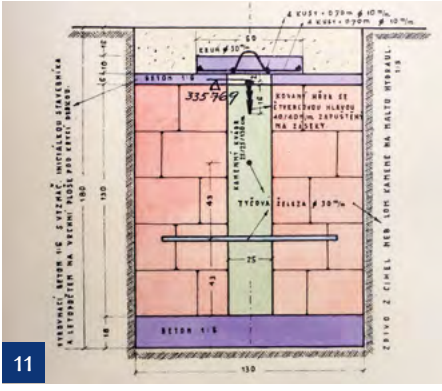
– C –

cejch jezový *m.* – obdoba cejchu vodního, který se osazoval u jezu; i zde vyznačuje bod, od něhož je měřeno, jak vysoko může dosahovat nadržená voda

10

cejch vodní [10, 11] *m.*, též **znamení normální** *s.* nebo **fix vodní** *m.* – kamenná, kovová nebo z obou těchto materiálů kombinovaná značka, která ukazuje, odkud je prováděno měření mlynáři

11

povoleného nejvyššího vzdutí vody. C. v. se osazoval na základě podmínek uvedených v *Nařízení ministeria orby, vydané po usnesení se s ministerstvy vnitra, práv a obchodu dne 30. září 1872, o tom, jak zařízeny býti mají cejchy, stavení vody se týkající, a čeho šetřiti jest, když se zakládají.*

Nařízení podléhalo zemskému zákonu č. 71/1870, *o tom, kterak lze vody užívati, ji svozovati a jí se brániti.* Konkrétně se ho týkaly § 23 až 25.

Značení c. v. pochází minimálně ze 14. století, ale s největší pravděpodobností je ještě starší. Vodní cejchy zasazovali již přísežní mlynáři. V raném novověku se pro c. v. používal termín cinosura (viz).

12

cent, **cent metrický** *m.* – jednotka hmotnosti používaná mlynáři a označovaná „q“; c. odpovídá hmotnosti 100 kg

centriklon [12] *m.*, též **cyklon** *m.* – zařízení k odlučování tuhých částic ze vzduchu odváděného od strojů. Má podobu plechových těles v horní části válcového a v dolní kuželového tvaru. K odlučování dochází současným využitím odstředivé síly a gravitace. Vzduch s tuhými částicemi vstupuje do c. v horní části tangenciálně a točí se podél vnitřku pláště. Odstředivá síla vynáší tuhé částice ke stěně c., odkud vlivem gravitace klesají dolů. Uprostřed c. a nejvíce v jeho horní části je vzduch nejčistší a odtud uniká vzhůru. Obvyklé bylo sestavování c. do dvojic.

céva *ž.* viz cévník

cévník [13] *m.*, též **kolo cévní** *s.* – dřevěný pastorek v podobě válcové klece tvořené dvěma čelními věnci neboli stražemi kulatého tvaru, s otvory pro pevné osazení cév (masivnějších dřevěných nebo výjimečně i kovových kolíků), do nichž zapadají palce palečního kola. Velký c. s více než 18 cévami a s průměrem dosahujícím velkých rozměrů – výjimečně až 170 cm – se nazýval buben. Jeho čelní kruhové části se již neoznačovaly jako straže, nýbrž talíře.

cezák *m.* – „cedník“ v podobě čtyřhranného rámu s děrovaným plechem místo dna, zvaným čeřen, který sloužil k odkapání vody z vyprané pšenice

13

cinosura *ž.* viz cejch vodní

cyklon *m.* viz centriklon

cylindr *m.* – 1. obecné hovorové označení pro vysévač hranolový; 2. méně častý typ hranolového vysévače s motákem válcového tvaru

– Č –

čelník *m.* viz kolo čelní

čelník jednoduchý *m.* viz kolo čelní

čelník párový *m.* viz kolo čelní

čelo moučnice *s.* – čelní stěna moučnice u obyčejného složení, která bývala často zdobená, a to vyskládáním, vyřezáváním nebo i stylizací do určité podoby (např. doplněním moučného otvoru o další dva kruhy do symbolu sněhuláka). K nejzdobnějším patří unikátní polychromované č. m. s motivem orlice (Lány u Kameniček čp. 49, okres Chrudim).

čep *m.*, též **čep hřídelový** [14] *m.* – původně kovářsky vyráběný železný díl tvaru pravoúhlého háku (čep hákový), později litinový, odlévaný se dvěma až čtyřmi křídly (čep lopatový, čep s perutěmi, čep s pery), který se zadlabával do vlastní hřídele vodního kola. Menší čepy se používaly také ve vedlejších hřídelích a ve válečku hasačertu.

čep hákový *m.* viz čep

čep lopatový *m.* viz čep

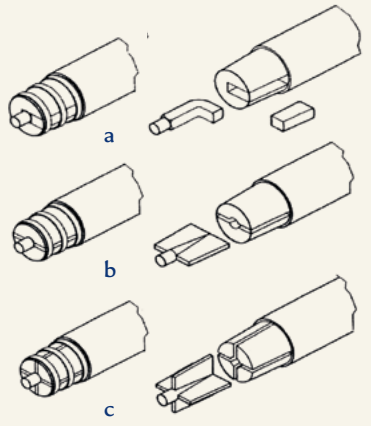
čep s perutěmi *m.* viz čep

čep s pery *m.* viz čep

čeřen *m.* viz cezák

Českomoravský svaz pro hospodaření obilím, viz též Mlynářské ústředí – sdružení vzniklo roku 1941, kdy začalo

14

a – čep hákový kovaný
b – čep lopatový litinový
c – čep křížový litinový

přebírat kompetence Výsadní obilní společnosti. Zrušeno bylo roku 1949 nařízením ministryně výživy č. 37/1949 Sb., kterým se stanoví den zahájení a rozsah činnosti Ústředí pro hospodaření se zemědělskými výrobky a den, jímž se některé útvary ruší.

Československá obilní společnost – na základě vládního nařízení ze dne 13. července 1934 č. 137/1934 Sb. z. a n., *o úpravě obchodu s obilím, moukou a mlýnskými výrobky*, vznikla jako obchodní společnost zajišťující monopolní hospodaření s obilím, moukou a mlýnskými výrobky v roce 1934 Československá obilní společnost. Dne 14. října 1939 se přejmenovala na Výsadní obilní společnost. Pod tímto názvem fungovala až do roku 1948. Důvodem k založení Československé obilní společnosti byla snaha zajistit rentabilní ceny domácího obilí v podobě regulace dovozu a vývozu obilí, mlýnských produktů, ale také vykupovat a uskladňovat přebytky domácího obilí. Uvedená činnost vycházela z vládního nařízení č. 137/1934 Sbírky zákonů a nařízení.

Společnosti předcházel Syndikát pro úpravu dovozu obilí a mlýnských výrobků v Republice československé, založený už v roce 1932. Syndikát fungoval v letech 1932 až 1934. Jeho úkolem bylo určovat ceny a usměrňovat dovoz obilí a mlýnských výrobků, dále evidovat mlýny (rozsah jejich oprávnění), obchodní a námezdní semelky, prodejní ceny mlýnských výrobků a měl dohlížet na odstranění nekalé soutěže coby rozhodčí orgán. Členy Syndikátu se stali zástupci mlynářských organizací (Centrokooperativ, Zájmové ústředí družstevních svazů v Praze, Ústřední svaz československých mlýnů, Ústředí společnosti pro obchod obilím v Praze a Bratislavě a Dovozní syndikát pro Podkarpatskou Rus a Sdružené průmyslové podniky, zpracující obilí a mouku).

Československé mlýny, národní podnik, viz též Mlynářské ústředí – tento národní podnik vznikl ze znárodněných podniků na základě vládního nařízení č. 77/1946, kterým se vydává Statut národních podniků potravinářských, konkrétně vyhláškou č. 1592/1946, *o zřízení celostátního ústředního orgánu pro průmysl mlynářský – Československé mlýny, národní podnik*.

Pod tento podnik patřily:

- Severomoravské mlýny, národní podnik, Olomouc
- Slezské mlýny, národní podnik, Krnov

- Středočeské mlýny, národní podnik, Praha
- Středomoravské mlýny, národní podnik, Brno
- Východočeské mlýny, národní podnik, Hradec Králové
- Západočeské mlýny, národní podnik, Louny
- Slovenské mlýny, národní podnik, Bratislava

Z dalších podniků a sdružení podniků můžeme jmenovat např.: Mlýny a pekárny, oborové ředitelství Praha – trust podniků, jehož součástí byl Výzkumný ústav mlýnského a pekárenského průmyslu, Praha; Oborová projekce mlýnů a pekáren Praha a Výrobní podniky Pražské pekárny a mlýny, národní podnik; Mlýny a těstárny, národní podnik, Pardubice, Mlyny a cestovinárne, národný podnik, Piešťany.

česla *s.*, též **česlice** *ž.* – zábrany před stavidly sloužící k zachycení naplavených dřev, větví, kusů ledu apod. Dříve se používaly zaražené dřevěné kůly, později tento účel zajišťovaly ocelové pásy svisle osazené v rámech. Pásy mohly být tak husté, že zachytily i splavené listí.

čípek *m.* – malý čep, např. do válečků u hasačertu nebo od žejbrování

15

číslování (krupičné a moučné) *s.* – číslování značí rozlišování těchto dvou mlýnských produktů podle velikosti jejich částic, a to i po polovině 20. století. Krupice označují římská čísla I až V s tím, že I je krupice nejhrubší a V nejjemnější. Oproti tomu č. moučné používá č. 0000, 000, 00, 0 a 1 až 8. Každému z uvedených čísel odpovídá konkrétní hustota plátna uváděná podle počtu otvorů na 1 vídeňský palec (krupičná plátna) nebo podle počtu nití na 1 cm (moučná plátna). Později se od uvedeného číslování ustoupilo a nahradilo jej číslování vyjadřující světlost ok v mikrometrech, které je přesnější, jelikož eliminuje tloušťku vláken a předepnutí síta.

čtvrti, **čtvrtě** [15] *ž.* – díly u vodního nebo palečního kola. Jde o segmenty takového tvaru, že po sestavení tvoří věnce (též skruže) vodního nebo palečního kola.

čtvrtně *ž.*, též **věrtel český** *m.*, viz násypka

– D –

dáseň *ž.* – neporušená část chodem obroušeného palce nebo obroušené cévy

dát do kamene – nastavit korčák tak, aby mezi mlecí kameny padalo víc zrna nebo meliva z násypného koše, tím se zároveň regulovala (zpomalila) rychlost otáčení běhounu

dát vodu – pustit vodu buď na vodní kolo, anebo jalovým žlabem pryč

databáze vodnimlyny.cz – veřejně přístupná elektronická databáze vodních, popř. parních a elektrických mlýnů, dostupná na adrese www.vodnimlyny.cz. V současné době zahrnuje více než 11 000 objektů, což je přinejmenším v Evropě ojedinělé. Umožňuje filtraci jednotlivých objektů jednak díky podrobnějším informacím k nim, jednak díky jejich fotografiím.

dědek *m.* viz konstrukce větrného mlýna německého typu

desaterka *ž.* viz kladnice

16

detašér [16] *m.*, též **roztěrač** *m.*, viz rozmělňovač

devaterka *ž.* viz kladnice

dezintegrátor *m.* – stroj sloužící k hrubému rozdružování zrna na principu nárazu. D. mají různá konstrukční řešení, např. dezintegrátory Carrův a Tofflinův. U Carrova jde o dva protisměrně vysokou rychlostí se otáčející kovové kotouče, které mají buď lité, nebo frézované prohlubně. Drcený materiál se vsypává mezi kotouče, kde se odráží velkou rychlostí z jedné desky na druhou a při nárazech se rozbíjí. V případě dezintegrátoru Tofflinova jde opět o dva rotující kotouče, ale opatřené kolíky v soustředných kruzích tak, že kolíky jednoho kotouče procházejí těsně vedle kolíků druhého kotouče. Zrno se tak rozdružovalo nejen nárazem, ale i lámáním a mačkáním mezi kolíky.

Nevýhodou d. je, že rozdrtí bez rozdílu všechny části obilky, což je v mlynářství nežádoucí, protože ze vzniklé směsi již nelze oddělit vnitřní běl od rozdrcených obalových částí.

diagram mlýnský [17, 18] *m.* – schéma technologického vybavení mlýna, které je vyjádřené pomocí značek zastupujících jednotlivá zařízení a cesty zrna, meliva a hotových mlýnských produktů. V d. m. jsou uvedeny i podstatné konkrétní údaje, např. rozměr motáků hranolových vysévačů nebo válců stolic.

dílna sekernická *ž.* – nemuselo se nutně jednat o dílnu v podobě konkrétního objektu, neboť sekerník si ji vytvořil přímo u mlýnice, u které vodní kolo stavěl. Její základ tvořil kříž nazývaný štok.

dílo vodní *s.* – stavby a zařízení, které mění povahu vodního toku, sklon jeho hladiny, upravují vodní tok nebo slouží k přivádění, vedení a odvádění vody. D. v. umožňuje hospodárné využití vody.

díra běhounová *ž.* viz kameny mlecí

díra hřídelová *ž.* – otvor v návodní stěně mlýnice, kterým prochází hřídel vodního kola

díra paleční *ž.* viz palec

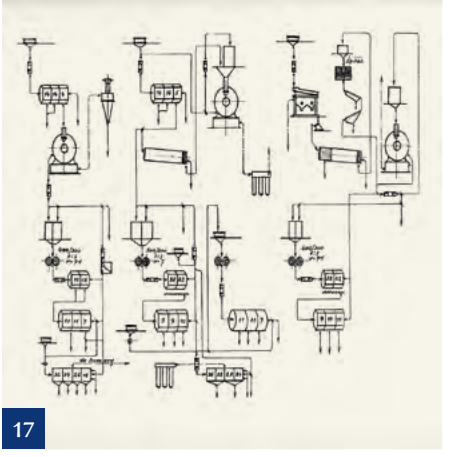
dlab pro rameno *m.* – otvor vydlabaný v hřídeli, do něhož se zapustí rameno vodního nebo palečního kola

dlažba *ž.* viz vantroky nebo koryto

dokesák, **dokešák** *m.* viz kameny mlecí

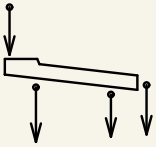
domek turbínový *m.* – nevelká zděná nebo bedněná stavba, v níž je osazena vodní turbína

domílka *ž.* – semílání zbytku ze šrotování a vymílání, získávají se tak hladké mouky zadní a krmné. Principiálně se jedná o mouku pocházející z okraje jádra zrna těsně pod slupkou.

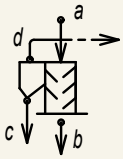

17

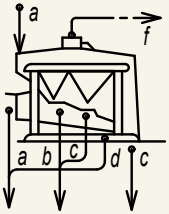
Výběr značek nejčastěji dochovaných strojů a zařízení

a

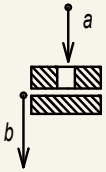
b

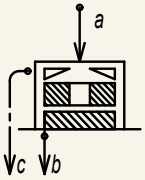
c

d

ch

i

j

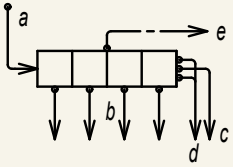
k

K čištění obilí
- a – žejbro
- b – tarár
- c – aspiratér
- d – magnet
- e – koukolník

K loupání a čištění povrchu zrna
- f – periodická loupačka
- g – průchodová loupačka
- h – kartáčka

K mletí
- ch – kamenné složení
- i – kamenné složení s aspirací
- j – válcová stolice s rýhovanými válci
- k – válcová stolice s hladkými válci
- l – válcová stolice s porcelánovými válci

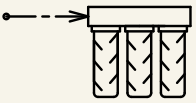
K vysévání meliva a čištění a třídění krupice
- m – hranolový vysévač
- n – odstředivý vysévač
- o – rovinný vysévač
- p1 – jednoduchá reforma (čtyřdílná)
- p2 – dvojitá reforma (čtyřdílná)

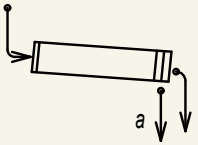
p1

K dopravě
- q – jednoduchý kapsový výtah
- r – dvojitý kapsový výtah
- s – násypný koš ústící do výtahu
- t – samostatný násypný koš
- u – spádová trubka

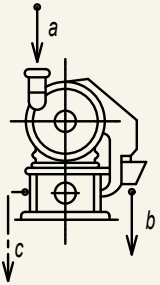
Odlučovací zařízení
- v – autokap
- w – centriklon
- x – tlakový filtr
- y – sací filtr
- z – větrák

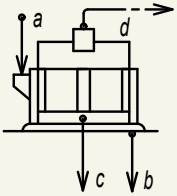
v

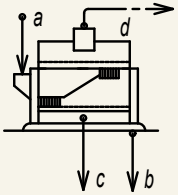
e

f

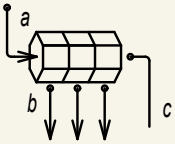
g

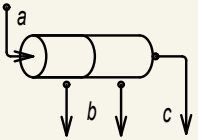
h

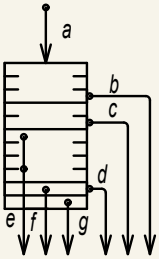
l

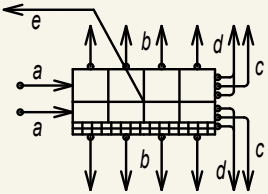
m

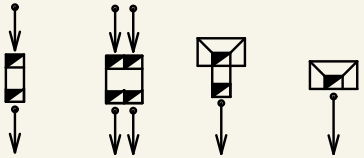
n

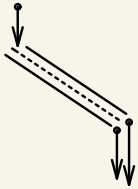
o

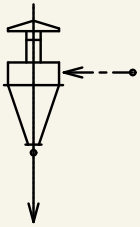
p2

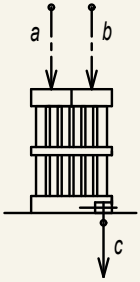
q r s t

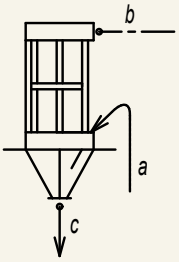
u

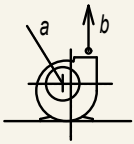
w

x

y

z

dopravník pneumatický [19] *m.*
viz dopravníky

dopravník šnekový [20] *m.*
viz dopravníky

dopravníky *m.* – patří mezi ně stroje sloužící k dopravě zrna, meliva, meziproduktů nebo již hotových produktů. Mezi d. řadíme šnekové dopravníky, spádové trubky a pytlové spirálové skluzy. Nejmladším typem d. je pak pneumatický dopravník.

Spádové trubky tvoří obvykle čtyřhranné dřevěné, méně často plechové roury, zajišťující gravitační dopravu meliva, tedy z vyšší polohy do nižší.

Šnekové dopravníky se používaly pro přenášení meliva ve vodorovných a mírně šikmých směrech. Posun meliva v trubkách nebo korytech zajišťovaly šroubovitě vinuté plechové nebo dřevěné (složené z jednotlivých tenkých destiček) závity.

Pytlový spirálový skluz má podobu svisle osazené spirály vytvořené z lepených dřevěných desek s hladkou kluznou plochou. Sloužil k dopravě pytlů s mlýnskými produkty z vyšších do nižších podlaží na principu skluzavky. Uplatnění našel ve velkých mlýnech s uměleckým složením.

19

20

V mladších mlýnech se od 50. let 20. století používají dopravníky pneumatické, tvořené skleněnými nebo plastovými trubkami, v nichž je dopravovaný materiál hnán proudem vzduchu. Skleněné trubky musí být kvůli statické elektřině

uzemněné. Vstup do potrubí umožňuje směšovač, odloučení z proudu vzduchu zajišťuje centriklon (viz) se vzduchovou uzávěrou.

doubravák *m.* viz kameny mlecí

dračky *ž.* viz výplň perutí

drak *m.* viz brzda

drncálek *m.* – špatný mlýn, zpravidla stojící na nestálé vodě (viz)

dunstak *m.*, též **dunsťák** *m.* – hranolový vysévač (viz) k vytřídění dunstů (viz)

dunsty *m.* viz krupičky

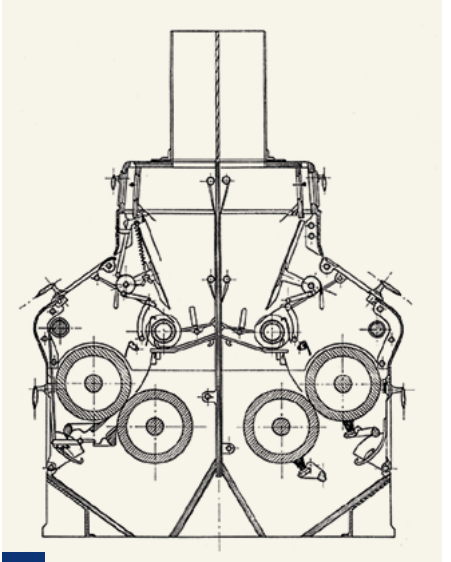
duplovka [21] *ž.*, též **tuplovka** *ž.*, viz stolice válcová

duše *ž.* – nevelká dřevěná kulatina vložená doprostřed mlynářského pytlíku v místě osazení na rohy, aby se během vytřásání nezúžil a nedocházelo k jeho zašlehnutí (viz)

dvojstrojník *m.*, též **dvéstrojník** *m.* – případ, kdy jedno vodní kolo pohání dvě mlecí složení

dvoukružník *m.*, též **dvojkružník** *m.* – 1. – vodní kolo na spodní vodu typu hřebenáč s lopatkami na ručičkách osazených na dvou kruzích (viz hřebenáč); 2. vodní kolo lopatník na spodní vodu, které má lopatky osazené mezi dva kruhy; 3. vodní kolo na spodní vodu typu vlk

dynamo [22] *s.* viz generátor elektrický

21

22

23

– E –

elektromotor asynchronní *m.* – ve mlýnech používán především jako motor k pohonu strojů, ale je-li poháněn např. vodním motorem, může sloužit k výrobě střídavého proudu. V tomto případě však musí být napojen na elektrickou síť, jelikož nemá vlastní buzení.

elevátor *m.* viz výtah

Euréka *ž.* viz loupačka

exhaustor *m.* viz větrák

– F –

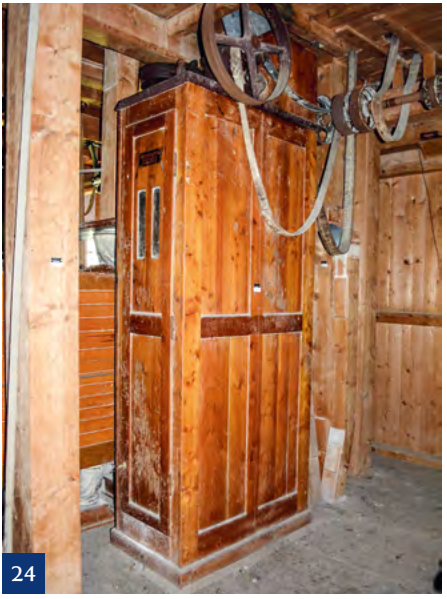
fasolec *m.*, též **fasolík** *m.*, viz kleště podvazovací

fedruňk *m.* viz krajánek

ferule mlynářská [23] *ž.* – dřevěný odznak mlynářského cechu obvykle v podobě desky kruhového tvaru s rukojetí. Na desce se nacházely symboly mlynářského řemesla, nejčastěji paleční kolo, popř. krokvice, kružítko, kypřice, sekera.

filtr *m.* – odlučovací zařízení používané k čištění vzduchu odváděného ze strojů. F. sloužil k zachytávání prachových částic, čímž snižoval prášení ve mlýně (s tím souvisely další a velmi podstatné skutečnosti, především snížení promelku). F. rozlišujeme podle způsobu na tlakové, do nichž se vzduch vhání (ventilátor je umístěn před tlakovým filtrem), a sací, z nichž se vzduch vysává (ventilátor je umístěn před i za sacím filtrem).

filtr pískový *m.* (méně obvykle též **filtr kalový**) – kolmý žlábek ve dnu betonové části náhonu před stavidlem přímo nad vodní turbínou. Žlábek končí u malého stavidla s přívodem vody z boku, jehož otevřením se dosáhne potřebného vodního proudu, který odplaví kal

24

a také hrubší usazeniny z pískového filtru pryč.

filtr sací [24] *m.* – se skládá ze dvou částí. Jednou jsou dvě až čtyři mechanicky oklepávané textilní hadice osazené obvykle v dřevěné skříni a druhou expanzní koš umístěný ve spodní části této skříně. Vzduch k vyčištění je přiváděn do spodní části f. ve funkci expanzní komory, kde je zbaven hrubších a těžších prachových částic, poté se pomocí textilních hadic filtrací oddělí jemnější a lehčí částice.

filtr tlakový [25] *m.*, též **filtr hadicový** *m.* – tvoří jej soustava textilních hadic osazených mezi horní a dolní skříní. Také v tomto případě se jedná o hadice oklepávané mechanicky – po celé jejich délce je „protahuje“ rošt tvořený rámečky obepínajícími každou z filtračních hadic. Znečištěný vzduch je přiváděn do horní skříně, která jej rozvádí do zmíněné soustavy hadic.

Pro f. t. často používané označení filtr hadicový je zavádějící, jelikož hadice, byť v mnohem menším počtu, se nacházejí i ve filtru sacím.

firkule *ž.* viz virgule

fix vodní *m.* viz cejch vodní

25

fofr *m.*, též **mlýnek (čisticí)** *m.* – zařízení zpravidla na ruční pohon sloužící k čištění zrna, krup, popř. na třídění krupice a krupiček, pracující na principu unášení různě těžkých tuhých částic proudem vzduchu. Funkčně odpovídá taráru (viz). Zcela výjimečně docházelo k jeho osazení v rámci čistírenské části uměleckého složení.

francouz *m.* viz kámen francouzský

fundament *m.* viz ložisko

– G –

generátor elektrický *m.* – stroj na výrobu elektrického proudu používaný ve mlýnech coby zdroj elektrické energie jak pro vlastní potřebu, tak pro komerční účely. Pokud vyrábí stejnosměrný proud, jde o tzv. dynamo, v případě výroby střídavého proudu se nazývá alternátor.

granik [26, 27] *m.* viz jeřáb

– H –

habán *m.* – vodní kolo o značné velikosti, obecně platí, že tento průměr musel přesahovat 7 loktů, tedy více než 4,2 m

26

27

halšpan *m.*, též **hašpan** *m.* – hrubé, obvykle pšeničné otruby, z nichž se vymílala tmavá mouka zvaná halšpanka nebo hašpanka. Pšeničná mouka z prvního halšpanového mletí se nazývala podbělka.

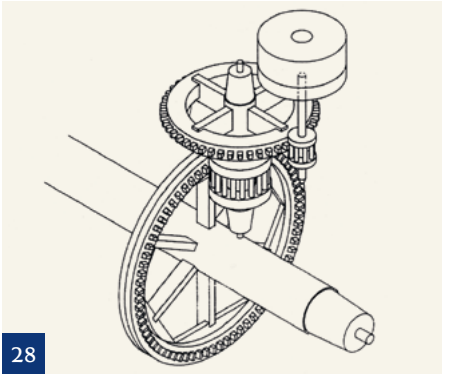
halšpanka *ž.*, též **hašpanka** *ž.*, viz halšpan

hasák *m.* viz kozlík u lehčení

hasačert *m.* – mechanismus, který zajišťuje otřásání pytlíku, v němž se vysévá melivo a odděluje mouka od šrotu a otrub.

H. tvoří váleček s rohy, které se nazývaly také vidle či vidlice, rohy, rožci nebo rožky, a ramínko zapadající do vačky. Rohy mohly být na koncích opatřeny tulejí, tedy z plechu sletovanou nebo snýtovanou manžetou. Na opačné straně je do válečku načepovaná pytlovací odrážka, kterou pohybuje (odráží) vačka osazená na železí.

Název h. nejspíš vychází z jeho podoby, neboť při pohledu shora připomíná hlavu čerta s velkými rohy, a ze starého českého slova hasati, znamenající dělat hlučný rej. H. nastupuje v českých zemích nejpozději v 70. letech 15. století.

28

29

30

hašpan *m.* viz halšpan

hašpanka *ž.*, též **halšpanka** *ž.*, viz halšpan

hem *m.* viz brzda

hevle *s.*, též **heble**, **hejble** *s.*, viz zdvihák

hever [28] *m.*, též **na hever**, viz výstroj

hlava palce *ž.* viz palec

hlava výtahová *ž.* – horní [29] nebo dolní [30] část korečkového výtahu, kde se nachází řemenice. Mezi dvěma řemenicemi je napnutý nekonečný

pás s korečky; podle umístění se h. v. označuje za horní nebo dolní, z h. v. horní vybíhá spádová trubka vedoucí do stroje, k němuž je daný materiál dopravován.

hloubka kola *ž.* – u vodního kola výška jeho kruhu

hltnost *ž.* – množství vody, které projde vodním motorem za určitý čas; obvykle uváděno v litrech (méně též v m³) za sekundu

hmoty mazací *ž.* – tuky, oleje a jiné h. m., které se z nich vyráběly. Patří sem i kolomaz, jež se vyráběla z dřevěného dehtu smíchaného s tukem, a to za horka. Od 2. poloviny 19. století nastupují h. m. vyráběné průmyslově v provozech zabývajících se rafinováním minerálních olejů.

hnízdo *s.* viz kobylice

hodinář *m.* – mlýn, který výrazně mění rychlost otáček podle toho, kolik mele. Když se h. dá více do kamene (viz dát do kamene), výrazně zpomalí.

hodiny mlýnské *ž.* viz holendr

holce *ž.*, též **kroupy holcované** *ž.*, viz kroupy

31

holendr [31] *m.*, též **krupník** *m.* nebo **hulán** *m.* – po starších způsobech výroby krup ve stoupách a na mlecích kamenech se do Čech dostal z Holandska kolem roku 1710 také h. (avšak k jeho výraznému rozšíření došlo až v 1. polovině 19. století). Skládal se z jednoho kamene rýhovaného po obvodu, osazeného na vodorovné hřídeli a otáčejícího se v lubu, na vnitřní straně opatřeného zdrsněným plechem. Ječmen, z něhož se kroupy vyráběly, se omílal mezi lubem a kamenem, které se otáčely vzájemně opačným směrem (u některých mladších holendrů vyráběných továrně se otáčel pouze kámen). Intenzita

obroušení se regulovala dobou obrušování, kterou měřily mlýnské hodiny (viz). Jejich princip spočíval v odvíjení provazu z hřídele s větším západkovým kolečkem, které posouvala ráčna pohybovaná vačkou na hřídeli převodu krupníku. Na spodním konci provazu se nacházela ližina, která přibližně po 2 200 otáčkách hřídele krupníku klesla až k palečnímu kolu a začala drnkat o palce.

hon [32] *m.*, též **švaňk** *m.* – archaický název pro setrvačník

Hopperboy *m.* – stroj, který patřil do složení tzv. amerikánských mlýnů (viz). Sloužil k chlazení meliva zahřátého na vysokou teplotu při mletí naplocho jedním průchodem.

V nízkém válci o průměru 5–6 m se rychlostí přibližně 4–5 otáček za minutu otáčel nízko nad jeho podlahou trám opatřený šikmo natočenými dřevěnými deskami, které melivo přihrnovaly od okraje ke středu, kudy již ochlazené propadávalo na další proces (spádovou trubkou nebo případně ještě pomocí kapsového výtahu se dostalo k hranolovému vysévači).

hořejší *s.* – v případě, že má mlýn víc obyčejných složení, označuje se tak to, které stojí první proti toku řeky

32

33

housle [33] *ž. pomn.* – součást lehčení u obyčejného složení. Jedná se o ručně ovládanou kratší dřevěnou páku, pomocí níž se prostřednictvím kozlíku, pohyblivé příčky a kobylice (viz) nastavuje vzdálenost mezi mlecími kameny. Název dala h. nápadná podoba jejich tvaru se stejnojmenným hudebním nástrojem.

34

HP (zkratka anglického Horse Power) viz síla koňská

hrádě *ž. pomn.* – bedněná konstrukce ve vyšších podlažích mlýnice, která umožňuje uložení zrna před mletím. Může být zaměnitelná s větrovou komorou, která je však na rozdíl od hrádí uzavřená ze všech stran a má v horní části vyústění větrovodu od aspirovaného stroje.

hranice mlýnská [34, 35] *ž.* – zpravidla tesařská trámová konstrukce, která nese mlecí kameny obyčejného složení, lehčení a hasačert. Druhotně může nést část složení uměleckého, v tom případě tvoří mlecí podlahu nebo alespoň její část. Tvoří ji odspoda dva podvaly, každý na vlastní podezdívce. Ten, který se nachází blíž návodní stěně, se označuje jako podval pozední. Druhý, nacházející se víc v prostoru mlýnice, se nazývá podval podlažní. Na podvalech stojí podsvorní sloupy, mnohdy velmi masivní. Podle umístění se nazývají přední a zadní. Často však sloupy stojí pouze na podložených kamenech. Podsvorní sloupy, jak napovídá jejich název, nesou svory – příčné vodorovné trámy. V podsvorních sloupech se nacházejí podélné obdélné otvory, do nichž se osazuje pevná a pohyblivá příčka. Tak jsou spojeny h. m. a lehčení (viz). Na svorech leží

přední a zadní moučník a podlahový trám (též lemež). V předním moučníku se nacházel otvor zvaný výmět, jímž propadávalo melivo z mlecích kamenů do mlynářského pytlíku. Krátké trámy začepované mezi přední moučník a podlahový trám, jejichž úkolem bylo vynášení mlecích kamenů, se nazývaly trámky. Mlecí podlahu tvořilo bednění položené na předním a zadním moučníku a podlahovém trámu.

Velmi pozoruhodnou variantou jsou h. m. s kamennými prvky. Těmi mohou být patky sloupů, sloupy samotné, ale dokonce i svory.

hranička pro čep *ž.* – jednoduchá tesařská konstrukce nesoucí kluzné ložisko, v němž se otáčel čep hřídele. Její základnu tvoří dva krátké silné trámy zvané remlíky, na nich kolmo leží další krátký trámek označovaný zhlaví, na kterém leží zhlavíčko, tedy dřevěné nebo kamenné ložisko s půlválcovým výřezem pro čep hřídele vodního kola.

hrdélko *s.* – kožené konce mlynářského pytlíku tvořící jeho přední a zadní ústí, zadní h. navazuje na výmět v předním moučníku a přední h. prochází otvorem v čele moučnice

hrot *m.* – označení pro tu část věnce palečního kola, která leží mezi dvěma dírami pro palce

hrot palce *m.* viz palec

hrotovník *m.* – nebozez s kónickým zakončením, kterým se vrtají otvory v palečním kole pro osazení palců

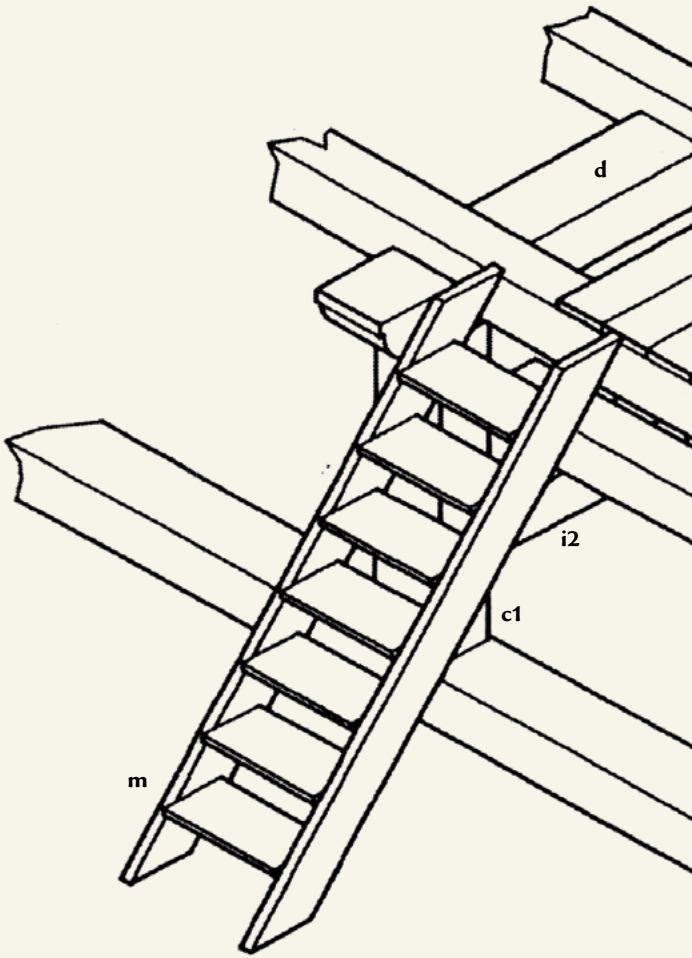
hřát – 1. starý mlynářský termín pro zahřívání čepů a ložisek při běhu mlecího složení; 2. výraz označující neúměrné zahřívání meliva během mletí

hřeb cukový *m.* viz hřeb do kola

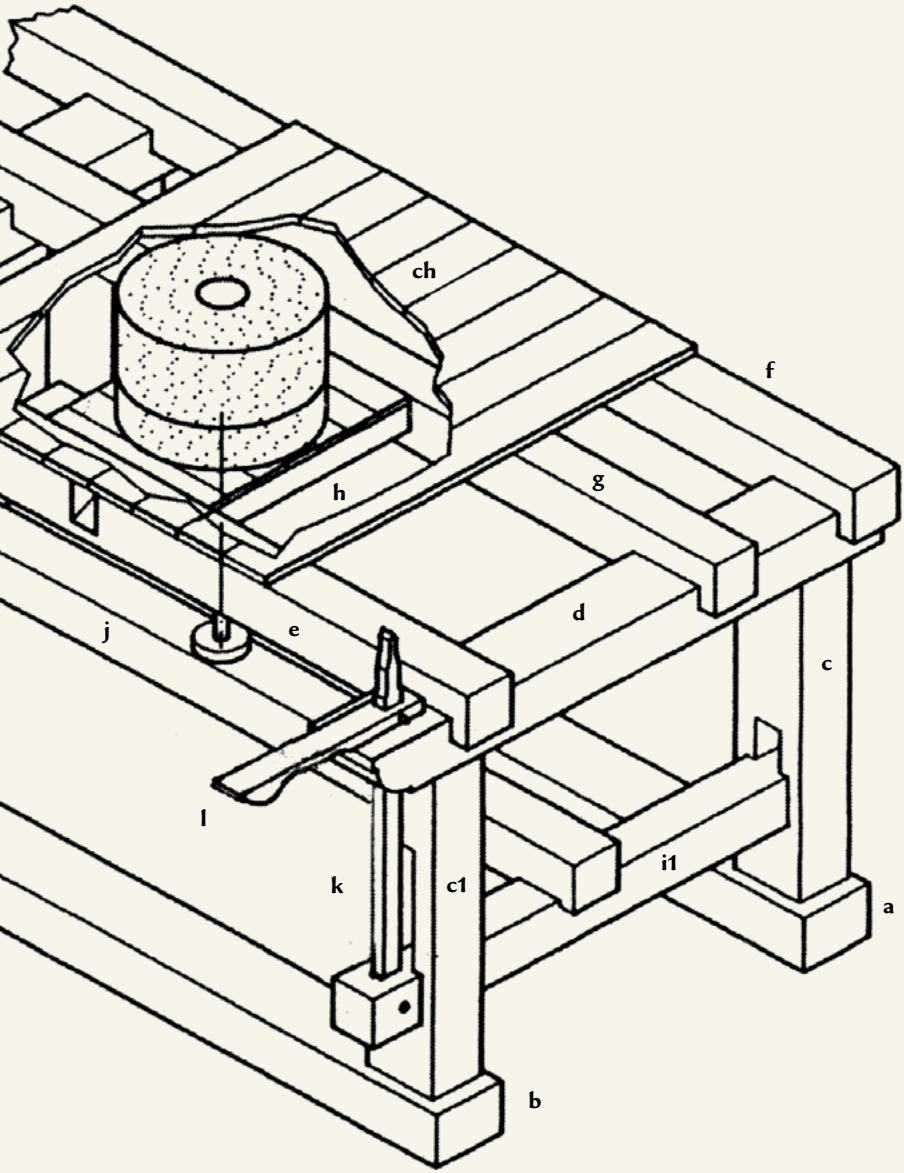
hřeb do kola *m.*, též **hřeb cukový** *m.* – dřevěný kolík, kterým se spojují (tzv. sešívají) čtvrtě nebo skruže vodního nebo palečního kola

hřeb k tažení vody *m.* – železná kulatina, která se vkládá do otvorů v kozlíku okenice u stavidla. Pomocí h. k t. v. a vidlí (viz) se okenice stavidla zdvihá a spouští.

hřebenáč *m.* – druh vodního kola na spodní vodu, které má lopatky osazené na jednom (tzv. jednokružník či jednokružní hřebenáč) nebo dvou kruzích (tzv. dvoukružník či dvoukružní hřebenáč)

a – pozední podval
b – podlažní podval
c – zadní sloup
c1 – přední sloup
d – svor
e – přední moučník
f – zadní moučník
g – podlahový trám
h – příčný trámek
ch – mlecí podlaha
i1 – pohyblivá příčka
i2 – pevná příčka
j – kobylice, podvlíce
k – kozlík lehčení
l – housle
m – dřevěné schody

ch
f
h
g
d
j
e
c
l
k
c1
i1
a
b

36

kruhu pomocí ručiček (krátkých dřevěných sloupků), které jsou do něj zadlabány a zajištěny pomocí kolíčků. K tomu se lopatky ještě spojovaly rozporkami (viz) sestavenými do jednoho nebo i dvou kruhů. V případě dvoukružního hřebenáče je běžné, že lopatky tyto věnce v příčném řezu (pohled kolmo na plochu lopatky) přesahují.

hřebíček do palce *m.* viz palec

hřebínek *m.* viz kolečko západkové

hřeblo, hřebílko *s.* – nástroj používaný k míchání mouky v truhle. Skládá se z násady a na jednom jejím konci ze zasazené desky buď obdélníkového tvaru, anebo s jednou hranou v segmentovém zaoblení.

hřídel [36] *m. i ž.* – dřevěná kulatina většího průměru (až 60 cm) nebo kovová tyč umožňující přenos hnací síly obvykle ve vodorovném či svislém směru. Na hřídeli jsou osazeny dřevěné nebo kovové řemenice či ozubená kola (od dřevěných

palečních kol přes litinové věnce s dřevěnými palci až po celokovová ozubená kola).

U nejstarších uměleckých mlýnů se k přenosu pohonné energie od motoru do vyšších podlaží používala svislá kovová hřídel zvaná h. královská, což později nahradily ploché řemeny.

U uměleckých složení se k rozvodu energie používají kovové hřídele zvané transmise (viz).

hřídel hlavní větrného mlýna *m. i ž.*, též **val** *m.* – dřevěná, obvykle dubová, vodorovná či o několik stupňů skloněná hřídel u větrného mlýna o průměru cca 50 cm a dlouhá okolo 6 m, která slouží k přenosu energie z perutí na paleční kolo. Na konci h. h. v. m. vystupujícím z mlýna, zvaném hlava, jsou osazeny perutě (viz).

hřídel královská(-ý) *m. i ž.* viz hřídel

hřídel předlohová(-ý) *m. i ž.* – kovová hřídel osazená na jednom konci litinovým pastorkem (nebo méně často cévníkem) a na druhém řemenicí pro plochý řemen. H. p. se nachází v mnoha venkovských mlýnech, kde došlo k úpravě ze složení obyčejného na složení umělecké, ale zůstalo zachováno vodní kolo na hřídeli s palečním kolem. Do něj byla prostřednictvím pastorku právě napojena h. p.

hřídel transmisní *m. i ž.* – obvykle kovová a dříve i dřevěná hřídel zajišťující pomocí dřevěných nebo kovových řemenic a plochých řemenů nebo konopných a později i ocelových lan přenos hnací síly od motoru k jednotlivým strojům ve mlýně, popř. k hospodářským strojům

hřídel vodního kola *m. i ž.*, též **hřídel vodní** *m. i ž.* – dřevěná (obvykle dubová) a později též kovová (ocelová nebo litinová) hřídel s osazeným vodním kolem, která přenáší krutnou energii do prostoru mlýnice.

H. v. k. má tvar kruhového průřezu, avšak s výjimkou části, v níž jsou nasazena ramena vodního kola a která je nejčastěji osmiboká. Ramena se zde zajišťují pomocí dlouhých klínů nazývaných závlač.

hubenáč *m.* viz kolo povodní

hulán *m.* viz holendr

husa *ž.* viz krajánek

– CH –

chasa mlynářská [37] *ž.*, též **mlynářský** *m.*, viz malý, mládek, mlynář, prášek, stárek, výražní

– J –

jahelka [38] *ž.*, též **jahelna, jahelnice, jatelina** *ž.*, nebo **kašník** *m.* – mlýnské zařízení sloužící k výrobě jáhel loupáním prosa. Zrno se oloupovalo mezi tzv. jílovým spodkem a lehčeným pískovcovým běhounem. Jílový spodek se vyráběl ze značně semletého ležáku, který měl na vrchní straně vysekané dvě rovné souběžné drážky proti utržení jílové vrstvy. Pro lepší soudržnost se do jílu přidávaly zvířecí chlupy a proti vysychání jílu případně také kuchyňská sůl. Později došlo k nahrazování jílových spodků továrně vyráběnými korkovými nebo gumovými. Třídění se provádělo na žejbrech, později i pomocí taráru (viz).

Pouze ojediněle známý způsob (Cukrův mlýn v Rosicích u Chrasti, okres Chrudim) spočíval v oloupování prosa mezi kamenem otáčejícím se na vodorovné hřídeli a koženým řemenem, který jej obepínal.

38

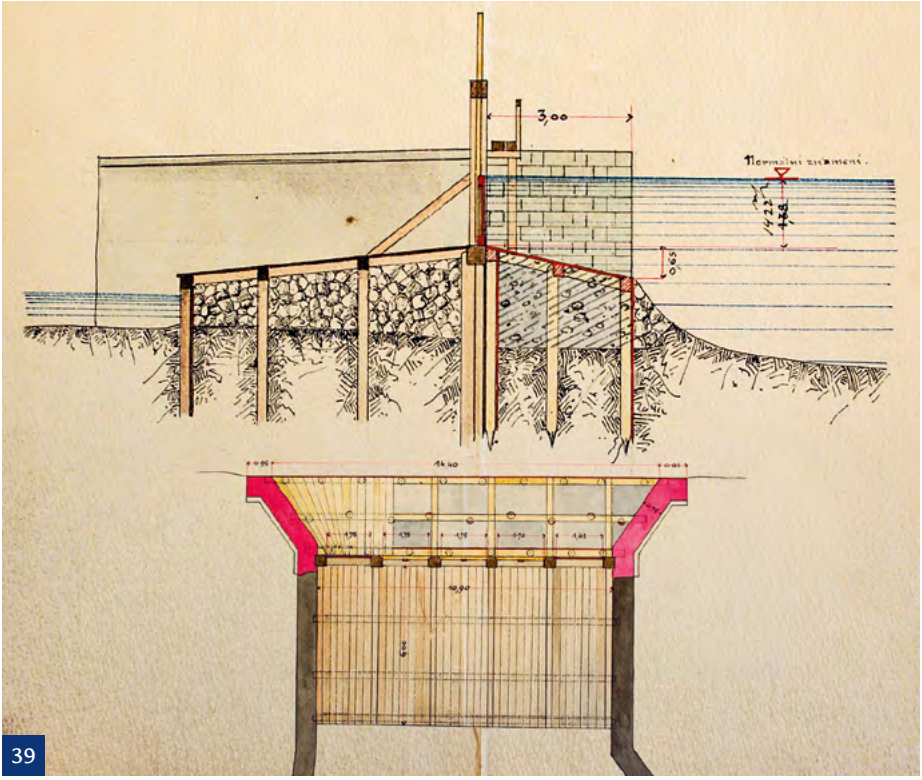
Naopak nejstarší, ale již nedochovaný způsob loupání prosa se prováděl tzv. opícháním ve stoupě.

jednokružník *m.* viz hřebenáč

jemčina *ž.*, též **němčina** *ž.* – vrata u velkých jezů, která umožňovala proplouvání lodí

jeřáb *m.*, též **granik** *m.* – zařízení sloužící ve mlýně ke zvedání a obracení horního mlecího kamene, což umožňuje při křesání přístup k mlecím plochám obou mlecích kamenů. Má nejčastěji podobu dřevěné konstrukce ve tvaru obráceného L zpevněného páskem („šibenice“), které je ve mlýnici ukotveno mezi podlahou a stropem jako točnice vrat, aby se mohlo otáčet. J. železné konstrukce tvoří masivnější pásovina stočená do srpovitého tvaru a v horní části zavěšená pomocí pásoviny pod stropem.

Otvorem v rameni prochází závěs se závitem na spodním konci přecházející do dvojháku, na nějž se zavěšují dvě prohnutá ramena zakončená čepy. Ty zapadají do otvorů či osazených kovových lůžek v obvodu běhounu.

39

jez [39] *m.* – masivní stěna vedoucí kolmo nebo šikmo přes vodní tok a zajišťující zvýšení vodní hladiny v místě, kde se k vodnímu toku napojuje náhon. J. se budovaly buď z dřevěných pilotů, kamene, nebo z kombinace pilotů a rámů vyplněných kameny.

ježek *m.* viz výstroj

jít po vodě viz krajánek

jít proti vodě viz krajánek

– K –

kačena *ž.*, též **kačice** *ž.*, viz pachole

kadlub *m.* viz lub

kalibrace obilí *ž.* – způsob čištění obilného zrna, při kterém se snažíme dosáhnout maximálního možného odloučení obilného zrna od jiných materiálů

kámen francouzský *m.*, též méně často **kámen skládaný**, **kámen**

kočičí nebo **kočičák** *m.* – tvořily jej segmentové desky sladkovodního křemence těženého v oblasti kolem La Ferté-sous-Jouarre ve Francii, osazené při okraji mlecí plochy kamene (natmelené na přírodním kameni nebo zalité v cementové směsi). Zrno se na segmentech sladkovodního křemence drtilo a řezalo, zatímco pískovcové kameny jej spíš jen roztíraly.

V Čechách nastupují francouzské kameny ve větším rozsahu až po roce 1866, kdy je začíná vyrábět firma Hübner a Opitz v Pardubicích.

kámen hrachový *m.* – pískovcový mlecí kámen, který obsahuje kousky křemene (od velikosti částic písku až po průměr odpovídající hrachu) a během mletí je uvolňuje do meliva

kámen kočičí *m.*, též **kočičák** *m.* – 1. kámen francouzský (viz); 2. kamenné ložisko, které neslo vnější čep hřídele vodního kola

kámen lehlý *m.* viz kameny mlecí

kámen mozkovitý *m.* – mlecí kámen obsahující zvětralé, měkké části zvané mozek, které vypadávají především z mlecí plochy, jež je nejvíce mechanicky namáhaná

kámen pískový *m.* viz kameny mlecí

kámen skládaný *m.* viz kámen francouzský

kámen smirkový *m.* viz kámen umělý

kámen umělý *m.*, též **kámen smirkový** *m.* – základem výroby umělého kamene se stala drť francouzského sladkovodního křemence, smirku nebo jejich společné směsi s fixováním magnezitem a chlormagnezitem

kámen vahovitý *m.* – označení běhounu, který měl v různých částech rozdílnou specifickou hmotnost. Problém řešili mlynáři tak, že kypřici posadili mírně mimo osu směrem k části kamene s vyšší specifickou hmotností.

kámen zalehlý *m.*, též **kámen zalitý** *m.*, nebo **sleváč** *m.* – velmi hustý kámen, který vypadá jako slitý. Má málo „pórů“ a kvůli svým hladkým plochám špatně mele.

kameny mlecí [40] *m.* – skládají se ze spodku a běhounu, které společně tvoří kamenné (mlecí, šrotovací) složení. Spodek (též ležák nebo kámen lehlý) je spodní, neotáčející se mlecí kámen, ve středu s kruhovým otvorem zvaným oko (ve spodní

40

části upraveným do čtyřhranného otvoru) k osazení kuželice, sloužící jako ložisko pro železí. Horní, otáčející se mlecí kámen se nazývá běhoun a je opatřený kruhovým otvorem (tedy běhounovým okem nebo běhounovou dírou) s vysekanými „zádlaby“ pro kypřici na straně mlecí plochy. Kruhový otvor v běhounu, zvaný běhounová díra, slouží k nasýpání zrna, resp. meliva při dalších chodech. Plynulé rozvedení zrna nebo meliva mezi mlecí plochy zajišťovala tzv. prsa, zvaná také srdce, tedy vydutí mezi okem a mlecí plochou běhounu a méně často i ležáku. Plocha po obvodu obou k. m. se nazývala valič.

Kameny jsou buď přírodní, nebo umělé. Z přírodních kamenů se v Čechách nejčastěji používaly kameny pískovcové (často zvané pískový kámen), označované podle lokalit (např. dokesák, přílepák, rašovák, těšnovák, vamberák, žehrovák, žitavák, aj.), kde se těžily v lomech na mlecí kameny. Získávaly se v podobě tzv. otesku, tedy hrubého tvaru mlecího kamene ještě bez otvoru.

K přírodním kamenům patří také kameny francouzské (viz), které jsou zároveň nejčastějším případem skládaných kamenů.

Kromě přírodních k. m. se vyráběly a používaly k. m. umělé (viz).

Mlecí plochy k. m. se při křesání (viz) opatřovaly remišemi a tabulovým křesem.

Pokud křesáním kamene dojde k tomu, že se na něm vytvoří vyvýšenina, nazývá se bochník, pokud naopak křesání způsobí vydutí, označuje se jako mísa.

kameny mlýnské *m.* – toto pojmenování označuje různé kameny ve mlýnech, které souvisí buď s technologickými procesy, anebo s pohonem či převodem. Patří sem kromě mlecích kamenů také kameny z českého krupníku i z krupníku typu holendr, kameny z jahelky, kamenný štok krupní stoupy, kamenné tělo loupačky na obilí a kamenná ložiska čepů hřídelí.

Pro úplnost lze mezi k. m. řadit i kamenné prvky mlýnské hranice, tedy počínaje patkami sloupů a konče kamennými svory.

kanál [41] *m.* viz koryto

kapsa *ž.* viz koreček

kartáče čisticí *m.* viz aspiratér

kartáčka *ž.*, též **stroj kartáčovací** *m.* – zařízení používané k jemnému čištění zrna po loupání, spočívající v principu jeho odírání ve válcovém bubnu pomocí kartáčů osazených buď na rotujících perutích, nebo spirálách, později též na strojích s kuželovým bubnem s kartáči kopírujícími zevnitř jeho tvar

41

kartáčování (zrna) *s.* viz opracování zrna povrchové

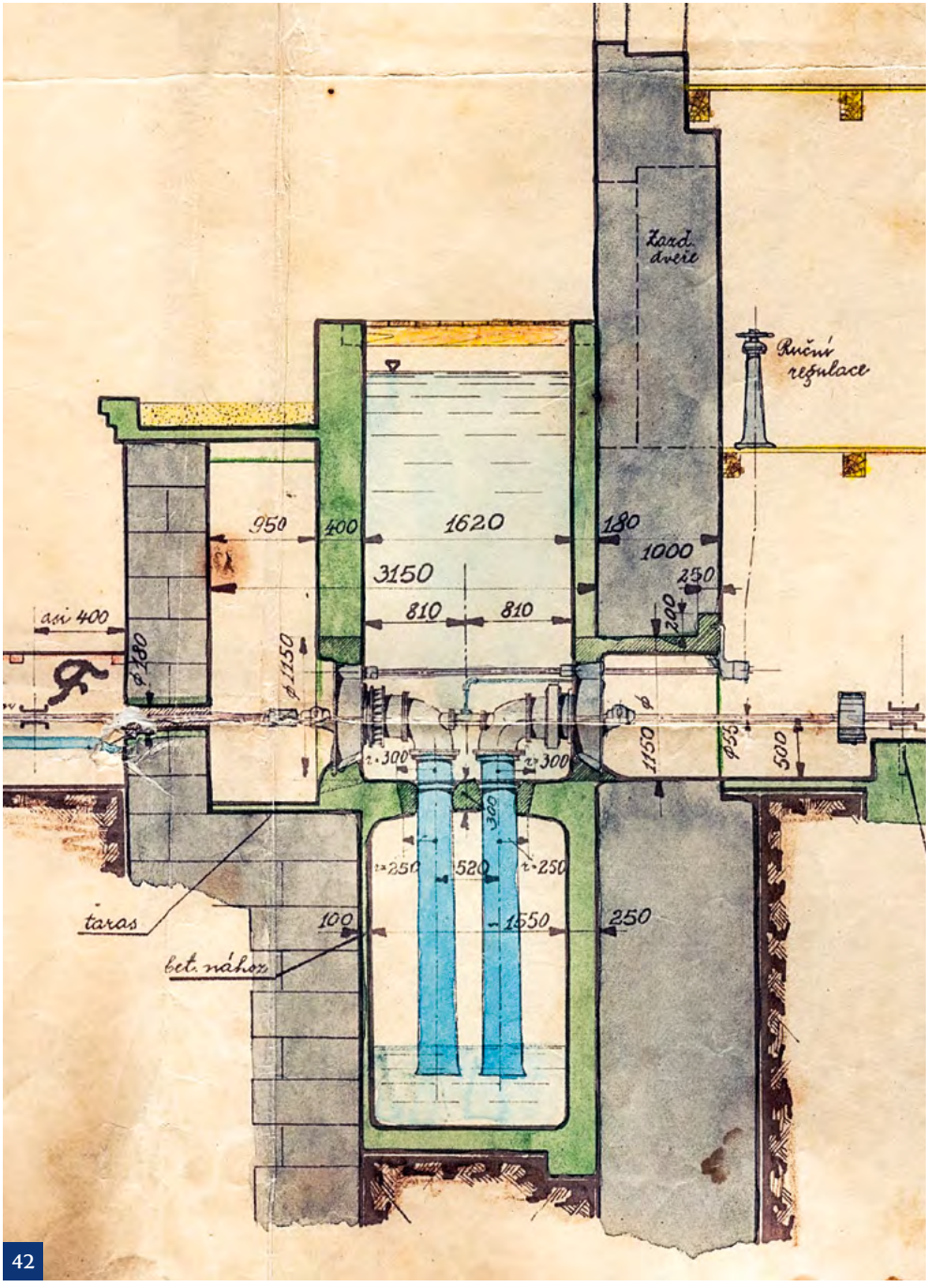
karter *m.*, též **karter diskový** *m.*, viz triér

kaskáda *ž.* viz štoska

kašna turbínová [42] *ž.* – prostor obvykle obdélného nebo čtvercového půdorysu, do kterého se osazovala vodní turbína. Od počátku zavádění vodních turbín v 60. až 80. letech 19. století přibližně do prvního desetiletí 20. století, ojediněle ještě i za 2. světové války, se budovaly k. t. také bedněné a spíše výjimečně i roubené. Výrazně nejčastěji se setkáváme s k. t. betonovými.

kašník *m.* – 1. malý mlýn; 2. na Moravě označení pro jahelku (viz)

kladnice *ž.*, též **lucerna** *ž.* nebo **trejb** *m.* – u obyčejného složení pastorek v podobě cévníku osazeného na železí. Ten na železí přenáší

Zárd. dveře
Ruční regulace
950
400
1620
180
1000
3150
250
810
810
200
asi 400
ø 180
ø 1150
ø 1150
ø 350
500
t=300
t=300
300
t=250
520
t=250
taras
100
1550
250
bet. náhon

43

pohybovou energii z palečního kola umístěného na hřídeli kola vodního nebo větrného.

K. se podle počtu cév říkalo paterka, šesterka, sedmerka, osmerka, devaterka nebo desaterka.

klapka *ž.* – plechový (výjimečně také dřevěný) plochý díl osazený na krátké hřídeli, která umožňovala ovládání k. Obvykle se k. osazovala přímo v místě rozvětvení spádové trubky. Nastavení k. zajišťuje nasměrování dopravovaného materiálu do správné spádové trubky.

klec *ž.* viz konstrukce větrného mlýna německého typu

klepáč *m.* – hovorové označení pro vodní mlýn s obyčejným složením, název mu dal typický zvuk vyluzovaný hasačertem, případně také rejholcem

kleště (u vantrok) *ž.* viz vantroky

kleště podpínací *ž.* viz kleště podvazovací

kleště podvazovací *ž.*, též **kleště podpínací** *ž.* – jednoduché zařízení, pomocí kterého se upevní kypřice při zvedání a překlápění běhounu pro jeho křesání. K. p. tvoří samosvorné kovové čelisti upevněné na krátkém kozlíku (zde destička s otvory umožňujícími stavitelné napnutí čelistí), který prochází otvorem krátkého dřevěného hranolu zvaného fasolec (viz) a zajišťuje se v něm kolíčkem.

klíček *m.* viz obilka

klobouk *m.* viz centriklon

kobyla [43] *ž.* – dřevěná konstrukce před pilíři mostu, jezem nebo mlýnem, která je chrání před plovoucími ledovými krami. Skládá se z kůlů zaražených do dna, na nichž jsou upevněny šikmo položené masivní trámy (obvykle nehraněné), které lámaly plovoucí ledové kry a odkláněly je od pilířů.

kobylice *ž.*, též **podvlíce** *ž.* – nejmasivnější trám lehčení osazený na příčkách. Úprava k. zúžením do podoby čepů v místě styku s příčkami se nazývá pero. Na horní ploše k. (v její střední části) se nachází

železný nebo i ocelový prvek zvaný pánvička, připomínající malý mělký truhlík. Dno pánvičky je opatřeno ocelovým plátkem nazývaným náraz. V sobě má kovářsky vytvořený důlek zvaný hnízdo, sloužící jako ložisko pro dolní konec železí.

kočičák *m.* viz kámen kočičí

kolace *ž.* – peníze, které dostávala mlynářská chasa namísto jídla

kolečko západkové [44] *s.*, též **rohatka** *ž.* nebo **hřebínek** *m.* – obvykle dřevěné (méně často kovové) ozubené kolečko se zuby zkosenými jedním směrem, do nichž zaskakuje dřevěná nebo kovová západka. K. z. je osazeno na hřídeli, kterou díky němu lze nastavit v určité poloze, což se využívalo např. k nastavení sklonu korčáku, štěrbiny u taráru, sklonu žejbra u moučnice, k napnutí pytlovací pružinky nebo k pohonu mlýnských hodin u holendru.

kolo cévní *s.* viz cévník

44

kolo čelní [45] *s.*, též **čelník** *m.* – paleční kolo s palci osazovanými čelně, tj. s palci situovanými kolmo k hřídeli, na které je paleční kolo osazeno. K. č. s palci pouze v jedné řadě se nazývalo čelník jednoduchý. Pokud mělo k. č. palce osazené ve dvou řadách, pak se označovalo jako čelník párový.

kolo lícní *s.*, též **lícník** *m.* nebo **líčník** *m.* – paleční kolo s palci osazovanými v líci, tedy s palci nasazenými souběžně s hřídelí, na níž se nachází paleční kolo

kolo moučné *s.* – vodní kolo sloužící výhradně k pohonu mlecího složení k výrobě mouky, popř. krupice, v širším pojetí se jednalo o odlišení vodního kola poháněnícího zařízení ve mlýně od vodního kola ženoucího pilu

kolo ozubené *s.* – kovové (zpravidla ocelové nebo litinové) kolo s lícními nebo čelními zuby a případně ozubená kola kónického tvaru se šikmo položenými zuby pro tzv. kuželový převod nebo se zuby šípového tvaru. K. o. slouží k přenosu hnací síly. Ozubené soukolí musí mít zuby vzájemně odpovídajícího tvaru, popř. do zubů k. o. mohou zapadat i šneková kola. U mlýnů přestavovaných ze složení obyčejného na umělecké se často používal převod z dřevěného palečního kola na litinový pastorek, což působí provizorním dojmem, ale ve skutečnosti se jednalo o tichý a pružný převod. Také tento pastorek patří svým charakterem mezi k. o. Tvar jeho zubů připomíná v řezu písmeno omega, což je nezbytné kvůli náběhu těchto zubů na palce.

Zvláštní variantou k. o. jsou v mlynářství nezřídka používané kovové (zpravidla litinové) věnce s dřevěnými zuby.

kolo paleční [46] *s.*, též **palečník** *m.* – kolo opatřené dřevěnými palci a osazené na hřídeli vodního nebo větrného kola. Jedná se o část převodového mechanismu obyčejného nebo polouměleckého složení, případně i složení uměleckého, které ovšem zpravidla používalo již k. p. s litinovými věnci, do nichž

46

se osazovaly dřevěné ploché palce tvarem již odpovídající zubům kovových ozubených kol. Litinové věnce umožňovaly také provedení kónických tvarů, a tedy i převod na kónické pastorky. Viz též kolo čelní a kolo lícní.

kolo povodní *s.*, též **hubenáč** *m.* – typ vodního kola na spodní vodu, instalovaného na konstrukci, která umožňuje pohyb jeho hřídele ve svislém směru, takže při zvýšení či snížení vodní hladiny lze jeho ponoření upravovat, aby se ztrátami při zbytečně hlubokém brodění nesnižoval jeho výkon pod potřebnou úroveň

kolo samotížné *s.* viz mlýn samotížný

kolo větrné [47] *s.* – větrný motor, který se v českých zemích rozšířil ve variantách se čtyřmi až osmi mírně skloněnými lopatami připevněnými na vodorovně nebo v mírném sklonu osazené hřídeli. Rámy jednotlivých lopat se zapeřují (viz) pomocí tenkých desek.

V nejvyspělejší formě užívané od poslední čtvrtiny 19. století tvoří výplň lopat žaluzie natáčené prostřednictvím táhel vedených po obvodu hřídele v dřevěných objímkách (oblast Děčínska).

kolo vodní [48] *s.* – starší vodní motor pracující na principu využití buď pouze pohybové energie vody (k. v. na spodní vodu a k. v. horizontální), nebo společně s využitím pohybové a gravitační energie vody (k. v. na horní a střední vodu).

Do skupiny k. v. na spodní vodu (též spodák) patří dvoukružník, hřebenáč, hubenáč, jednokružník, kolo povodní, lopatník, vlk (viz jednotlivá hesla). Ve 2. čtvrtině 19. století k nim přibývají k. v. Ponceletovo, Sagebienovo a Zuppingerovo.

Skupina k. v. na střední vodu zahrnuje korečníky s vnitřním podbitím a korečníky s vnějším podbitím. Do této skupiny dle použité konstrukce žlabu mohou patřit i k. v. Sagebienovo a Zuppingerovo.

Skupinu k. v. na vrchní vodu tvoří korečníky a belík (viz jednotlivá hesla) a pravděpodobně v počátcích zavádění vodních mlýnů v oblastech s nedostatkem vody i lopatník s horním dopadem vody (14. století ve střední Evropě, v balkánských zemích doloženo ještě v 19. a 20. století).

Jeden ze způsobů třídění vodních kol doložených v českých zemích je člení také na korečníky, lopatníky a neúplné korečníky (viz vlk).

Zvláštností je k. v. horizontální, rozšířené zejména na Balkáně, které v případě dřevěné varianty svými

48

lžícovými lopatkami připomíná spíš turbínu.

U k. v. rozlišujeme dva druhy osazení na hřídeli, a to na dlab a způsob obkročný. Prvně zmíněný druh spočívá v upevnění ramen do hřídele kolmo (radiálně) na její osu tak, že tři trámy procházejí v dlabech hřídelí a po provlečení tvoří šest ramen. Obkročný způsob má dvě varianty. V první a rozšířenější variantě se na každé straně vodního kola používaly „kříže" tvořené dvěma dvojicemi trámků osazených kolmo na sebe. Střed kříže měl rozměry o trochu větší než rozměry osmihranu, do kterého je v tomto místě hřídel upravena. Pevné osazení zajišťovaly klíny. Druhou, méně častou variantou, zvanou na sedlo, byl způsob, kdy šest ramen obepínalo hřídel, která měla v tomto místě šestiboký tvar. Tato ramena se vzájemně dotýkala a zároveň i navzájem propojovala.

kolo vodní Ponceletovo *s.* – vodní kolo na spodní vodu s lopatkami zakřivenými jedním směrem po celé své hloubce. Podobně jako u vodního kola Zuppingerova i zde tvar lopatek eliminuje ztráty energie vody. K. v. P. lze použít od minimálního spádu, avšak s velkým průtokem. Využívá specifickým způsobem jak kinetickou, tak potenciální energii vody – voda na zakřivené lopatce vyběhne vzhůru, ztratí pohybovou energii a gravitací při pohybu dolů pohne zakřivenou lopatkou, čímž roztočí vodní kolo. Tato voda vytéká kolmo dolů, proto musí být tzv. vývařiště, tedy dostatečný prostor, přímo pod Ponceletovým vodním kolem a ne až za ním.

Konstrukci tohoto vodního kola navrhl francouzský fyzik, matematik a inženýr Jean-Victor Poncelet kolem roku 1826.

kolo vodní Sagebienovo *s.* – vodní kolo na spodní vodu s rovnými lopatkami, ale osazenými tangenciálně, tedy proti hřídeli mimo její podélnou osu. Směr tangenciálního osazení lopatek je vždy po vodě. Využívá kombinovaně jak kinetickou, tak potenciální energii vody. Dokáže využít velké průtoky, ale zároveň mu postačuje minimální spád.

Dané vodní kolo zkonstruoval francouzský inženýr Alphonse Eléonor Sagebien po roce 1848.

kolo vodní Zuppingerovo *s.* – vodní kolo na spodní vodu s lopatkami, které jsou nejméně do poloviny své délky rovné, ale na svém vnějším konci se výrazně zakřivují. Lopatky mají vůči hřídeli tangenciální osazení, tj. proti hřídeli, ne však kolmo na její podélnou osu. Ztráty energie vody se eliminují tím, že při vtoku na lopatky voda nenaráží a při vynořování nedochází ke ztrátám, jelikož lopatky ve vodě kolo nebrzdí. Účinnost tohoto vodního kola se zvyšuje použitím tzv. volete, tedy zaobleného žlabu, který brání předčasnému vytečení vody z prostoru mezi lopatkami.

Tuto konstrukci vodního kola si nechal patentovat švýcarský inženýr Walter Zuppinger v roce 1849.

komínek (v moučnici) [49] *m.* – malý dřevěný komínek ve stropu moučnice sloužící k odvodu vlhkého vzduchu. Tím se předcházelo nežádoucímu zvyšování vlhkosti vedoucímu až k zalepení vysévacího pytlíku, což způsobovala voda odpařená z meliva zahřátého třením mezi mlecími kameny.

komora prachová, **komora prašná** *ž.*, též **prášník** *m.* – 1. u obyčejného složení komora k ukládání prachu a otrub, zpravidla umístěná v sousedství zanášky; 2. u složení uměleckého označení pro komoru větrovou (viz)

komora větrová [50] *ž.* – vydělený, zpravidla bedněný prostor umístěný většinou ve vyšších podlažích mlýnice, kam je zaústěn větrovod od aspirovaných strojů. Jakmile se proud vzduchu z poměrně malého průřezu větrovodu dostane do k. v. mnohem větších rozměrů, ztrácí svoji pohybovou energii a tuhé částice se usazují na podlaze. Vzduch se z k. v. odvádí otvorem (nebo otvory) ve vyšší části a na opačné straně, než kde je zaústěn větrovod.

49

50

kompa *ž.* viz mlýn lodní

konstrukce větrného mlýna holandského typu [51] *ž.* – typická konstrukce v podobě zděného válcového nebo kuželového tělesa větrného mlýna. Na hřebeni obvodových zdí se nachází otáčivá kuželová střecha s větrným kolem, krytá šindelem nebo později plechem. Otočná střecha je opatřená kolečky a usazená na kovové kolejnici anebo je uložená na válečcích pohybujících se po dřevěné pozednici. Střechou se otáčí prostřednictvím dvou vrátků v třetím podlaží nebo pomocí speciálního převodového mechanismu.

Do mlýna tohoto typu vedou dvoje dveře, aby byl možný vstup do přízemí v okamžiku, kdy se právě před jedněmi z dveří otáčí perutě. Pokud se ve mlýně nebydlí, je v prvním podlaží na odpočinek jen malá šalanda (viz) a veškerý další

prostor slouží jako pracovní – zabírá jej mlýnice. V druhém podlaží se nachází jedno až tři mlecí složení. Pokud přízemí sloužilo k bydlení, je celé zařízení posunuto o jedno podlaží výše.

Výjimečně existoval v minulosti tento typ mlýna i v podobě s bedněným tělesem.

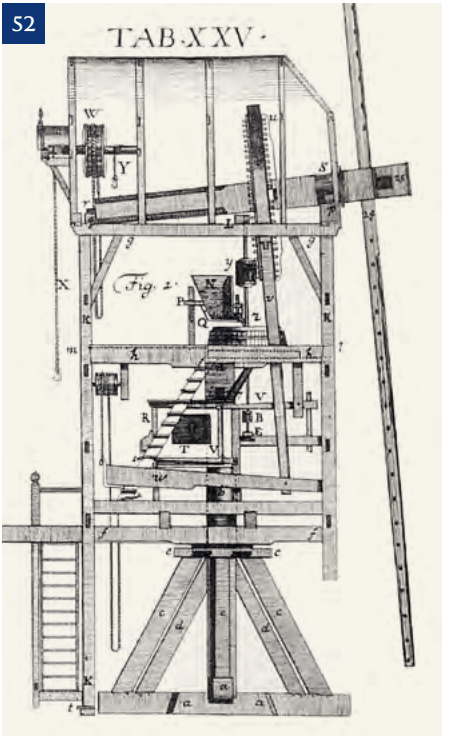
konstrukce větrného mlýna německého typu [52] *ž.* – základním znakem je dřevěný objekt čtvercového nebo obdélníkového půdorysu, který lze celý natáčet okolo pevného středového sloupu. Jeho jádrem je tzv. klec, tj. dřevěná čtyřhranná tesařská konstrukce opatřená bedněním.

Základem v. m. n. t. je rovnoramenný trámový kříž ze čtyř až osmi trámů zvaných podešve, posazený na podezdívce z plochých kamenů zvaných šlédy. Do středu kříže je začepován nosný trám nazývaný tatík, dlouhý až 5 m. Ve spodní části má profil až 70 × 70 cm a nahoře je buď s kruhovým průřezem o průměru přes 90 cm, anebo ještě častěji s profilem osmibokým. Ve výšce 2 metry je na něj navlečeno sedlo, které podpírají čtyři vzpěry, tzv. apoštolové. Na horní straně trám tatík stahuje kovová obruč a zakončuje jej zúžení fungující jako čep.

Ve výši podlahy druhého patra se na čepu tatíka nachází vodorovný trám zvaný matka, který nese váhu mlýna a je posazený kolmo na dva sedlové trámy (viz následující odstavec). Obvykle se jedná o dubový trám délky až 6 m a profilu 55 × 55 cm, který spojuje boční stěny mlýna.

Po horní ploše neotáčivého sedla se pohybují dva sedlové trámy zvané dědek a babka. Ty spojují přední a zadní štítovou stěnu a zároveň nesou podlahu prvního patra.

52

Na třech vodorovných trámech (babka, dědek, matka) je zavěšena celá kostra trámové klece větrného mlýna. Mezi sedlové trámy je vklíněna asi 6,5 m dlouhá oj, zvaná ocas, která slouží k otáčení mlýna.

konstrukce malého větrného mlýna s turbínou [53] *ž.* – nevelký bedněný a ojediněle i zděný objekt krytý sedlovou střechou (výška ke hřebeni činí přibližně 3 m), kterou zpravidla prochází trubkový nebo subtilní příhradový stožár nesoucí větrnou turbínu odpovídající systému Eclipse. Proti větru se neotáčí celá stavba, ale pouze turbína ovládaná prostřednictvím stožáru pomocí natáčecího zařízení, které má podobu šnekového soukolí anebo pákového provedení se zajištěním kovovým kolíkem. V interiéru se nachází buď pouze samostatná mlecí část tvořená mlecími kameny o průměru okolo 50 cm a násypným košem s korčákem, anebo i část vysévací skládající se z krátkého hranolového vysévače (délky asi 1 m) a na něj navazující moučné truhly. Jedná se tak o jediný typ mlýna, který se hned od postavení osazoval jednoduchým polouměleckým složením.

Malé větrné mlýny s turbínou se budovaly ve Slezsku přibližně od roku 1910 do 30. let 20. století.

53

kontingent námezdní *m.* viz mletí námezdní

kontingent obchodní *m.* viz mletí obchodní

korčák *m.* – pohyblivé dno násypného koše, které vibračním pohybem dávkuje zrno nebo melivo do oka běhounu. Uchycení k. umožňovalo změnu nastavení jeho sklonu.

koreček [54] *m.* – 1. průběžný zásobník vody tvořený dvěma sousedními lopatkami, věnci a podbitím (též bedněním nebo poddenkem)

vodního kola na vrchní vodu; nazýval se též kapsa, schránka nebo sklípek; 2. malá plechová a předtím ojediněle i kožená, či dokonce dřevěná nádoba připevněná k pásu korečkového (kapsového) výtahu (k. u výtahu se nazýval též kapsa)

korečník *m.* – vodní kolo na horní, střední i spodní vodu skládající se z korečků. Nejčastěji se u k. setkáváme s horním dopadem, kdy na k. voda působí jak dynamicky, tak svou vahou, tzn. že využívá energii vody účinněji (70–90 %) než vodní kolo na spodní vodu. Pro k. je typická umělá vodní plocha (rybník, náhon). Tvoří jej dva obvodové věnce, ramena (malé trámy osazené na jedné straně do hřídele a na druhé do věnců), lopatky, svorce a podbití.

K. na spodní vodu je tzv. neúplný korečník, neboť mu chybí podbití (viz vlk). Využívá tedy jen dynamického působení vodního proudu a úměrně tomu má také nižší účinnost.

koryto *s.*, též **žlab** *m.* – 1. obecné označení dřevěného (z fošen, ale i v podobě dlabaného kmene), betonového, kamenného, plechového nebo zemního (s jílovými stěnami) žlabu. Ten může zajišťovat jak přívod vody k vodnímu motoru, tak i odvod vody od něj. Pro žlab se používal též termín kanál. Dnu tohoto žlabu mlynáři říkali dlažba; 2. prostor pod úrovní spodní podlahy mlýnice, ve kterém se nachází spodní část paleční-ho kola na hřídeli kola vodního, vyložený fošnami, kameny nebo plechem, aby paleční kolo chránil před vodou z lednice nebo povodní (viz též podkolí).

koryto jalové *s.*, též **němčina** *ž.*, **stoka jalová** *ž.*, **žlab jalový** *m.*, **žlab prázdný** *m.* – koryto, kterým odtéká voda nevyužitá k pohonu vodních motorů

54

55

kosák *m.* – označení mlecího kamene, jehož „léta“ jdou k mlecí ploše šikmo

kosinka *ž.* viz namrskovačka

koš expanzní [55] *m.* – dřevěná (méně i plechová) komora, ve které proud vzduchu z větrovodu od aspirovaných strojů výrazně zpomalí, unášené tuhé částice ztrácejí pohybovou energii a působením gravitace klesají ke dnu k. e.

koš násypný [56] *m.* – bedněný koš ve tvaru komolého jehlanu, který je otočený užší stranou dolů a osazený nad mlecími kameny. Slouží jako zásobník zrna pro jeho plynulé dávkování při mletí. Koš je pevně uchycený v rámu nad lubem, jeho spodní část namísto pevného dna uzavírá pohyblivý korčák.

košťál *m.* viz palec

koukolník [57] *m.* viz triér

koukolník ovesný *m.* viz triér

koza *ž.* – 1. prkno s otvory používané k vyměření vzdálenosti při vrtání děr pro palce, zároveň zajišťuje, aby otvory byly vrtané rovně (tedy kolmo na plochu); 2. sloupová konstrukce, která vynáší vantroky; 3. dřevěný kus kuželového tvaru opatřený dvěma násadami, který se používá k zatloukání kůlů (zvaných štět) v jezech

kozička, **kozičky** *ž.* viz krupičky, krupička

kozlíček *m.* viz stavidlo

kozlík *m.* – 1. rumpál s vertikální hřídelí, který navíjením lana napojeného na oje větrného mlýna německého typu sloužil k jeho natáčení; 2. deska s provrtanými otvory, zpravidla ve dvou řadách, s posunutými roztečemi, které umožňují její zachycení pomocí kolíku v určité

56

57

poloze, viz kozlík u lehčení, kozlík u stavidla, kozlík u kleští

kozlík u kleští *m.* viz kleště podvazovací

kozlík u lehčení *m.*, též **hasák** *m.*, viz lehčení

kozlík u stavidla *m.*, též **kozlíček**, viz stavidlo

krajánek *m.*, též **plavajzník** *m.* – vandrující mlynářský tovaryš, popř. mlynář, který přišel o svůj mlýn (povodní, požárem, ale i kvůli právním záležitostem). Přinášel novinky a pomáhal ve mlýně, mohl se specializovat na určité méně časté práce, a to i u mlýnů s uměleckým složením (např. nanášení smirku na buben loupaček nebo zhotovení dřevěných palců pro litinové věnce palečních kol). Krajánek obvykle nosil typické zavazadlo (uzlík a deku svázané kratším provazem), kterému se říkalo husa nebo pingl.

Pokud putoval ve směru proudu řeky, pak „šel po vodě“, a pokud se pohyboval proti proudu, potom „šel proti vodě“. Mohl ovšem přecházet z jednoho vodního toku na druhý, a pak „přepadával“.

Kapesnému nebo penězům za drobnou výpomoc, které k. dostával, se říkalo fedruňk.

kranclík, **krančík** *m.*, též **kružítko** *s.* – dřevěné kružítko k vymezení kruhového tvaru mlecího kamene. K. připomínal dřevěné pravítko na jednom konci rozšířené a opatřené otvorem, na druhém s posuvným drobným dílem opatřeným na spodní straně výstupkem. Otvor k. se nasadil na dřevěný kolík kolmo zaklínovaný do malého otvoru ve středu otesku (viz). Otáčením k. se pomocí výstupku na pohyblivém dílu kontroloval kruhový tvar postupně sekaného mlecího kamene.

krcálek *m.* – označení pro malý mlýn, který má zpravidla zároveň i málo vody ke svému pohonu

krejha *ž.* viz žejbro

kroček *m.* – dřevěné prkénko se dvěma vystupujícími „zuby", které slouží k měření vzdálenosti palců a cév

krokvice [58] *ž.* – pomůcka sloužící k určování vodorovného směru, popř. sklonu. Skládá se z desky trojúhelníkového tvaru a z krátké olovnice. Může být opatřena stupnicí, která vyznačuje konkrétní úhly. Ty se odečítají od směru provázku olovnice.

kropení obilí *s.*, též **kropení zrna** *s.* – nakropení zrna před mletím, aby se dosáhlo natažení vody do slupky (otruby), která je poté houževnatější, při mletí zůstává víc pohromadě a lépe se vysévá.

Ke kropení se používal kropicí či nakrápěcí přístroj, ale provádělo se i ručně pomocí kropicí konve.

kroupy *ž.* – oloupané zrno ječmene nebo pšenice. Název kroupa pochází z německého „Graupe". Starší český název je omasta, otlučka nebo tluč. Podle velikosti a tvaru se k. označovaly: kroupy, drobné kroupy, perle, poloperličky (drobnější než perle, ale větší než perličky), perličky (nejdrobnější kroupy), kroupy švábské (kulaté kroupy větší než perle). V minulosti se vyráběly i tzv. holce (též kroupy holcované), tedy hrubé kroupy vyrobené ošpicováním, tj. zbavením špiček a klíčků zrna mezi hodně nadlehčenými mlecími kameny.

kroupy švábské *ž.* viz kroupy

kroužení kamene *s.*, též **kroužit kámen** – dávat otesku mlecího kamene výsledný válcový tvar

kroužit hřídel – otesat hřídel vodního kola do potřebného vícebokého nebo válcového tvaru

kruh *m.* – 1. věnec sestavený ze čtvrtí, do něhož jsou uchyceny lopatky

58

a svorce a příp. i podbití (též poddenky) vodního kola; 2. na hřídeli nasazené paleční kolo

krupice *ž.* – hrubší nepravidelné částice vnitřní běle (jedná se společně o škrobové a lepkové buňky), které se používají ke kuchyňskému zpracování (na kaše, polévky apod.) anebo jsou meziproduktem pro další luštění na mouky

krupičky, **krupička** *ž.* – drobné krupice, mlynáři obvykle nazývané dunsty, popř. kozičky

krupník *m.* – zařízení sloužící k výrobě krup na principu stoupy (viz), mlecích kamenů (viz krupník český), pomocí holendru (viz) nebo loupačky (viz)

krupník český *m.* – složení dvou mlecích kamenů upravené tak, aby na něm bylo možné vyrábět kroupy z ječmene, resp. pšenice. Běhoun měl křes nejen na mlecích plochách, ale i po obvodu kamene, a to zpravidla křes příčně rovný.

Krupníkový běhoun se lišil od běhounu obyčejného složení tím, že se v jeho spodní části nacházel

tzv. výhonek, tedy krátký kovový díl, který mezi lubem a běhounem rozhrnoval a obracel ječmen, aby se obrušoval rovnoměrně. Tomuto procesu mlynáři říkali mandlování a poté kroupy ještě obvykle ohlazovali ve stoupě.

krušák *m.*, též **krušník** *m.*, viz šrotování

kružidlo *s.*, též **rejhovačka** *ž.* – předchůdce kružítka v podobě latě opatřené na jedné straně kovovým hrotem a na druhé otvory v různé vzdálenosti od hrotu. Jimi se prostrčil nástroj (husí brk, tužka apod.), kterým se vyznačila požadovaná kruhová čára.

kružítko *s.* viz kranclík

křes *m.* – úprava mlecích ploch mlecích kamenů křesáním (viz), aby výsledný povrch umožňoval mletí a drcení zrna, resp. meliva, ale i ochlazování mlecích ploch. Křes obvykle tvoří dvě části: a) remiše (viz), b) křes tabulový (viz).

Podle způsobu křesání mlecích kamenů dělíme křes na český, francouzský a německý (viz jednotlivá hesla).

křes český *m.* – křes, který je na obou mlecích kamenech rozdílný a postupně se střídá. Pokud má tedy běhoun křes vytáčený, podruhé se křeše rovně, a na ležáku zase naopak. Zároveň platilo, že se český křes dělal hustší, ale mělčí, tedy jen jednou ranou do jednoho místa.

křes francouzský *m.* – vytváří se křesáním, při kterém se používá oškrt s delším oškrtištěm (viz), jehož rukojeť zakončovala rozšířená část kulového tvaru. Tento konec se opřel o pytel s otrubami položený na křesaný kámen a přidržel rukou pouze shora. Druhou rukou se oškrt zvedal (či spíš nadhazoval) a na mlecí kámen dopadal pouze vlastní vahou. Oškrtiště při změně dopadu želízka fungovalo podobně jako kružítko. Křes měl dostatečně plynule zaoblený tvar, díky kterému se této činnosti říkalo „vytáčenou křesat".

křes německý *m.* – křes se provádí na mlecích kamenech stále stejným způsobem. Je-li např. běhoun křesán jako vytáčený, podruhé je opět křesán vytáčený, a je-li ležák křesán rovně, následně je zase křesán jako rovný. Na rozdíl od českého křesu je k. n. hlubší, vytvořený tak, že na jedno místo dopadne několik ran.

křes rovný *m.* – křes, kterým se od středu kamene k jeho okraji

vytvářely remiše (viz) rovného (přímého) tvaru, jejich průmět však nemusel procházet středem mlecího kamene a od něj pokračovat nejkratším směrem k okraji, ale měl tangenciální směr.

Variantu k. r. tvořily remiše s předskokem. Jedná se o křes s rovnými remišemi, při kterém jde několik remiší radiálně k oku mlecího kamene a pole mezi těmito remišemi zaplňují další remiše, jež se kladou k těm několika radiálně kladeným vždy rovnoběžně.

křes tabulový *m.*, též **tabulka** *ž.* – plocha mezi dvěma remišemi, drážky v k. t. jsou mělké, tvořené obvykle jen jedním dopadem voškrtu. K. t. může tvořit i jen prosté nahrubování plochy pemrlicí, přičemž platí, že na jedno místo dopadne jen jedna rána.

křesač *m.* – 1. mlynář nebo stárek, který křeše mlecí kameny; 2. pracovník, který se v prvních uměleckých mlýnech (viz mlýn americký) s francouzskými mlecími kmeny specializoval na jejich křesání

křesání [59] *s.* – ostření mlecího kamene, při kterém se vytvářely hlubší remiše (viz kameny mlecí), jemnější tabulový křes mezi nimi a zarovnával se a zdrsnil rovný povrch.

Známe křes český, německý a francouzský (viz jednotlivá hesla).

Ke křesání se používaly následující nástroje: oškrt, pemrlice, pravítko, smetáček a špičák (viz jednotlivá hesla).

Při křesání mlecích kamenů nejprve křesač pravítkem zjistil vyvýšeniny zvané bochník a vyduté plochy označované jako mísy. Pemrlicí srovnal bochníky, ale vyhýbal se mísám, aby je dál neprohluboval. Poté špičákem prohloubil remiše a naostřil jejich dno. Remiše mají v příčném řezu skloněný tvar, jejich delší plochu křesač srovnal pomocí oškrtu. Pokud měl tabulový křes mělké rýhování, opět k jeho obnovení použil oškrt. Druhou variantu tabulového křesu tvořilo nahrubování pemrlicí, ale vždy jen jednotlivými údery, tj. na jedno místo dopadla pemrlice pouze jednou, a to se snahou údery vzájemně nepřekrývat, popř. překrývat jen minimálně.

křídelník *m.* viz mlýn větrný

křídlo *s.* viz mlýn větrný, peruť

křížení remiší *s.* viz remiše

kůň (jednotka výkonu) *m.* viz síla koňská

a – pravítko
b – špičák
c – oškrt
d – smetáček
e – oškrt
f – pemrlice

f
e
a

kuželice *ž.* – prvek ve funkci kluzného ložiska, který se osazoval do otvoru v ležáku. K. čtvercového tvaru se skládala ze dvou velkých částí, vyrobených buď z tvrdého kamene s vnitřní částí ze dřeva (tzv. špunt), nebo celá ze dřeva. Otáčelo se v ní železí přenášející svůj pohyb na kypřici. Do mezery mezi oběma velkými díly kuželice se vkládaly malé dřevěné prvky klínového tvaru zvané kuželíky.

Do spáry mezi oběma díly kuželice se vkládaly malé kousky tkaniny nebo kůže napuštěné tukem (souhrnně označované jako tzv. obojek či oboječek – viz).

V poslední čtvrtině 19. století nastupují průmyslově vyráběné klínové kuželice tvořené litinovým středem s třemi komorami, do nichž se osadily tři kovové klíny opatřené šroubem. Každý z kovových klínů dotahoval po jednom klínu dřevěném. Ty umožňovaly přesně vystředit železí.

Nejvyspělejší typ představovala kuličková (či válečková) kuželice, jejíž základ tvořila klec s kuličkami nebo válečky valivého ložiska.

60

61

kuželíky *m.* viz kuželice

kypřice *ž.* – kovový díl osazovaný na železí, který vynášel běhoun a zároveň na něj z železí přenášel otáčivý pohyb. K. mohla být pevná [60] nebo balanční [61]. K. pevná má podlouhlý obdélný nebo motýlkový tvar z kovaného železa nebo litiny. K. balanční se skládá ze dvou do sebe zapadajících dílů, umožňujících vyrovnání výkyvů otáčejícího se běhounu. Zapuštění kypřice do běhounu mlynáři nazývali zakopání.

Pevná k. má ve střední části zpravidla čtvercový otvor kónického tvaru, zvaný oko kypřice, do kterého zapadá tzv. stopka železí. Ze střední části kypřice vystupují na dvou , popř. třech [62] stranách „ramena“ zvaná laloky (tzv. třílaločná kypřice) a méně často také pera.

Existuje i typ čtyřlaločné kované kypřice [63], která připomíná tvar písmene H s rozkročenými laloky.

Balanční k. se skládá ze dvou kulových dílů, které zapadají do sebe navzájem, vnější díl svými rameny zapadá do dvou kovových ložisek osazených v běhounu. Společně umožňují vyvažování rotujícího běhounu v průběhu mletí. Zrno, resp. melivo v mlecí spáře udržuje díky balanční kypřici ve všech místech této spáry její vyváženou tloušťku – nedochází tak k situaci, že vůči ose železí nemá běhoun za chodu pravý úhel a nedrží tak ani rovnoběžnost vůči ležáku.

62

63

64

– L –

latina *ž.* viz žejbro

lavička *ž.*, též **lávka** *ž.* – prkna položená přes vodní žlab(-y) a případně i krytá malou střechou. L. umožňuje přístup k vodnímu kolu (vodním kolům) nebo ke stavidlům.

lávka pytlovací [64] *ž.* – deska s osazenými konci spádových trubek od reformy nebo vysévače. Konce spádových trubek jsou rozšířené pro nasazení a zajištění pytlů, obvykle i s kovovou nebo dřevěnou zděří a napevno uchyceným upínáním (kožený řemen, přezka).

lednice (mlýnská) [65] *ž.* – obvykle zděný, betonový i železobetonový, anebo bedněný prostor, v němž se otáčelo jedno nebo více vodních kol. L. chránila vodní kolo před povětrnostními vlivy, zejména před narůstáním ledu na jeho povrchu, což dalo l. její název. L. se budovala otevřená (nezastřešená) nebo krytá střechou (nejčastěji pouze pultovou). Otevřenou lednici mlynáři před mrazem chránili položením kulatiny nebo prken a zakrytím chvojím. Po napadnutí sněhu tak došlo k dobrému zajištění l., kterou za mrazu „ohřívala" přitékající voda.

lehčení *s.* – u obyčejného složení zařízení na principu dvou a více pák (později dvou pák a šroubu) umožňuje oddálení mlecích kamenů (zvětšení mlecí spáry), a tím mletí na hrubší částice (tzv. mletí navysoko nebo na krupice). Skládá se z jedné příčky pevné a jedné pohyblivé, kobylice, kozlíku a houslí (viz jednotlivá hesla). I poměrně lehkým pohybem houslí se díky přenosu, který přes uvedené prvky působí jako soustava pák, dala snadno měnit poloha běhounu ve svislém směru, a tedy i mezera mezi oběma mlecími kameny.

65

Od poslední třetiny 19. století postupně začíná nahrazovat již zastaralý kozlík s houslemi šroubový mechanismus osazený mezi pohyblivou příčku a svor, který je nad ní. Šroub je opatřený buď kovovým kolem, nebo dvojitou pákou.

U továrně vyráběných šrotovníků v poslední čtvrtině 19. a první třetině 20. století se používá kovové lehčicí zařízení, ovšem i u něj je zvedání běhounu založeno na principu páky, popř. v kombinaci se šroubem.

lemež *m.(?)*, též **trám podlahový** *m.*, viz hranice mlýnská

léto *s. (ž. v mn. č.)* – vrstva v mlecím kameni

ležák *m.* viz kameny mlecí

ležek *m.*, též **vrstevník** *m.* – mlecí kámen, jehož „léta" jdou vodorovně

lícník [66] *m.*, též **líčník** *m.*, viz kolo lícní

líhy (k obracení kamene) *ž.* – pomůcka připomínající krátký masivní žebřík se dvěma příčkami používaná k podložení běhounu při jeho křesání

líhy od násypného koše [67] *ž.*, též **ližiny od násypného koše** *ž.* – lehká dřevěná konstrukce nesoucí násypný koš. Tvoří je dvě krátké a dvě dlouhé příčky, které vpředu a vzadu leží na štálcích

66

67

(vodorovných trámcích) nesených čtyřmi sloupky. Aby se vibracemi násypný koš neuvolnil, zajišťují jej ve štálcích dřevěné hřeby bez hlavy, zvané nicohlavy.

limpa [68] *ž.* viz shrnovačka

litina skořepová *ž.* viz stolice válcová

ližiny od násypného koše *ž.* viz líhy od násypného koše

lodnák, lodňák, lodník *m.* viz mlýn lodní

lom na mlecí kameny [69] *m.* viz kameny mlecí

lopata ž. – 1. viz peruť; 2. litinový čep přecházející do tvaru ploché desky, která se zadlabala do konce hřídele vodního kola; tvarem tento čep připomínal lopatu, což mu dalo název

lopata na míchání mouky *ž.* viz míchačka na mouku

lopatka *ž.* viz lopatník

lopatka na mouku [70] *ž.* dřevěná nebo plechová lopatka na nabírání mouky, dunstů a krupice

lopatník *m.* – 1. obecně vodní kolo na spodní vodu opatřené lopatkami (nemá korečky). Nejobvyklejší variantou se stal tzv. hřebenáč (viz). Do skupiny lopatníků patří i moderní kovová či materiálově kombinovaná vodní kola na spodní vodu, resp. střední vodu, u nichž se osazovaly lopatky v podobě segmentově prohnutých desek. U lopatek segmentového tvaru se díky jejich zlepšenému brodění snižují ztráty. Jedná se o vodní kola Ponceletovo, Sagebienovo a Zuppingerovo (viz jednotlivá hesla);

68

69

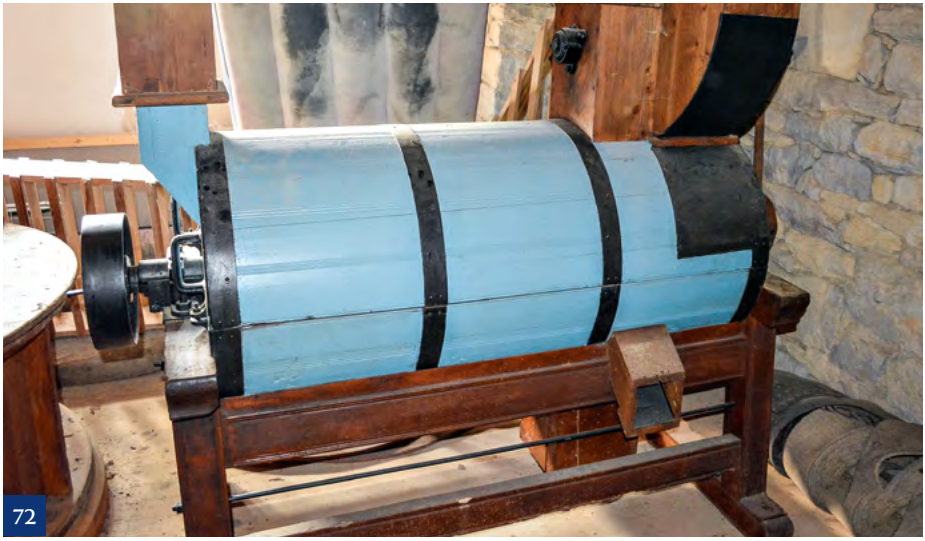
2. konkrétně vodní kolo na spodní vodu s lopatkami osazenými mezi dvěma věnci tak, že v příčném řezu (pohled kolmo na plochu lopatky) nepřesahují hrany těchto věnců.

loukoměr *m.* – dřevěná šablona z tenkého prkna, podle níž se překreslovaly tvary čtvrtí vodního kola na dřevěné desky, z nichž se tyto čtvrtě vyráběly

loupačka *ž.* – stroj zpracovávající předčištěné zrno, které se pomocí l. ještě muselo zbavit částí, jež by výsledné produkty znehodnocovaly či snižovaly jejich trvanlivost (např. špičky, obalové části), l. se používala také k výrobě krup. V l. se urážely špičky zrn a zrno se zde částečně loupalo. L. se skládají z otáčejícího se křídlenu a bubnu buď pevného (Kašparova nebo Besserova l.), nebo pohyblivého (Prokopova l.).

70

72

L. rozlišujeme periodické [71] a průchodové [72]. Periodické l. mají krátký buben (poměr průměru bubnu k jeho délce se blíží 1:1) a zrno se do něj dávkuje v intervalech. Průchodové l. mají dlouhý buben (poměr průměru bubnu k jeho délce většinou přesahuje 1:2).

Pracovní plášť bubnu l. měl smirkový posyp, který se musel obnovovat, čemuž mlynáři říkali smirkování pláště (viz). Zrno se během loupání pohybovalo v bubnu spirálově. K loupání nedocházelo v podobě odstranění celé slupky, ale pouze její části do té míry, aby nenastaly ztráty vnitřní běle. Uvolněné obalové části se coby lehčí frakce od oloupaného zrna (krup) odstraňovaly pomocí stroje na čištění a třídění krupic (štoska, savka, reforma).

Uváděné l. mají své předchůdce. Kromě tzv. špičáků (viz) používaných ke špicování obilného zrna k nim patří starší typy loupaček, např. Euréka, loupačky řemeslné výroby s dvoudílným kamenným bubnem anebo loupačky v podobě kuželového rotoru osazeného ve válcovém, obvykle dvoudílném, pevně osazeném protikusu.

loupání (zrna) *s.* – zbavování zrna slupky a též dalších obalových částí (špiček, klíčků). Postupy k odstraňování části nebo celého obalu zrna souhrnně označujeme jako opracování zrna povrchové (viz).

73

loupání prosa *s.* viz jahelka

ložisko [73] *s.* – ve mlýnech se používala nejčastěji l. kluzná a méně často l. valivá; osazovala se do lůžek, která byla umístěná buď na základu (též fundamentu) nad podlahou, zavěšená na vodorovné konstrukci (strop, trám, překlad), nebo na stěně pomocí konzoly.

Kluzné l. mělo i podobu dřevěného lůžka nazývaného zhlavíčko. S půlkruhovým výřezem pro kovový čep vodorovně osazených dřevěných hřídelí (např. u hřídele vodního kola) se vyráběla dřevěná (z dubového nebo jasanového suku) nebo kamenná (viz kámen kočičí).

Kluzné l. muselo být mazané, což mělo dvě základní varianty – tukem nebo olejem. Použitý druh maziva souvisel s materiálem ložiska a hřídele, s rychlostí otáčení hřídele a jejího zatížení. Mazivo se aplikovalo různými druhy mazacích systémů (mazací body, kapací maznice, Staufferovy maznice, kroužkové mazání aj.).

U kamenného l. hřídele vodního kola nešlo použít tukové nebo olejové mazivo, protože s jemnými částicemi z kamene by tato maziva vytvořila brusnou pastu, která by znehodnocovala čep. Využívalo se proto mazání vodou přiváděnou žlábkem, obvykle přímo z vantrok.

Valivé ložisko se skládá z tělesa ložiska, ložiskového pouzdra a hřídelového čepu. Ložiskové pouzdro se vyrábělo z bronzu, kompozitu nebo oceli.

Konzoly a závěsy se vyráběly zpravidla kovové (nejčastěji litinové), ale nijak výjimečné nejsou ani jejich varianty vyrobené ze dřeva.

lub [74] *m.*, též **kadlub** *m.*, **obluk** *m.* – kruhová dřevěná, později i kovová (plechová) nebo kombinovaná válcová (též mírně kónická) skříň kolem mlecích kamenů, která zachytávala melivo. Usměrňovala jej do výmětu v předním moučníku, aby dál propadávalo do mlynářského pytlíku, resp. v případě šrotovníku jej vedla do spádové trubky. Lub zároveň omezoval rozprach, čímž snižoval promelek.

V ojedinělých případech měl l. namísto tvaru válcového tvar víceboký (polygonální).

lucerna *ž.* viz kladnice

luštění (krupic) *s.* – proces, během kterého se hrubší krupice první jakostní třídy („vyrážené“) na stolicích s porcelánovými nebo hladkými litinovými válci rozdružují na jemnější krupice a mouky. Tím zároveň dochází k odlupování zbytku slupek, které se pak oddělí pomocí stroje na čištění krupic (štoska, savka, reforma). Na poslední lušticí pasáži se získávají pšeničné klíčky. L. se dosahují mouky nejvyšší kvality (hrubé, polohrubé a jemné pekařské).

– M –

macocha *ž.* – kovová pružina zaklínovaná v kuželici a zasahující až ke kypřici (viz). Vytírá melivo z prostoru běhounové díry a zabraňuje tak zamílání kamenného mlecího složení.

74

75

mačkadlo [75] *s.*, též **stolice válcová mačkací** *m.*, viz stolice válcová

magnet [76] *m.* – sloužil k odstranění feromagnetických příměsí v zrnu, které mohly způsobit poškození strojů nebo vykřesáním jisker dokonce i požár. Magnet se obvykle umísťoval před koukolník, tedy za aspiratér nebo čistírenský vysévač.

M. pevný se instaloval v malé zalomené dřevěné skříni nebo přímo ve spádové trubce. Předměty zachycené m. se z něj odstraňovaly ručně.

76

M. rotační měl podobu otáčivého bubnu, ve kterém se nacházel elektromagnet nebo magnet stálý (permanentní). Zachycené předměty padaly do zásobníku nebo se odstraňovaly ručně.

maltrok *m.* – malý otáčivý větrný mlýn

malý *m.* – začínající učeň ve mlýně, teprve později se stává práškem

mandlování krup *s.* – výroba krup z ječmene nebo pšenice pomocí mlecích kamenů (viz krupník český)

mastnice *ž.*, též **mazník** *m.* – jílovitá hlína používaná k výrobě a opravám jílových spodků v jahelkách

matka *m.* viz konstrukce větrného mlýna německého typu a pokladnice mlynářská

maz *m.* – s vodou a jemným popelem zadělaný mlýnský prach nebo zadní mouka. M. se používá např. k potírání klínků při zaklínování kuželice v ležáku.

mázlík mlynářský *m.* viz násypka

mazník viz mastnice

melec *m.*, též **melník** *m.*, viz mleč

melivo *s.* – souhrnné označení všech meziproduktů ve mlýně po prvním rozemletí zrna (první šrot) až do fáze jejich zařazení do hotového výrobku, tedy do mouk, krupic nebo otrub

melné *s.*, též **výmelek** *m.*, **výmelné** *s.* – peněžní, resp. naturální odměna, kterou mlynáři za semletí svého obilí platí mleč při námezdním mletí.

V hovorovém jazyce docházelo však běžně i k záměně melného a měřičného (viz).

melník *m.*, též **melec** *m.*, viz mleč

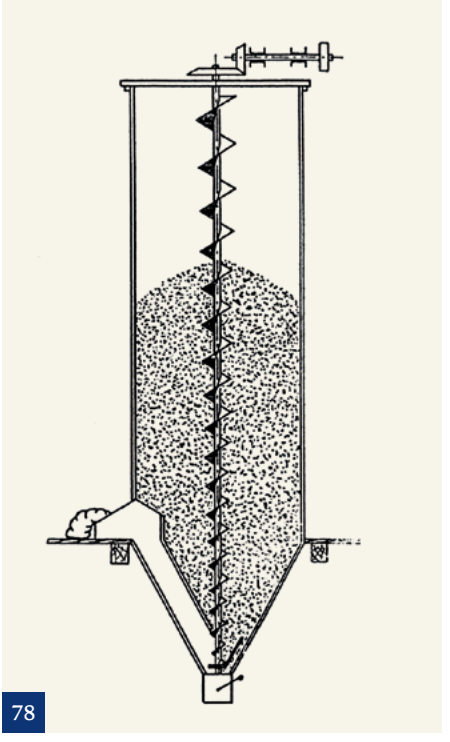
měřice moravská *ž.* viz násypka

měřičné *s.* – díl obilí, který se ve mlýnech „dával stranou od mletí“, tj. který si mlynář ponechával za mletí. Ve vodních mlýnech pevně spojených se zemí je uváděna 1/16 až 1/12, ve mlýnech lodních pak 1/24 až 1/16 obilí. Měřičné se ukládalo do truhly zvané mýtnice nebo truhla výmelná.

míchačka na mouku [77, 78] *ž.* – 1. lopata na ruční míchání mouky v dřevěných moučných truhlách; 2. stroj umožňující míchat mouky různé jakosti získané během mletí, aby výsledkem byla mouka homogenní. Používaly se dva základní typy m. – horizontální, zvaná také ležatá (míchání zajišťuje horizontální míchací válec a na procesu se podílí napojený kapsový výtah), a šneková, nazývaná též stojatá (míchání ve vertikální válcové skříni provádí velký plechový šnek). Z m. stojaté pak mouka odcházela zúženým otvorem ve spodní části, kde se přímo pytlovala.

míchačka na pšenici *ž.* – lopata, která se používala v rámci mletí na obyčejném složení k míchání pšenice při jejím praní

77

78

79

míchání mouk *s.* – důvod k míchání mlýnských produktů (kromě mouk i dunstů a krupic[79]) spočívá ve sjednocení kvality, ale i v potřebě je provzdušnit. Při míchání se musel dodržet poměr mezi mlýnskými produkty z kvalitní a méně kvalitní suroviny. Ta druhá nesměla překročit 15 %.

M. se provádělo již v době obyčejného složení, a to dřevěnou lopatou ručně v míchací truhle, tedy v nahoře otevřené dřevěné skříni. Výjimečně se tento způsob udržel i u malých mlýnů s uměleckým složením. Nástup uměleckých složení s sebou přináší strojní m. m., k němuž se ve mlýnech osazovaly strojní míchačky na mouku dvou typů (viz míchačka na mouku).

mírka mlynářská *ž.* viz násypka

mísa *ž.* viz kameny mlecí

mládek *m.* – mladší mlynářský tovaryš, po zániku cechu mladší mlynář

mleč *m.*, též **melník**, **melec** *m.* – ten, kdo si nechává ve mlýně mlít obilí

mletí *s.* – proces, během kterého dochází k přeměně zrna na konečné mlýnské výrobky. Běžně užívané jsou dva základní způsoby m., tj. naplocho a navysoko. Při jednodušším m. naplocho dochází k semílání za vysokého tlaku a melou se tak žito a ječmen. Neprovádí se při něm třídění krupic, ale mele se přímo na mouku. M. navysoko je

běžné pro pšenici a probíhá za užití menšího tlaku, čímž se z jádra zrna získá více krupic a krupiček, které se dále třídí a čistí a teprve poté luští a vymílají na kvalitní bílou mouku. M. naplocho a navysoko je založeno na opakovaném mletí.

Známe ještě způsob označovaný za m. polovysoké. Tvoří přechod mezi m. naplocho a navysoko. Používalo se především pro měkčí druhy pšenice a s menšími nároky na kvalitu výsledných mouk. Semílá za menšího tlaku společně na krupice a mouky a m. se opakuje třikrát až šestkrát. Čištění meliva není tak důkladné jako u m. navysoko.

mletí námezdní *s.* – mletí pro soukromé osoby (mleče) za úhradu, zpravidla peněžní, dříve zčásti též naturální. Dokud bylo ve mlýnech české složení, mleč do mlýna přivezl obilné zrno, počkal až se semele, a hned si odvezl hotové výrobky. Po zavedení uměleckých mlýnů nastupuje výměnný systém. Mleč dostal odpovídající množství mouky, které by se vymlelo z obilí, jež do mlýna dovezl. Mouka byla semleta z obilí odpovídající kvality od předchozích zákazníků. Nové obilí se uložilo do zásobníků (sil) a mleč si hned odvezl mouku, aniž by na „tu svoji" čekal.

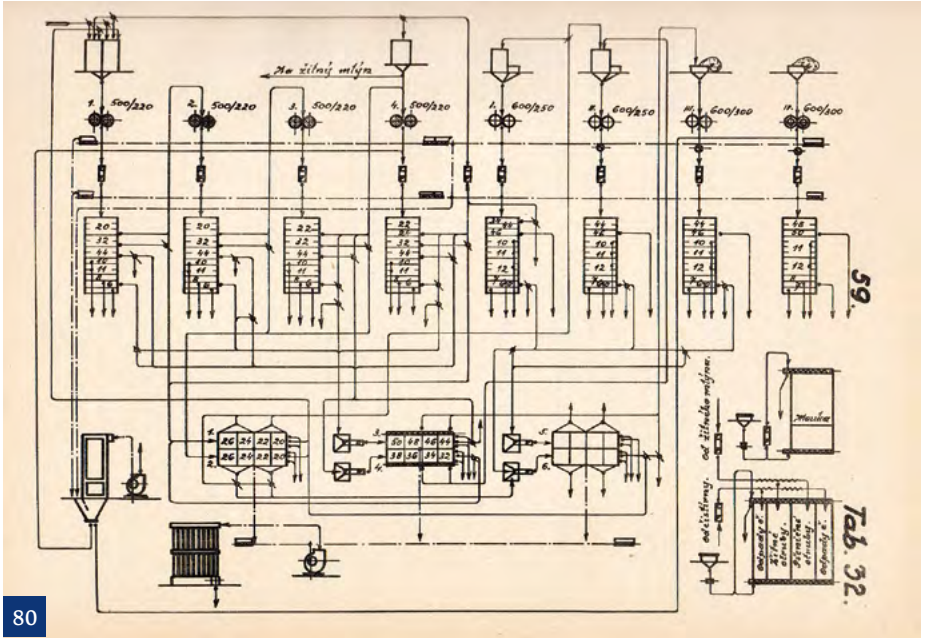
mletí naplocho *s.* viz mletí

mletí navysoko *s.* viz mletí

mletí obchodní *s.* – mlynář z nakoupeného obilí od zemědělců semlel a mouku pak prodával jako hotový výrobek obchodním společnostem, které ji dodávaly do potravinové sítě. Zákazník tedy platí jak práci, tak výrobek – mlýnské produkty, zatímco u námezdního mletí se platí pouze za práci. Tento typ mletí byl řízen Českomoravským svazem pro hospodaření s obilím, aby se udržela konkurenceschopnost mlýnů, a sice tak, že na každý rok stanovil tzv. obchodní kontingent, tj. množství obilí, které může mlynář semlít.

M. o. se začalo uplatňovat již před první světovou válkou, do té doby se praktikovalo pouze mletí námezdní.

mletí periodické *s.* – označení pro mletí na uměleckém složení pracujícím periodicky. Obdobné úkony, ale s rozdílnými hodnotami probíhají na stejných strojích, avšak s jiným nastavením (na stejné válcové stolici se nastaví při prvním mletí největší mlecí spára, která se u dalších chodů zmenšuje, popř. čištění a třídění krupice z různých chodů na stejné reformě).

80

Odvozeně od m. p. se používalo i označení mlýn periodický, tedy mlýn, v němž se na uměleckém složení mlelo periodicky.

mletí polovysoké *s.* viz mletí

mlýn *m.* – 1. zařízení sloužící k mletí obilovin, luštěnin, koření, nerostů, dřevěného uhlí (pro výrobu střelného prachu) nebo kostí; 2. stavba, ve které je umístěno mlecí zařízení

mlýn amerikánský *m.*, též **mlýn americký**, **amerikán** *m.*, výjimečně též **mlýn anglický** nebo **mlýn švýcarský** *m.* – nejstarší označení pro umělecké mlecí složení, přeneseně může také označovat právě první typ uměleckého mlecího složení. Zahrnoval i některé stroje a zařízení, s nimiž se u mladších uměleckých složení nesetkáme, např. Hopperboy (viz), anebo setkáváme pouze výjimečně, např. převod pohonu do vyšších pater pomocí svislé hřídele. U prvních m. a. se používalo mletí naplocho, tedy velkým tlakem na jeden průchod, a proto bylo nutné v procesu použít chladicí zařízení na melivo, tedy zmíněný Hopperboy.

mlýn anglický *m.* viz mlýn amerikánský

mlýn automatický [80] *m.* – vývojově nejvyspělejší mlýn, který zahrnuje jak předčištění, tak i čištění a pro každý mlecí chod využívá vlastní soubor tří hlavních strojů (válcová stolice, rovinný vysévač a reforma) nastavených pevně, tudíž se v průběhu mletí jejich parametry postupně nemění jako u mlýna periodického

mlýn běhací *m.*, též **mlýn pěší** *m.*, viz mlýn samotížný

mlýn hladký *m.* – mlýn s obyčejným složením, resp. samotné mlecí složení, jehož kameny mají křes z větší části nebo zcela semletý

mlýn koňský *m.* viz mlýn žentourový

mlýn kolový [81] *m.*, též **šejdovna** *ž.* – mlýn postavený na kůlech osazených přímo ve vodním toku a na břehu. Vývojově navazuje na mlýny lodní.

mlýn lodní [82] *m.*, též **lodnák**, **lodňák**, **lodník**, **mlýn okrutový** *m.*, **škrdnice**, **škrtnice** *ž.* – plovoucí mlýn na dvou lodích – kompách. Mezi nimi se nachází vodní kolo na spodní vodu. Nízké otáčky, které poskytovalo vodní kolo

81

m. l., se musely zvyšovat použitím výstroje na hever nebo vystrák. V Čechách poslední m. l. zanikl v roce 1910 na Labi u Píšťan, okres Litoměřice.

mlýn nebeský *m.* – mlýn poháněný obvykle slabým a nestálým vodním tokem z „nebeské“ vody, tj. z deště nebo tajícího sněhu

mlýn obilní *m.* – mlýn sloužící prvotně nebo výhradně k mletí obilného zrna. Tento termín souvisí s principem obecného německého pojmenování „Mühle“ pro všechny technické objekty s pohonem zajišťovaným vodním kolem

82

a zároveň s konkretizováním typu Mahlmühle (obilní mlýn), Ölmühle (olejna), Papiermühle (papírna), Stampfmühle (stoupa) aj.

mlýn okrutový *m.* viz mlýn lodní

mlýn osličí *m.* viz mlýn žentourový

mlýn ostrý *m.* – označení mlýna s obyčejným složením, resp. samotné mlecí složení, s čerstvě nakřesanými kameny

mlýn parní *m.* – mlýn s pohonem zajišťovaným parním strojem, resp. parní lokomobilou. M. p. jsou vybaveny uměleckým mlecím složením, což souvisí jak s technickým vývojem mlýnů v českých zemích od 40. let 19. století obecně, tak i s vysokou cenou parního stroje a jeho náročnou obsluhou.

mlýn periodický *m.* viz mletí periodické

mlýn pěší *m.* viz mlýn samotížný

mlýn pobřežní *m.*, též **mlýn pozemský** – Mlýn na vodní pohon na břehu vodního toku, anebo pod hrází vodní nádrže.

mlýn podrybní *m.* – mlýn využívající ke svému pohonu vodu z rybníka

mlýn poříční *m.* viz mlýn říční

mlýn potoční *m.* – mlýn využívající ke svému pohonu potoční vodu

mlýn povodní nebo **povodňový** *m.*, též **povodník** *m.* – vodní mlýn, jehož vodní kolo na spodní vodu se dalo ve svislém směru vytahovat a spouštět, čímž obsluha reagovala na povodňové změny vodní hladiny

mlýn pozemský *m.* viz mlýn pobřežní

mlýn ruční [83] *m.* – mlýn poháněný ručně, jeho vybavení mělo podobu od pouhého složení dvou mlecích kamenů s rukojetí osazenou přímo v běhounu až po úplné obyčejné složení včetně mechanického prosévání s mlynářským pytlíkem a žejbrem. Patří mezi tzv. samotížné mlýny.

mlýn říční *m.*, též **mlýn poříční** *m.* – mlýn používající ke svému pohonu říční proud

mlýn samotížný *m.*, též **mlýn běhací** nebo **mlýn pěší** *m.* – mlýn s obyčejným složením poháněný šlapacím kolem, zvaným též kolo samotížné. Z hlediska principu tak patří do skupiny žentourových mlýnů, avšak v minulosti tvořil

83

samostatnou skupinu, v jejímž rámci je k m. s. uváděn také mlýn ruční.

mlýn sladový *m.* – mlýn specializující se na mletí sladu pro pivovary. Mlýn s obyčejným složením se na m. s. upravil snadno vyjmutím pytlíku z moučnice, popř. osazením velmi hustého pytlíku, který nefungoval jako vysévací, ale pouze dopravoval rozemletý slad do moučné truhly nebo násypky.

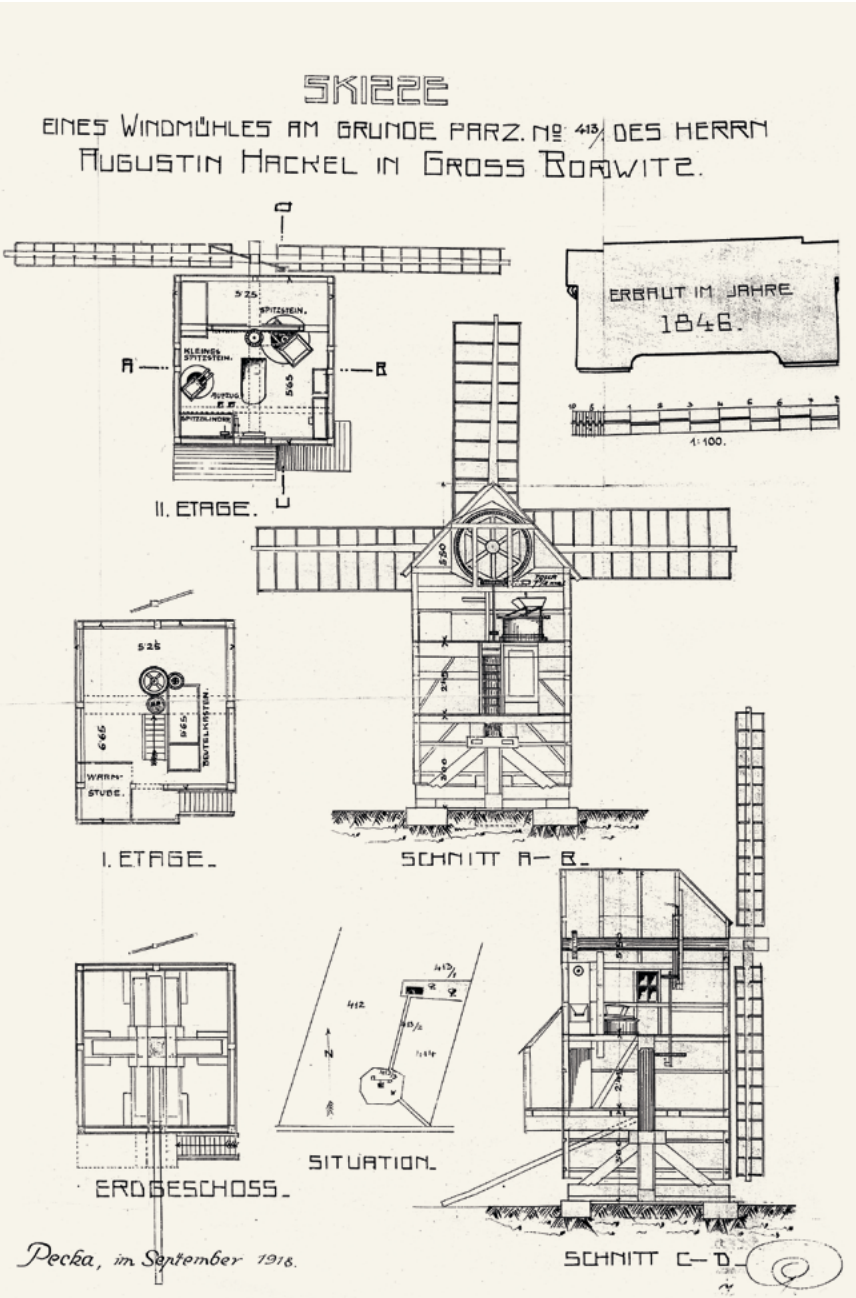
mlýn šlapací *m.* viz mlýn samotížný

mlýn švýcarský *m.* viz mlýn americký

mlýn umělecký *m.*, též **mlýn umělý** *m.*, viz složení umělecké

mlýn válcový *m.* – v případě zpracování obilí se jedná o mlýn s uměleckým složením, který používá k mletí válcové mlecí stolice. Pro vymílání, šrotování aj. může mít takový mlýn k dispozici i kamenné složení.

mlýn větrný [84] *m.*, též **křídelník**, **mlýn povětrný**, **povětrák**, **povětrník**, **větrák**, **větřák** *m.* – mlýn poháněný větrným motorem (tedy větrným kolem nebo větrnou turbínou). V Čechách známe pouze dva základní druhy: zděný (též holandský) a bedněný (také německý či beraní). Avšak existují výjimky – známe

SKIZZE
EINES WINDMÜHLES AM GRUNDE PARZ. Nº 413/1 DES HERRN
AUGUSTIN HACKEL IN GROSS BORWITZ.
ERBAUT IM JAHRE
1846.
1:100.
II. ETAGE.
I. ETAGE.
SCHNITT A–B.
SITUATION.
ERDGESCHOSS.
SCHNITT C–D.
Pecka, im September 1918.

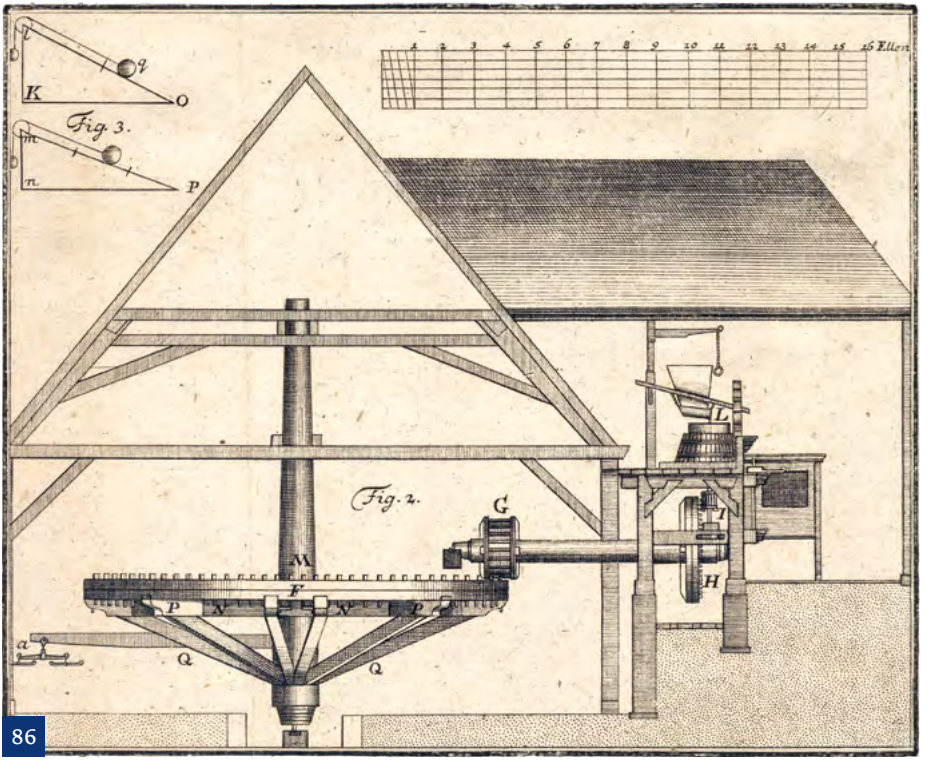
85

např. m. v. podobný holandskému, ale s bedněnou spodní částí (např. ve Světlé, okres Blansko). Vzhledem k poměrně omezenému množství energie, kterou jsou větrné motory schopné vyvinout, se do m. v. osazovala pouze obyčejná mlecí složení a jen výjimečně docházelo k jejich modernizaci na vývojově vyšší stupeň (poloumělecké složení např. v Přemyslovicích, okres Prostějov, ve Štípě, okres Zlín, umělecké složení známe např. ve Chvalkovicích, okres Vyškov, a v Růžové, okres Děčín, a je pravděpodobné, že se nacházelo také v Doníně, okres Louny, a ve Světlíku u Horního Podluží, okres Děčín). Na severní Moravě (okolí Havířova a Ostravy) se vyskytuje navíc typ malého m. v. s turbínou (viz konstrukce malého větrného mlýna s turbínou).

mlýn vodní [85] *m.* – mlýn poháněný vodním motorem, tj. vodním kolem nebo vodní turbínou

mlýn volský *m.*, též **mlýn volovský** *m.*, viz mlýn žentourový

mlýn zvířecí *m.* viz mlýn žentourový

86

mlýn žentourový [86] *m.* – mlýn poháněný zvířecí nebo lidskou silou prostřednictvím žentouru. Podle zvířete, které je do žentouru zapojeno, se nazývá také mlýn koňský, oslicí, ale především volský či volovský.

mlynář *m.* – 1. majitel mlýna; 2. mlynářský mistr

mlynář přísežný *m.* – člen sboru přísežných mlynářů, kteří již od poloviny 14. století dohlíželi na dodržování zásad, jimiž se musel řídit každý, kdo využíval vodní tok, aby tím nezpůsobil škodu dalším mlynářům, okolním hospodářům a aby rovněž nedocházelo k ohrožování obecného zájmu.

Instituce přísežných zemských mlynářů vznikla z podnětu českého krále Karla IV. Prvotní dozor nad pražskými mlýny se územně i věcně rozšířil a koncem 16. století se pravomoc přísežných zemských mlynářů vztahovala na území zahrnující větší část Čech

a obsáhla i širší vodohospodářskou problematiku. Uvedené pravomoce si přísežní zemští mlynáři udrželi až do svého zrušení na konci 18. století.

Mlynářské ústředí – instituce založená v prosinci 1938 ve smyslu opatření Národního shromáždění ze dne 27. října 1938 č. 258 Sbírky zákonů a nařízení a vládního nařízení ze dne 21. prosince 1938 č. 363 Sbírky zákonů a nařízení a vládního nařízení, *o zřizování mlýnů a o rozšiřování jejich výrobní schopnosti*. Nejpodstatnější částí agendy této instituce se stalo vedení tzv. mlynářského rejstříku, v jehož rámci evidovalo každý mlýn a všechny živnostensky využívané šrotovníky.

M. ú. vedlo evidenci, zjišťovalo a kontrolovalo výrobní kapacitu mlýnů, parametry pohonů a další související skutečnosti (např. pomocné provozy jako pekárny, pily, nebo výrobu elektrické energie).

Ke 31. prosinci 1941 ukončilo M. ú. svoji činnost na základě vládního nařízení ze dne 18. prosince 1941, jímž se mění vládní nařízení ze dne 21. prosince 1938 č. 363, kterým se provádí opatření Stálého výboru ze dne 27. října 1938 č. 258 Sb., *o zřizování mlýnů a o rozšiřování jejich výrobní schopnosti*, které přeneslo práva a povinnosti Mlynářského ústředí na Českomoravský svaz pro hospodaření obilím. Od 1. ledna 1942 tak převzal agendu Českomoravský svaz pro hospodaření s obilím, založený na základě vyhlášky ministerstva zemědělství ze dne 8. ledna 1941 č. 13 Sb. zákonů a nařízení. Po druhé světové válce vedla tuto činnost sice stejná instituce, ale s názvem zkráceným na Svaz pro hospodaření s obilím. Tento stav trval až do 1. července 1949, kdy výkon administrativní činnosti převzaly Ministerstvo výživy a krajské národní výbory s tím, že pro obchodní mletí předmětnou agendu zajišťoval nově vytvořený národní podnik Československé mlýny (viz).

mlynářský *m.* viz chasa mlynářská

mlynářství *s.* – specializované řemeslo zahrnující zpracování obilovin a luštěnin od čištění a loupání přes mačkání, mletí, šrotování až po vytřídění požadovaného produktu. Kromě mouky, krupic a krupiček se mlynářství zabývá např. výrobou krup, jahel nebo loupáním pohanky.

mlýnčák *m.* – hovorové označení pro mlecí kámen; název m. pochází z nesprávného pojmenování mlýnský kámen

mlýnek (čisticí) *m.* viz fofr

mlýnice *ž.* – prostor, v němž je osazeno mlecí složení. Mlýnice se liší podle typu osazeného mlecího složení. V případě obyčejného složení postačovala pouze dvě podlaží pro osazení mlýnské hranice, oproti tomu složení umělecké vyžadovalo čtyři a více podlaží a jen zcela výjimečně v případě přestavby staršího mlýna se podařilo vtěsnat jej pouze do tří podlaží.

mlýniště *s.* – prostor v terénu, kde stojí nebo stával mlýn

modla *ž.*, též **modlice** *ž.*, viz palec

molinologie *ž.* – obor zabývající se tradičním (tj. řemeslným) i průmyslovým mlynářstvím a jejich vývojem, souvislostmi stavebními, technickými, technologickými, sociálními, právními a ekonomickými. Vedle základních mlynářských způsobů zpracování obilovin a luštěnin se zabývá i doplňkovými činnostmi a provozy ve mlýnech. V rámci technických a technologických souvislostí zkoumá také způsoby pohonu a přenosu energie ve mlýnech a souvisejících provozech.

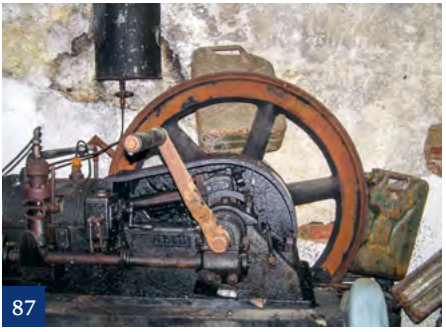
moták *m.* viz vysévač hranolový

motor *m.* – stroj vyrábějící energii k pohonu zařízení, v mlynářství konkrétně k pohonu mlecích složení, stoup, jahelek aj. K pohonu mlýnů se používaly m. vodní, větrné, tepelné, spalovací a elektrické.

motor elektrický *m.* – ve mlýnech často používán jako pomocný pohon, k rozšíření pro tento účel dochází až po zavedení střídavého elektrického proudu, tedy zpravidla nejdříve ve 20. letech 20. století. Ve mlýnech se obvykle osazovaly elektromotory kroužkové, ve výkonech do 7,5 kW se spíš výjimečně uplatňovaly elektromotory s kotvou nakrátko.

motor spalovací s vnějším spalováním *m.* – z této skupiny motorů našly ve mlýnech jako pomocné zdroje energie značné uplatnění parní stroje a parní lokomobily. Základ jejich funkce spočívá ve využití tlaku páry na píst ve válci, a to dvojčinným způsobem. Z pístní tyče se přes křížový kloub přenáší přímočarý pohyb vratný dále přes ojnici na klikovou hřídel, kde se mění na pohyb rotační.

motor spalovací s vnitřním spalováním [87] *m.* – založený na principu rozpínání (expanze) plynů vzniklých spálením paliva tekutého

87

(benzín, líh, motorový olej, motorový petrolej, nafta) nebo plynného (obvykle dřevoplyn, ale i svítiplyn, generátorový plyn anebo koksový plyn). Tato expanze vede jednočinně k uvedení pístu napojeného přes ojnici na klikovou hřídel do pohybu, stálý chod zajišťuje setrvačník. Z celé řady systémů se ve mlýnech nejčastěji uplatnily motory zážehové (se zapalováním nízkonapěťovým, vysokonapěťovým a rotačním magnetem) a vznětové (systémy Brons a Diesel).

Obecně platí, že se jedná o stabilní motory (hovorově „stabiláky"), tedy pevně ukotvené, zpravidla osazené na samostatném betonovém základu, a to buď v samostatném prostoru zvaném strojovna nebo motorovna, anebo přímo v mlýnici.

motor větrný *m.* viz kolo větrné a turbína větrná

motor vodní *m.* viz kolo vodní a turbína vodní

motýl *m.* – šablona (vzor) pro narýsování lopatek a svorců

moučnice [88] *ž.* – u obyčejného složení dřevěná skříň, kterou prochází vysévací mlynářský pytlík otřásaný hasačertem. Čelo moučnice patří k nejzdobnějším částem obyčejného složení (viz čelo moučnice).

moučník přední *m.* viz hranice mlýnská

moučník zadní *m.* viz hranice mlýnská

mouka *ž.* – jemná frakce získaná z vnitřní běle. Mouk známe řadu

88

druhů, např. halšpanku či hašpanku, hašmanku, pasážní, šrotovou, výražkovou, zadní a mnoho dalších.

mouka halšpanka nebo **mouka hašpanka** *ž.* viz halšpan

mouka mlýničná *ž.* – mouka špatné kvality, která obsahovala značný podíl moučného prachu. Přidával se do ní i smetený prach z mlýnice.

mouka pasážní *ž.* – mouka získaná z určitého mlecího chodu

mouka šrotová *ž.* – mouka vysévaná ze šrotu, resp. z prvního mlecího chodu

mouka výražková *ž.* – kvalitní světlá jemná mouka

mouka zadní *ž.* – tmavší jemná pšeničná mouka

mouka 00 *ž.* – označována za nejlepší pšeničnou mouku. Označení pochází z hrubosti daného moučného síta, zde konkrétně se jedná o síto s 12 nitěmi na čtvereční centimetr. Pro výčet velikosti ok tohoto síta je třeba znát i tloušťku nitě.

mozek *m.* viz kámen mozkovitý

mrňáci *m.* – dvě mlecí složení poháněná jedním vodním kolem, tj. čelní paleční kolo táhne na každé straně po jednom větším cévníku. Jeden mrňák se označuje „po ráně" a druhý „proti ráně".

mrznout – označení pro stav, kdy na vodním kole namrzá voda. Pokud vodní kolo již namrzlo, musel se led osekat, čemuž mlynáři říkali výsek.

mýtnice *ž.*, též **truhla výmelná** *ž.*, viz měřičné

– N –

náboj *m.* – označení sady palců připravených k osazení do palečního kola

nádrž *ž.* – uměle vytvořená vodní plocha pro nadržení vody u slabých a nestálých vodních toků k napájení vodních motorů

nadýmač *m.* – nádrž sloužící k nadržení vody pro mlýn, popř. pro jiné zařízení na vodní pohon

náhon [89, 90] *m.* – uměle vytvořená vodoteč, popř. částečně využívající přírodní koryto, kterým se přivádí voda k vodnímu motoru. Jak dno, tak i stěny uměle vytvořeného koryta mohou být opatřeny utemováním jílem.

89

V kopcovitém terénu lze zaniklé n. poznat coby koryta, která oproti přírodním tokům běží po vrstevnici.

náhonek *m.* – malé prkno přibité šikmo na dně žlabu vodního kola na spodní vodu, aby přivádělo proud vody směrem ke střední části lopatek

nakrápěč obilí *m.* – zařízení, jež automaticky dávkuje vodu, kterou skrápí zrno před loupáním a mletím. Tím dochází mj. ke snížení té části promelku, kterou způsobuje voda odpařená z meliva zahřátého třením.

námel *m.* viz žito matečné, žito svatojánské

90

námětek *m.*, též **náplatek** *m.* – deska (prkno) vložená na jez nebo nad stavidlo, aby se dosáhlo zvýšení vodní hladiny (tzv. vzdutí vody), a tím i zvýšení spádu vody

námrsk *m.* – 1. tuk anebo výrobky z něj, které sloužily k mazání pánvice (pánve, pánvičky), o niž se opírá spodní konec železí; 2. přeneseně může n. označovat i namrskovačku (viz)

namrskovačka *ž.* – nářadí sloužící k namrskování. Mohlo mít víc podob. Známe např. podomácku vyráběnou n. ze starého dřevěného dílu (obvykle z kusu staré dřevěné obruče), který se sesekl a roztřepil do podoby štětce. Jiný typ n. tvořila kosinka, tedy husí peroutka.

namrskování *s.* – natírání mazacích hmot (viz) na prvky, které jsou značně namáhané třením (např. vačky, odrážky palce apod.)

nápad *m.* viz spád vody

nápad vody *m.* viz spád vodní

napeřit kolo viz peření

náplatek *m.* viz námětek

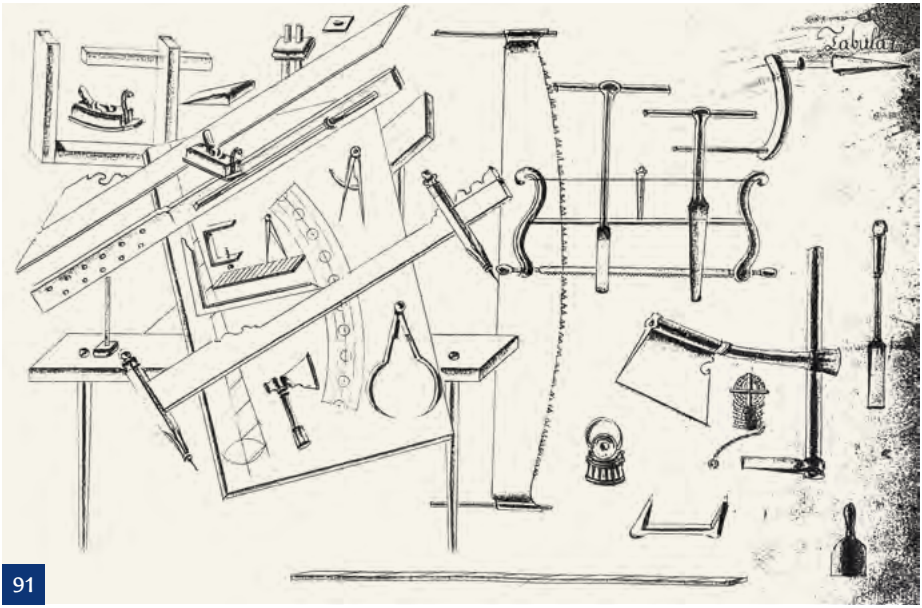
náraz *m.* viz kobylice

nářadí k obracení mlecích kamenů *s.* – kleště podvazovací, líhy, pachole zubaté, sochor, váleček (viz jednotlivá hesla)

nářadí mlynářské nebo **nářadí mlýnské** [91] *s.* – souhrnné označení pro nářadí používané ke křesání mlýnských kamenů (kamenů mlecích, kamenů krupníkových, kamenů jahelky), jako je např. oškrt, pemrlice, pravítko či špičák, ale také nástrojů k výrobě a opravám dřevěných dílů, např. sekera šumberka (viz jednotlivá hesla)

násypka [92] *ž.* – dřevěná nádoba s uchem na jedné straně používaná k zachycení nebo přenášení mlýnských meziproduktů a hotových výrobků. Většinou odpovídá určité duté míře, např. mírka mlynářská (též mázlík mlynářský), půlměřice, půlkorec nebo věrtel (též čtvrtně):

měřice česká	61,5 l
mírka mlynářská	3,3 až 3,9 l
(= 1/12 českého půlkorce)	
korec český	93,6 l
půlkorec český	46,8 l
věrtel český	23,4 l
(= čtvrtina korce)	

91

nedostatek na vodě *m.* – nouze o vodu používanou k napájení vodního motoru

němčina *ž.* viz 1. koryto jalové a 2. jemčina

nicohlav *m.* viz líhy od násypného koše

noha palce *ž.* viz palec

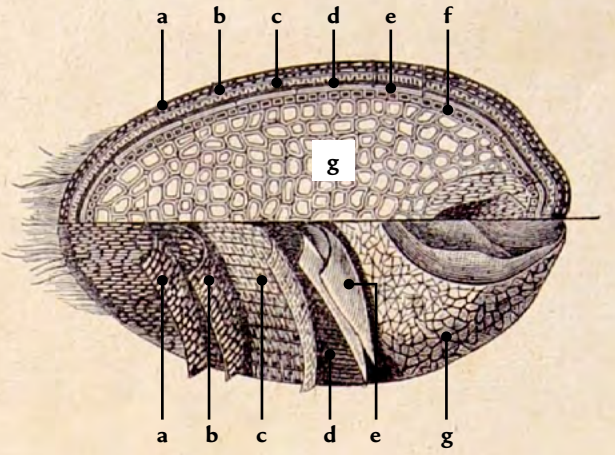
– O –

obilka [93] *ž.* – obilné zrno, z něhož se dalším zpracováním (mletím, loupáním) získávají mlýnské produkty (kroupy, krupice, krupička

92

93

a – pokožka
b – oplodí vnější
c – oplodí vnitřní
d – osemení vnější
e – osemení vnitřní
f – lepkové buňky
g – škrobkové buňky

a–e – otruby
f–g – vnitřní běl

a mouka). Skládá se ze tří hlavních částí: endospermu, klíčku a obalů. Endosperm je tvořen protáhlými parenchymatickými buňkami a tenkými buněčnými stěnami, které jsou vyplněny škrobem a bílkovinami, což je zásobárna živin pro vývoj klíčku při klíčení zrna. Klíček má dvě části: krátký kořínek obalený čepičkou a krček obalený pochvou s vegetačním vrcholem a se založenými listy. Celý tento útvar se nachází na štítku, jímž je klíček oddělen od endospermu. Štítek se skládá ze zárodečného lůžka a zvláštní vrstvy tzv. palisádových buněk.

Obaly tvoří několik vrstev buněk, které chrání obilku před mechanickým poškozením, vyschnutím a mikroorganismy. Skládají se z oplodí a osemení.

Oplodí má 4 vrstvy: pokožku složenou ze zdřevnatělých buněk, vnější oplodí tvořené vrstvou podélných buněk, vrstvu příčných buněk a vnitřní oplodí (tzv. buňky hadicové).

Osemení má 2 vrstvy: vnější osemení složené z buněk barevných a vnitřní osemení z buněk sklovitých.

Schematicky lze obilku dělit na dvě části, a to na vnitřní běl a otruby. Vnitřní běl obsahuje lepkové a škrobové buňky. Základem škrobových buněk je amyláza. Po přidání vody dochází k rozkladu škrobu (složitého cukru, polysacharidu) prostřednictvím enzymu

alfa-amylázy na cukry (oligosacharidy).

U pšenice a žita se obal nazývá slupky nebo šlupky a u ječmene a ovsa pluchy, vyšlechtěny jsou ovšem i ovsy nahé, tedy bezpluché.

obilnina *ž.* – kromě čtyř základních druhů (ječmen, oves, pšenice a žito – patří do čeledi lipnicovitých, latinsky *Poaceae*), které se mlynářsky běžně zpracovávaly a dosud zpracovávají (nyní k nim patří i mezidruhový kříženec pšenice a žita zvaný žitovec), patří mezi obilniny také čirok, kukuřice a proso. Kvůli vysokému obsahu škrobu se mezi obilniny řadí rovněž pohanka. Plodem obilnin je suchý jednosemenný plod – obilka (viz).

obloučekm., **obloučka** *ž.* – houžev k upevnění lopatky ke kruhu vodního kola na spodní vodu

obluk *m.* viz lub

obojek, **oboječek** *m.*– kus látky přibitý ke dřevěné kuželici, aby dotěsnil železí a melivo tudy nepropadávalo, viz složení obyčejné

obruba u spodku *ž.* – kruhový rám z hraněných dřevěných dílů, který stojí na mlecí podlaze a obepíná ležák

obsucha *ž.*, též **omelka** nebo **omílka**, **osýpka** *ž.* – otruby, pluchy i odpadový mlýnský prach, kterým se omílají kameny znovu složené po křesání a plní se jimi lub, aby nedošlo na začátku mletí k tomu, že melivo propadává ve spodní části běhounu ven. Na obsuše se během mletí usazoval moučný prach, který mlynáři nazývali věnce Karlovy nebo věnečky moučné.

ocas *m.* viz konstrukce větrného mlýna německého typu

odíračka [94] *ž.*, též **odrhovačka** *ž.* – typ loupačky obilí, jejímž základem jsou kotouče s povrchem z hrubého brusného materiálu (umělého kamene nebo smirku) osazené ve skříni, která svým tvarem kopíruje tyto kotouče. Také vnitřní plochy jsou opatřeny hrubým brusným materiálem.

94

odírání (zrna) *s.* viz opracování zrna povrchové

odrážka pytlovací *ž.* viz hasačert

odrhovačka *ž.* viz odíračka

okenice *ž.* viz stavidlo

oko běhounové *s.* – kruhový otvor v běhounu, který při mletí umožňuje průběžné sypání zrna mezi mlecí kameny (viz)

oko kypřice *s.* viz kypřice

okolit – zpevnit břeh u vodní plochy prostřednictvím zaražených kůlů; k zaražení většího počtu kůlů se používalo beranidlo

omasta *ž.*, též **otlučka**, **tluč** *ž.*, viz kroupy

omelka *ž.*, též **omílka** *ž.*, viz obsucha

opíchárna *ž.* viz stoupa

opišky *ž.* – oloupané obalové části prosa

opracování zrna povrchové *s.* – dělíme je na silné (broušení, loupání), střední (odírání) a slabé (kartáčování)

orazit lub – dřevěnou nebo gumovou paličkou zaklepat na lub, aby spadlo melivo, které ulpělo na jeho vnitřní straně

orlík *m.* viz výstroj

95

osmerka *ž.* viz kladnice

osnova *ž.* – svisle osazené trámy, které jsou základem rámu u tyčové stoupy; mezi nimi se pohybují vlastní stoupové tyče

ostřit kameny viz křes

osýpka *ž.* viz obsucha

oškrt [95] *m.*, též **voškrt** *m.* – základní nářadí k ostření (křesání) mlecích kamenů. Má dvě podoby: a) s pevně nasazeným železkem – někdy se nazývá také oškrt český, jeho železko má oválný otvor; b) s výměnným železkem – jeho dřevěná násada, zvaná oškrtiště, je na jedné straně kulovitě rozšířená, na druhé má širší část – hlavu s obdélným otvorem, do kterého se osazovalo železko, aby mohlo být samostatně zahříváno ve výhni kvůli kovářskému ostření a zakalení. Toto železko nemá žádný otvor. Tento typ bývá nazýván také oškrt francouzský.

Tvar železka připomíná železo oboustranné sekery, ale nasazuje se ostřím vždy kolmo k podélné ose oškrtiště bez rozdílu, o jaký typ oškrtu se jedná.

Zajímavostí je, že i v úředních materiálech se setkáváme s termíny oškrd nebo voškrd.

96

oškrtiště *s.*, též **voškrtiště** *s.*, viz oškrt

otesek (kamenný) [96] *m.* viz kameny mlecí

otesek palcový *m.* – hrubě opracovaný dřevěný kus, z něhož se následně vyrábějí dřevěné palce do palečních kol; o. p. už tvarově velmi dobře připomíná palec

otlučka *ž.* viz kroupy

otruba *ž.* viz obilka

otvor vyskladňovací [97] *m.* – otvor ve stěně na úrovni manipulační, popř. mlecí podlahy, odkud jsou v pytlích vyskladňovány mlýnské produkty prostřednictvím dřevěného nebo plechového žlabu přímo na vůz. O. v. může mít podobu od nevelkého nízkého otvoru zavřeného prostými jednokřídlými dvířky až po velké dveře dvoukřídlé.

– P –

pachole *s.*, též **kačena**, **kačice** *ž.* – dřevěný klín různé velikosti a rozdílných tvarů. K obvyklým patří p. špičaté a zubaté (viz jednotlivá hesla).

pachole špičaté *s.*, též **pachole ostré**, **pachole ploché** *s.* – dřevěný klín v podobě kónického jehlanu používaný při zvedání běhounu před křesáním. P. š. se vkládalo mezi mlecí kameny. Může být na širším konci opatřené krátkou rukojetí.

pachole zubaté (str. 18–19) *s.* – klín z tvrdého dřeva používaný k manipulaci s běhounem při jeho obracení pomocí sochoru kvůli křesání mlecích kamenů anebo při vytahování velkých a těžkých stavidel. P. z. mělo tvar pravoúhlého trojúhelníku, jehož přepona je zubovitě odstupňovaná, a to s třemi až pěti zuby (ploškami). Při zvedání běhounu nebo vytahování stavidla se p. z. podkládalo pod sochor, který se používal jako dvouramenná páka.

palčík [98] *m.* viz vačka

palec *m.* – dřevěný výměnný zub převodového palečního kola, vyrobený nejčastěji z dubového, jasanového nebo habrového dřeva. Palce se osazují buď jako čelní (viz kolo čelní), nebo jako lícní (viz kolo lícní). Rozšířená část palce se nazývá hlava, užší a delší, mírně kónická část se označuje noha palce či košťál. Čtyřhranné části palce mezi nohou a hlavou se říkalo hrot palce. Aby p. po osazení do palečního kola nevypadl, zajišťuje jej dřevěný kolíček v dříku p., který mlynáři nazývali hřebíček do palce.

Pro správné sjednocení rozměrů palců se používal přípravek v podobě dřevěné destičky s otvorem, zvaný modla nebo modlice.

K vrtání palečních děr v palečních kolech se používal velký nebozez s plochým koncem, zvaný říčník. Díry jím vrtané měly kónický tvar, aby palce v nich osazené držely bez vůle a neviklaly se.

paleček v kladnici *m.* – jeden ze dvou nebo tří krátkých, zpravidla hlohových kolíčků osazených na kladnici, má stejnou funkci jako lalok vačky. Uvádí tedy v pohyb celý mechanismus zvaný hasačert. Aby se p. v k. neopotřeboval příliš rychle, opatřoval se z plechu sletovanou trubkou, zvanou tulejka.

palečník *m.* viz kolo paleční

palička *ž.* – sloužila k oklepávání lubu mlecích kamenů, zásobníků nebo

99

jednotlivých kónických polí hranolových vysévačů, kde se usazoval sypký materiál. Měla podobu paličky dřevěné nebo gumové (viz).

palička dřevěná [99] *ž.* – z jednoho nebo dvou dílů vyrobená palička s hlavicí kulového nebo válcového tvaru

palička gumová [100] *ž.* – gumová koule osazená na kratší dřevěné násadě. Sloužila k oklepávání násypných košů.

paličkovice nachová *ž.* viz žito matečné, žito svatojánské

pan otec *m.* – ve venkovském prostředí obvyklé pojmenování mlynáře (viz)

pánev *ž.*, též **pánvice**, **pánvička** [101] *ž.* – železné nebo litinové pouzdro pro náraz uložené na kobylici

papřice *ž.* – má dvě varianty: 1. u ručních mlýnků jde o dřevěnou tyč, která je osazená v otvoru ležáku a prochází běhounem bez kypřice, přičemž zajišťuje rotaci běhounu v ose ležáku; 2. u mechanicky pohybovaných mlecích kamenů kovová tyč, která přenáší rotační pohyb z kypřice a končí u korčáku v podobě rozšířeného dílu, který má na sobě zpravidla tři vačky uvádějící korčák do pohybu

pastorek [102] *m.* – menší převodové kolečko ve funkci tzv. předlohy; v rámci obyčejného složení se jednalo o dřevěný p., který se nazýval též buben, cévník, kladnice, lucerna nebo trejb (viz jednotlivá hesla). Od poslední třetiny 19. století se ve mlýnech častěji používají kovová (zpravidla litinová) ozubená kola k převodu z velkých palečních kol. Přestože tato sestava působí provizorním dojmem, jedná se o nejtišší podobu převodu ve mlýnech.

100

101

102

pašklín *m.* – protáhlý dřevěný klín, jímž se upevňují ramena u vodních a palečních kol. Obvykle jeho šířka odpovídala šířce ramen.

paterka *ž.* viz kladnice

pavouk *m.* – masivní dubový kus opatřený zděřemi a dvěma kovovými držáky. Používal se k ručnímu zarážení kůlů, rovnání dna náhonu apod.

pemrlice [103] *ž.* – železná palice na jedné úderové ploše zpravidla s hustěji a na druhé s řídce vrubovaným povrchem. Sloužila k rovnání mlecích ploch kamenů a ke zdrsnění ploch tabulového křesu (viz).

perle *ž.* viz kroupy

perličky *ž.* viz kroupy

pero kobylice *s.* viz kobylice

pero kypřice *s.* viz kypřice

103

peruť *ž.*, též **křídlo** *s.*, **lopata** *ž.*, **perutina** *ž.* – hlavní část větrného kola, která je tvořená rámovou konstrukcí lichoběžníkového tvaru o délce okolo 6 m a šířce přes 2 m, upevněnou v hlavě hlavní hřídele. U větrných mlýnů v českých zemích je doloženo čtyři až osm p. a plocha jedné p. dosahovala až 12 m^2.

peření [104] *s.* – 1. tenké dřevěné desky k vyplnění lopat větrného kola, viz výplň perutí; 2. lopatky vodního kola na spodní vodu

píka [105] *ž.* – lať opatřená na jednom konci pevným a na druhém pohyblivým hrotem. Slouží k měření čtvrtí při stavbě vodního kola.

pingl *m.* viz krajánek

plachetka *ž.*, též **plachta** *ž.* – husté plátno přibité na stěnu moučnice, aby snižovalo rozprach

plachty *ž.* viz výplň perutí

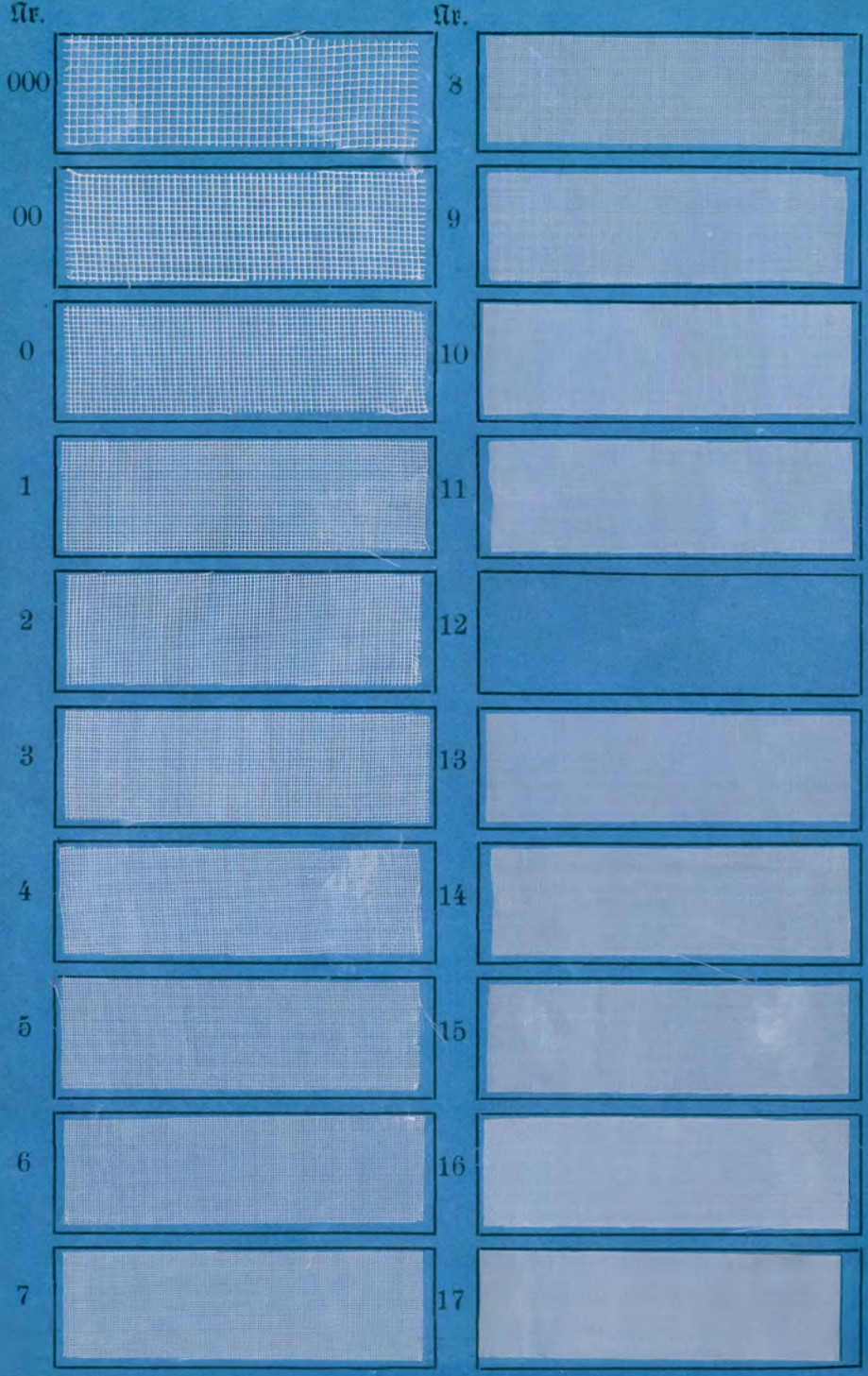
plansichter nebo **planzichtr** *m.* viz vysévač rovinný

plátěnkář *m.* – ten, kdo zhotovuje nebo prodává mlynářská plátna

plátěnko [106] nebo **plátýnko** *s.* – 1. u obyčejného složení vlněná

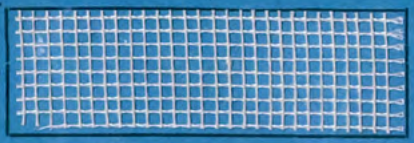

104

105

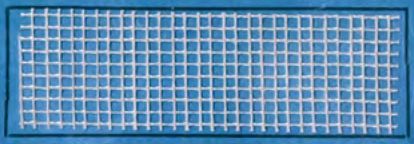

Nr.
000
00
0
1
2
3
4
5
6
7
Nr.
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17

Nr.

16

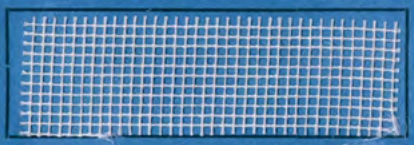
18

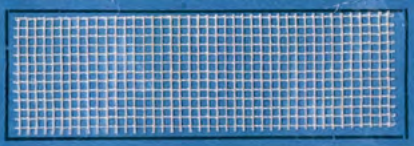
20

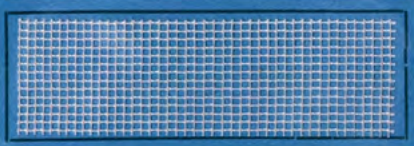
22

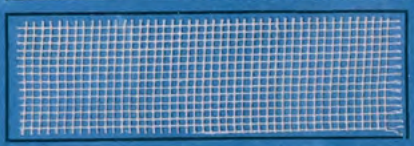
24

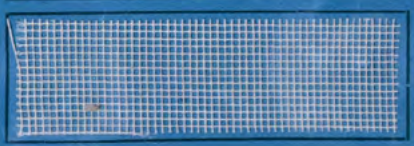
26

28

30

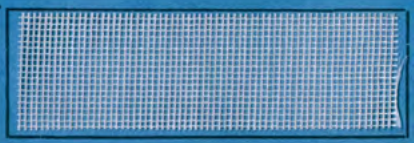

32

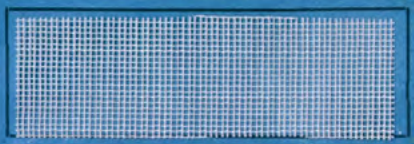
34

Nr.

36

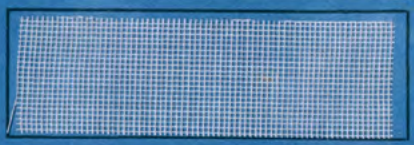
38

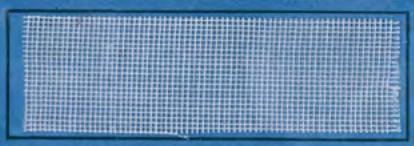
40

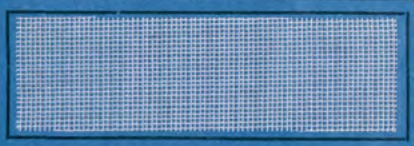
42

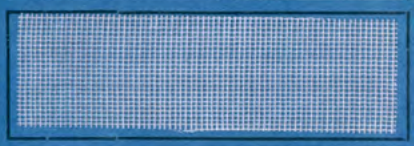
44

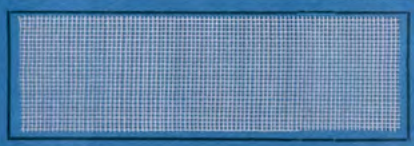
46

48

52

56

60

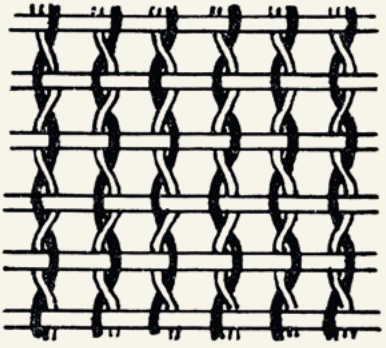

tkanina na výrobu mlynářského pytlíku; 2. u uměleckého složení tkanina používaná na potahy vysévacích strojů (viz plátno mlynářské)

plátno mlynářské *s.*, též **p. vysévací** *s.* – textilie používaná jako materiál pro potahy vysévacích strojů (viz vysévač), u uměleckých složení již obvykle tkaná perlinkovou vazbou [107] odvozenou z vazby plátnové. Perlinková vazba zajišťuje u napnutého plátna stále stejnou velikost jednotlivých ok, která se nemění ani šikmým dopadem meliva, k čemuž u motáku hranolového vysévače dochází pravidelně.

plátýnko *s.* viz pláténko

plavajzník *m.* viz krajánek

107

plíšek *m.* – nevelký kus plechu nabíjený mezi paleční díry v palečním kole kvůli zpevnění jeho věnce

plocek *m.* – malá palice používaná k zatloukání malých klínů či ke tlučení na želízko při kroužení mlecích kamenů

plomba [108] *ž.* – kovová nebo z pečetního vosku vytvořená plomba používaná k zapečetění mlýnů kvůli zamezení „černého" mletí v době protektorátu Čechy a Morava

pluchy *ž.* viz obilka a obsucha

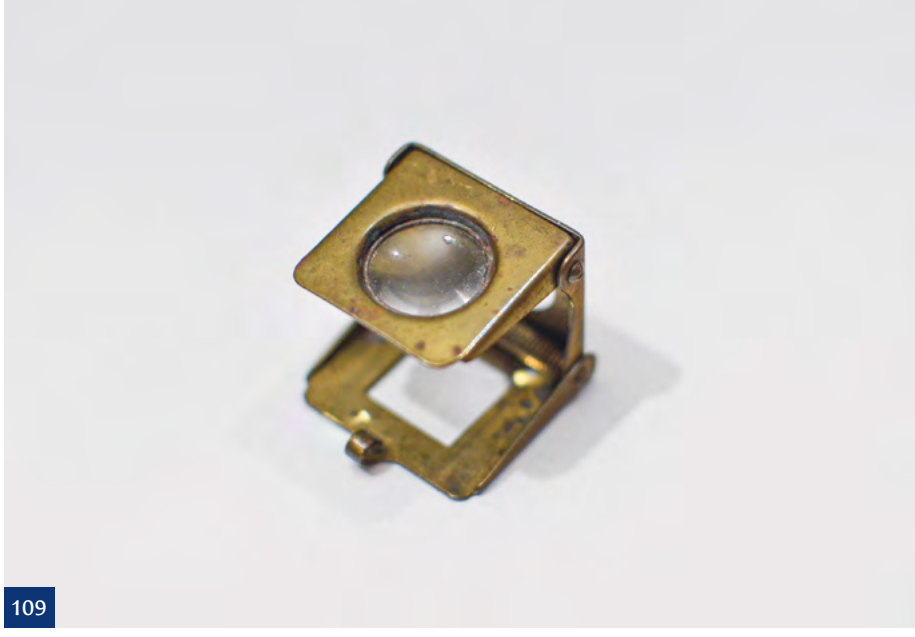
po ráně viz mrňáci

pobít kámen – opatřit běhoun kovovou obručí, aby se neroztrhl. P. k. se provádělo tak, že se obruč nasazovala zahřátá a po ochladnutí kámen pevně stáhla.

počítadlo vláken [109] *s.*, též **počítátko vláken** *s.* – pomůcka umožňující spočítání vláken potahů vysévačů či reforem. P. v. mělo podobu lupy osazené ve skládacím hranolovém rámečku, který vymezoval konkrétní plochu (zpravidla jednoho čtverečního centimetru nebo palce). Méně rozšířené a mnohem dražší bylo p. v. na pojízdném rámečku s lupou a počítací jehlou.

108

109

110

podávání *s.* – zařízení umožňující nastavení (regulaci) množství zrna, resp. meliva sypaného mezi mlecí kameny nebo mezi mlecí válce.

Běžně se užívaly čtyři základní způsoby: a) násypný koš s korčákem u kamenného mlecího složení; b) odstředivé podávání [110] u kamenného mlecího složení; c) Deutlofovo podávání u kamenného mlecího složení; d) válečkové podávání u válcových stolic.

podbělka *ž.* viz halšpan

podbití *s.* viz bednění (vodního kola)

poddenek *m.* viz koreček

podešve *ž.* viz konstrukce větrného mlýna německého typu

podezdívka *ž.* viz hranice mlýnská

podhorní *s.* – v případě mlýna s více než jedním mlecím složením označení pro to, které je v rámci mlýnice druhé po proudu vodního toku

podkolí *s.* – spodní část prostoru mlýnice s mlýnskou hranicí a s jámou pod palečním kolem, zvanou koryto

podlaha [111] *ž.* – označení pro podlaží v rámci mlýnice; u mlýnů s obyčejným složením se podlahy nazývaly podkolí, podlaha mlecí a na ni navazující zanáška. Přes ni se zanášelo nebo i zaváželo obilí na podlahu mlecí, která se obvykle nacházela v nižší úrovni než uvedená zanáška. Podlaha mlecí a zanáška mohou mít i stejnou úroveň a pak se obvykle nerozlišují, ale nazývají se společně jen podlaha mlecí.

U mlýnů s uměleckým složením jsou podlahy nejméně čtyři. Suterén, první podlaha mlecí (nesprávně též válcová), druhá manipulační, třetí odpovídá druhé manipulační, což bývalo u malých mlýnů výjimečné, čtvrtá a pátá se označovaly jako spodní a horní podlahy podstřeší. Názvy podlah napovídají, jaké stroje se na nich umisťovaly či k čemu sloužily. V suterénu se nacházely transmise a spodní hlavy kapsových výtahů, výjimečně také další stroje, např. detašér. Na spodní a horní podlahy

podstřeší se instalovaly stroje k čištění obilného zrna a vysévače.

U uměleckého složení nemusí odpovídat podlaží stavební a technologické, jelikož některé ze strojů nemusí stát na pevné podlaze, ale mohou být zavěšené.

podlaha manipulační *ž.* viz podlaha a složení umělecké

podlaha mlecí *ž.* – podlaha, na které stojí mlecí stroje, tedy jak válcové stolice, tak šrotovníky

podval podlažní *m.* viz hranice mlýnská

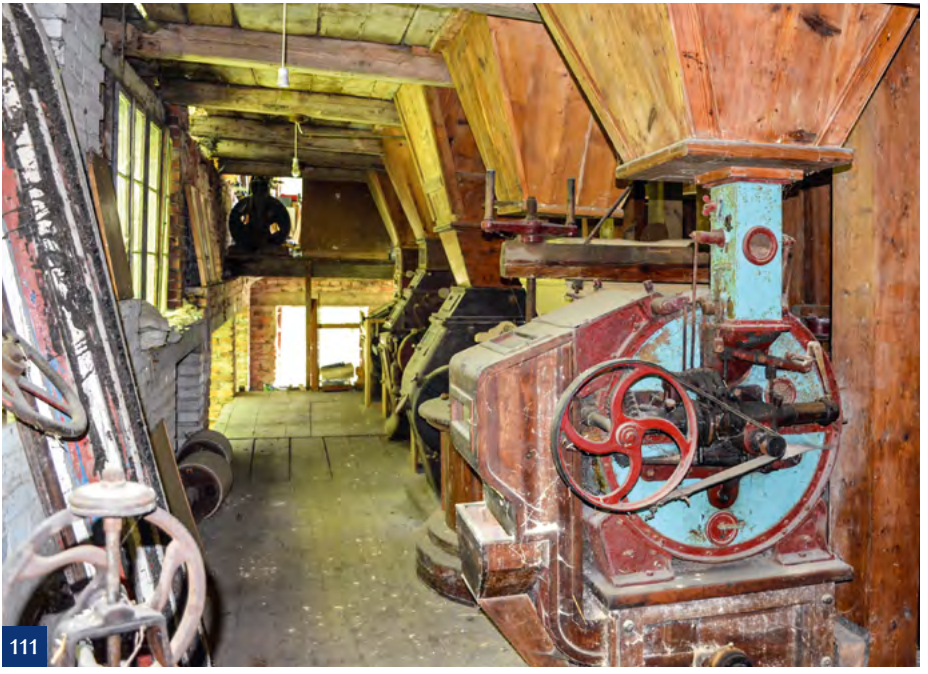
podval pozední *m.* viz hranice mlýnská

podvlíce *ž.* viz kobylice

podynka *ž.* viz bednění (vodního kola)

pokladnice mlynářská *ž.* – cechovní truhla zvaná též matka, sloužící k uložení cenných písemností, peněžních poplatků a mlynářských cechovních symbolů

poklop *m.* – bedněná stěna v lednici chránící před větrem, který zafukoval ledový vzduch a měl tak vliv na namrzání vodního kola

111

112

poloperličky *ž.* viz kroupy

porvat mlýn – polámat palce či cévy, nebo dokonce i obojí najednou

postel vodní *ž.* viz vantroky

potočník *m.* – mlýn poháněný vodou z potoka

potok mlýnský *m.* – na rozdíl od náhonu byl p. m. přírodním vodním tokem, ovšem se stejným účelem, tedy přivádět vodu k pohonu mlýna. V terénu se často setkáváme s kombinací, kdy část náhonu tvoří uměle vybudované koryto a část přírodní vodní tok.

pouch *m.* – vodorovný trám v horní části konstrukce stavidel (viz) vynášený stavěcími (též pouchovými) sloupy a opatřený otvorem, kterým prochází kozlík stavidla

povětrák *m.* viz mlýn větrný

povětrník *m.* viz mlýn větrný

povodník *m.* viz mlýn povodní

povolení kamene *s.* – vzájemné vzdálení mlecích kamenů pomocí lehčení, tedy zvětšení mlecí spáry

pračka [112] *ž.* – zařízení sloužící k praní zrna (zpravidla pouze pšenice) před vlastním mlecím procesem, umožňuje odstranění prakticky všech kamínků a lehkých plovoucích nečistot a zároveň slouží jako zvlhčovač zrna.

Pračka se skládá ze dvou částí: z pracího stroje a odstředivky, které mohou být spojeny do jednoho stroje. Nejobvyklejší pračka vertikální má podobu válce, ve kterém rotuje šnek se svislou hřídelí, ponořený ze 2/3 ve vodě. Kamínky, které spadnou na dno, vynáší z pračky menší šnek s vodorovnou hřídelí.

prádlo *s.*, též **strojidlo** *s.* – prostor sloužící k vypírání pšenice. Stojí v něm truhla nazývaná strojnice,

v níž se vypírání pšenice provádí. U velkých mlýnů mělo p. podobu odděleného prostoru v lednici vedle vodních kol.

prach *m.*, též **prach mlýnský** *m.* – prach, který vzniká při mletí a usazuje se v celé mlýnici, používá se na výrobu tzv. mazu (viz)

prášek *m.*, též **smetiprach** *m.* – mlynářský učeň, jehož povinností bylo udržovat čistotu a zametat mlýnský prach, čímž se snižoval promelek

prášička na pytle [113] *ž.*, též **stroj na vyklepávání** *m.* – stroj s ručním nebo mechanickým pohonem v podobě menší masivní skříně s osazeným klepacím zařízením zajišťujícím vyprášení pytle

prášník *m.* viz komora prachová

pravítko *s.* – čtverhranná rovná lať, popř. vyfrézovaná pro lepší držení, sloužící ke zjišťování rovných ploch při křesání mlecích a krupníkových kamenů

113

právo vodní *s.* – právní norma umožňující a vymezující odebírání vody pro potřeby zařízení na vodní pohon. P. v. kodifikovalo ustanovení § 11 lit. k) zákl. zákona stát., *o zastupitelstvu říše,* z 21. prosince 1867 č. 141 říšského zákona.

V říšském zákonu vodním z 30. května 1869 č. 93 říšského zákona, který se týká ustanovení o právě vodním, vyhražených zákonodárstvu říšskému, se základním způsobem vymezilo vodní právo a konstatovalo, že zemskému sněmu přísluší *„vydávati další zákony v příčině užívání a vedení vody“*. Na něj navazovaly zemské zákony *„o tom, kterak lze vody užívati, ji svozovati a jí se brániti“* (v Čechách zemský zákon z 28. srpna 1870 č. 71 zemského zákona, na Moravě z 28. srpna 1870 č. 65 zemského zákona, ve Slezsku z 28. srpna 1870 č. 51 zemského zákona).

Za první republiky došlo k vydání vládního nařízení č. 160/1925 Sb. ze dne 8. července 1925, kterým se upravuje zařízení a vedení vodních knih se sbírkami listin, map a plánů v území mimo Slovensko a Podkarpatskou Rus.

preclík *m.* viz železí

promelek *m.*, též **promletí** *s.* – zjednodušeně se tak označuje rozdíl mezi hmotnostním množstvím obilného zrna, které vstupuje do mlecího procesu, a hmotnostním množstvím všech hotových výrobků. P. má několik příčin, zejména vyšší vlhkost obilí, množství nezužitkovaných příměsí, ztrátu rozprášením, ale také chyby při vážení a účtování.

propad *m.* viz reforma

proti ráně viz mrňáci

prsa mlecích kamenů *ž.* viz kameny mlecí

průboj *m.* – dřevěná nebo železná kratší kulatina, která se používala k vyražení palce z palečního kola

pružinka do kamene *ž.* viz pružinka pernatá

pružinka klapací *ž.* viz pružinka pernatá

pružinka míchací *ž.* viz pružinka pernatá

pružinka pernatá *ž.*, též **pružinka do kamene**, **pružinka míchací** nebo **pružinka klapací** *ž.* – dřevěná pružinka procházející okem běhounu a uváděná do pohybu výstupky ve zděři běhounu (podobně jako

rejholec). Zajišťuje, aby nedošlo k ucpání oka běhounu obilným zrnem nebo melivem.

pružinka přitahovací *ž.* – dřevěná pružina napínající mlynářský pytlík

pružinka pytlovací *ž.* – dřevěná pružina, která při kmitání vrací hasačert do výchozí polohy

pružinka stojatá *ž.*, též **pružinka stojící** *ž.* – dřevěná pružinka, která je osazená v kuželici a vystupuje od ní pod kypřici, které se však nedotýká. Její účel je stejný jako u pružinky pernaté (viz).

pružinka žejbrovací *ž.* – nese vyšší konec žejbra a při pohybu jej vrací do výchozí polohy

předloha [114] *ž.* viz pastorek

předskok remiší *m.* viz křes rovný

předstih válců *m.* viz stolice válcová

předvysévač *m.* viz vysévač hranolový

přepad *m.* viz reforma

přepadávat viz krajánek

přerážky *ž.* viz reforma

114

přestěr *m.* – průměr, používaný např. pro označení průměru hřídele nebo běhounové díry

převod lanový *m.* viz řemen a řemenice

příčka pevná *ž.* viz lehčení

příčka pohyblivá *ž.* viz lehčení

příklop *m.* viz budka

přílepák *m.* viz kameny mlecí

přímelek *m.* – množství mouky, které lze získat z meliva navíc, než je při mletí obvyklé; jde o mouku získanou snížením procenta obvyklého promelku (viz)

příměsi *ž.* – nežádoucí částice v obilném zrnu, které se musí před vlastním mletím odstranit. Může se jednat o drobné kovové díly, kamínky, koukol, mák, písek, prach, provázky, viku aj.

přímus *m.* – povinnost poddaných mlít své obilí pouze ve mlýně, který jim určila vrchnost. V Čechách se p. začíná uplatňovat už od 13. století.

115

přisložení kamene *s.* – vzájemné přiblížení mlecích kamenů pomocí lehčení, čímž dojde ke zmenšení mlecí spáry

přístroj kropicí *m.*, též **přístroj nakrápěcí** *m.* – zařízení používané pro samočinné nakrápění zrna před mletím (viz kropení obilí)

přistrojit mlýn – výraz pro osazení lubu a násypného koše po křesání kamenů a položení běhounu na ležák

PS (zkratka německého Pferdestärke) viz síla koňská

půlkorec český *m.* viz násypka

pult psací [115] *m.* – pult v podobě od prosté desky až po skříňku se zásuvkami a horní deskou, zpravidla osazenou v mírném sklonu

pytlík hustý *m.* viz pytlík mlýnský

pytlík chlebový *m.* viz pytlík mlýnský

pytlík mlýnský *m.*, též **pytlík mlynářský** *m.* – moučný pytel v podobě rukávce z tkané textilie (nejčastěji vlněné nebo hedvábné) sloužící v obyčejném složení k vysévání. Známe řadu různých druhů, např. p. hustý, p. chlebový,

p. moučný, p. pšeničný, p. řídký, p. špicovací. Podle použité tkaniny měl řadu variant: p. hustý tvořila tenká, ale hustá tkanina, p. chlebový řidší tkanina než u p. výražkového nebo pšeničného, p. řídký tkanina hrubá a řídká.

pytlík moučný *m.* – mlýnský pytlík používaný k vysévání mouky

pytlík pšeničný *m.* viz pytlík mlýnský

pytlík řídký *m.* viz pytlík mlýnský

pytlík špicovací *m.*, též **pytlík špicový** *m.* – mlýnský pytlík z řídce tkané hrubé nitě až z provázku. Napuštěný fermeží se používá k vysévání ošpicovaných částí od zrna. Do moučnice propadávají všechny částice odstraněné ze zrna, do moučné truhly padá ošpicované zrno.

pytlíkář *m.* – ve velkých mlýnech specializovaný pracovník, který prováděl šití a opravu mlýnských pytlíků

pytlování *s.* – 1. u obyčejného složení označení pro zařízení k vysévání (hasačert a mlýnský pytlík); 2. proces vysévání na vysévacím zařízení; 3. nasýpání mlýnských produktů, resp. meziproduktů do pytlů

116

– R –

rákosky [116] *ž.* viz vysévač rovinný

rám u stavidla *m.*, též **rámec u stavidla** *m.*, viz stavidlo

rameno *s.* viz korečník

rapotáč *m.*, též **repetáč** *m.* – starý klapavý mlýn s obyčejným složením

rašovák *m.* viz kameny mlecí

reforma [117] *ž.* – stroj na čištění a třídění krupic pomocí prosévání za současného působení proudu vzduchu na krupice a krupičky na sítech.

117

Na rozdíl od vysévačů se zde krupice a krupičky kromě velikosti částic třídily také podle své měrné hmotnosti a aerodynamických vlastností. Reforma se skládala z mírně skloněného žejbra o třech až čtyřech rámečcích potažených síty s různou velikostí otvorů, osazeného v uzavřené skříni, která sloužila k vedení proudu vzduchu přes tato síta, což zajišťovalo unášení velmi lehkých částic z jejich povrchu a dosažení „plovoucí" vrstvy lehčích obalových částic zrna a propadávání vyčištěných krupic a krupiček sítem.

Známe čtyři druhy produktů reformy: propad (produkt projde skrz síto), přepad (produkt nadnášený proudem vzduchu a přepadající přes síto), přerážky (produkt odnášený ze síta proudem vzduchu, který je v dalších částech reformy vyloučí) a aspirační produkty (produkty unášené proudem vzduchu z reformy ven a oddělované až v odlučovacím zařízení).

rejholec [118] *m.*, též **rejlík** *m.* – dřevěný kolík osazený ve dnu korčáku, jehož spodní strana je umístěná v železné zděři zasazené v oku

běhounu. Tato tzv. pupková zděř je opatřená jedním až třemi výstupky, které pohybují r., a tak kmitají celým korčákem, čímž zajišťují plynulé podávání zrna nebo meliva mezi mlecí kameny.

rejhovačka *ž.* viz kružidlo

remiše *ž.*, též **větrníky** *m.* – hlubší drážky vysekané na svrchní straně ležáku a spodní straně běhounu. Pomocí nich se zrno rozemílalo, melivo se dostávalo ze středu k okraji mlecích ploch kamenů a zároveň zajišťovaly chlazení.

Úhel křížení remiší mezi ležákem a běhounem definuje vystírací a rozmělňovací sílu. Čím větší je úhel remiší, tím je větší vystírací síla, ale naopak menší síla rozmělňovací.

remlík *m.* viz hranička pro čep

repetáč *m.* viz rapotáč

rohatka *ž.* viz kolečko západkové

rohy *m.*, též **rožci**, **rožky** *m.* nebo **vidle**, **vidlice** *ž.*, viz hasačert

rozhodit mlýn – rozebrat násypný koš, líhy a lub, aby bylo možné manipulovat s běhounem a po jeho sejmutí z kamenného složení provést křesání obou kamenů

rozmělňovač *m.*, též **detašér** *m.* nebo **roztěrač** *m.* – zařízení sloužící k rozmělnění meliva přicházejícího z porcelánových nebo hladkých válcových stolic, které způsobují jeho slepení do „placiček". Osazoval se mezi válcovými stolicemi a moučným hranolovým vysévačem. Nejobvyklejší r. třecí (zvaný též talířový) pracoval na principu dvou talířů, z nichž jeden se osadil napevno a druhý rotoval. Jejich vzdálenost mohla obsluha regulovat.

118

rozmělňování – souhrnný termín označující různé způsoby rozdělení zrna (drcení, mletí, roztírání, šrotování atd.) či dalšího dělení jeho už vytříděných částic, tedy krupic a krupiček (luštění)

rozporky *ž.* – dřevěné kolíky či latě, které se kladly mezi lopatky vodního kola, aby se tyto nezkroutily. Vytvářely tak vnitřní věnce, které mohly být u širokých kol i dva.

rozteč *ž.* – vzdálenost mezi dvěma prvky, v mlynářství např. vzdálenost mezi osami dvou zubů, palců, cév nebo lopatek (vodního kola)

roztěrač *m.*, též **detašér** *m.*, viz rozmělňovač

rožci *m.*, též **rohy**, **rožky** *m.* nebo **vidle**, **vidlice** *ž.*, viz hasačert

ručička *ž.* viz hřebenáč

ručka (žejbrovací) *ž.* viz žejbro

rudlík [119] *m.* – dvoukolový vozík s rukojeťmi, který slouží ke snadné manipulaci s pytli

rybník *m.* – vodní nádrž, která slouží k chovu ryb a druhotně i jiným účelům, např. poskytuje zásobu

119

vody k pohonu vodního motoru nebo k plavení dřeva

rýhování *s.* viz křes a stolice válcová

– Ř –

řemen *m.* – pás sloužící k přenosu pohonné energie z jedné řemenice na druhou. Ve mlýnech se používaly ploché ř. zpravidla kožené, ale známe i továrně vyráběné řemeny bavlněné, konopné nebo z velbloudí srsti. Řemeny se nejčastěji spojovaly sešíváním tenkými koženými pásky a lepily speciálními tmely, avšak známe i spojování pomocí šroubů a matek s nízkými půlkulatými hlavami a pomocí drátěných

i plechových spojek jak rozebíratelných, tak i pevně instalovaných. Při sešívání řemenů již osazených na řemenicích se používaly dřevěné, uprostřed dělené válečky, do nichž se utáhly konce řemenů s přesahem a oba válečky se vzájemně přitáhly pomocí provazů.

Ploché řemeny a lana se používaly také pro přenos energie k hospodářským strojům mimo prostor mlýnice, přičemž konopná a ocelová lana umožňovala zajištění tohoto přenosu na délku až několika desítek metrů.

Klínové řemeny našly uplatnění přímo v mlynářství zcela ojediněle, ale od 2. poloviny minulého století se využívají v malých vodních elektrárnách.

řemen klínový *m.* viz řemen

řemen plochý *m.* viz řemen

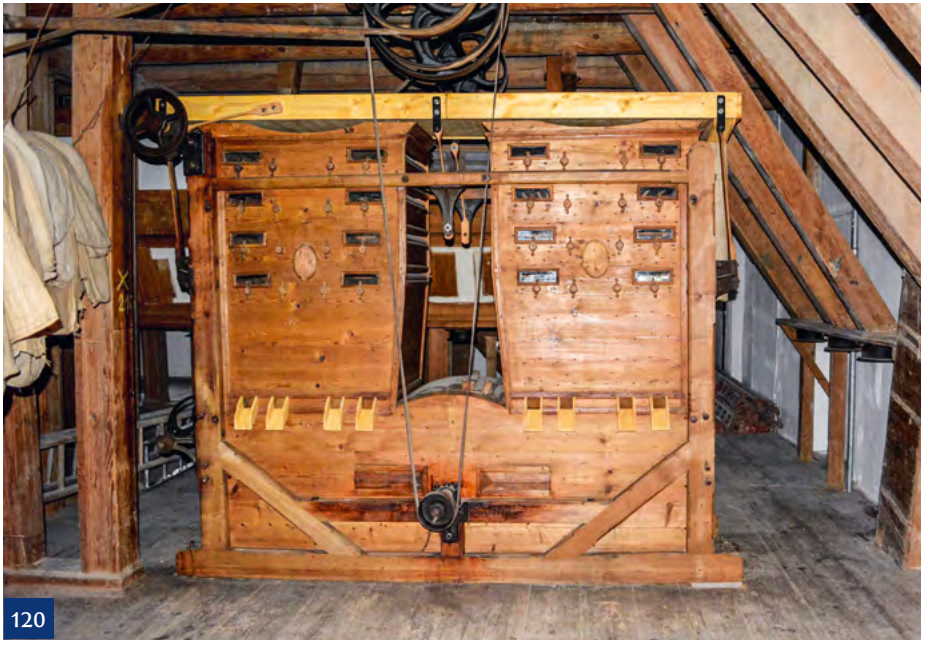
řemenice *ž.* – na hřídeli osazený dřevěný nebo kovový kotouč, na který se nasazuje plochý kožený nebo textilní řemen. Dráha ř. (po obvodu) nemá v příčném řezu rovnou plochu, ale je vyklenutá. Jde o tzv. vypouklost věnce, častěji mlynáři nazývanou bombírung, která zabraňovala spadnutí řemene z řemenice. Jakmile se řemen posunul jednou hranou ke kraji ř., jeho opačnou hranu bombírung víc napínal a nutil jej vrátit se zpátky (jde o vyšší obvodovou rychlost v místě nejvyššího vyklenutí a naopak). Tak řemen u správně vyvážených řemenic neustále mírně „putoval", ale vždy mu zůstávala rezerva a z ř. nespadl. S tím souvisí doporučení, že řemenice má být současně o 10 procent a 10 mm širší než řemen.

U starších ř. se setkáváme kvůli zamezení padání řemene se zvýšeným okrajem na jedné, nebo dokonce i obou stranách.

Známe také dřevěné ř. pro ploché řemeny upravené pro lanové převody vytvořením drážky půlkruhového, půlelipsovitého nebo lichoběžníkového průřezu (viz řemen). Méně často se v českém mlynářství pro lanové převody používaly i ř. litinové, jejichž drážky měly výhradně půlkruhový průřez.

Jen ojediněle (viz řemen) se ve mlýnech užívaly i ř. pro klínové řemeny.

řetěz *m.* – liniový prvek sestavený z řady článků, zajišťující přenos síly tahem. V českém mlynářství se s řetězy setkáváme od 2. poloviny 19. století v uměleckých složeních. Nejobvyklejšího použití doznal ř. Ewertův, popř. ř. Gallův.

120

Velmi specifickým případem je i kožený řetěz nahrazující řemeny. Ve mlýnech nenašel velké uplatnění, ale v nabídkách katalogů firem produkujících mlýnské stroje se s ním setkáváme.

řezačka krup *ž.* – stroj na principu válcové stolice, kde jeden z válců je opatřen podélným rýhováním, druhý má rýhování v podobě kroužků. Do podélné rýhy zapadne kroupa a její vyčnívající část odřízne rýha kroužková. Žejbro umístěné pod válci odděluje prach a ječnou krupici.

říčník *m.* viz palec

– S –

samomleč *m.* – ten, kdo si své obilí mele ve mlýně sám. Tento způsob mletí se označuje jako samomletí.

samomletí *s.* viz samomleč

savka [120] *ž.*, dříve též **ssavka** *ž.* – starší druh stroje na čištění krupic, který na rozdíl od štosek (viz) využíval k tomuto účelu savého vzduchu, takže pro jeho správný chod tolik nevadilo kolísání otáček jako u zmíněných štosek.

S. svým vzhledem připomíná skříň s několika malými pozorovacími prosklenými otvory.

savka turbínová [121] *ž.* – trubka velkého průměru odvádějící vodu z turbíny, čímž zvyšuje vodní spád, a tedy i výkon (turbíny). S. t. rozlišujeme mokrou a suchou. Mokrá zasahuje až pod hladinu odtékající vody, zatímco suchá končí nad úrovní vodní hladiny.

sběrač prachu *m.* – 1. obecné označení odlučovacích zařízení (viz zařízení odlučovací) často vyráběných řemeslně, většina z nich však zabírá v mlýnici značné množství místa; 2. speciálně konstruované továrně vyráběné stroje, obvykle se složitým řešením, které však měly ušetřit místo ve mlýnici, např. systémy Martin nebo Hoerde & Comp.

sedlo *s.* viz kolo vodní a konstrukce větrného mlýna německého typu

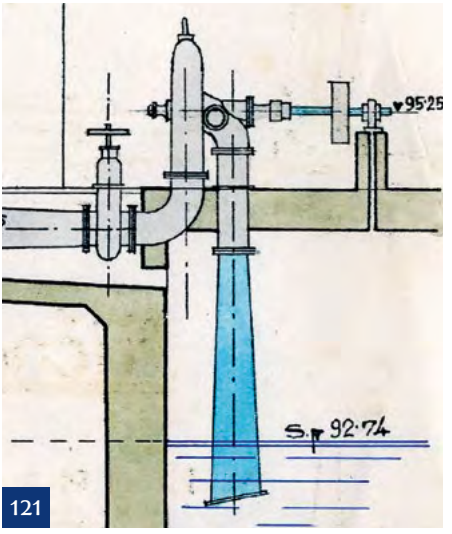
sedmerka *ž.* viz kladnice

sekera mlynářská *ž.* – sekera s dlouhým ostřím používaná sekerníky (viz)

sekerník *m.* – řemeslník specializovaný na práci se dřevem, který stavěl vodní díla i větrné mlýny, zejména převody technických staveb (mlýnů, pil, stoup, valch, olejen apod.). Vyráběl také dřevěné sloupové (zemědělské) žentoury nebo rumpálové studny a výjimečně i převody větších dřevěných hodin. Ovšem k jeho práci patřila i stavba nemechanických částí (např. vodních žlabů nebo jezů).

K sekernickým pracím náleží rovněž výroba modelů mlecích složení, ať už obyčejných, nebo uměleckých. Zcela unikátní práci sekerníka představuje převodová část světoznámého Proboštova betlému, nyní umístěného v Třebechovickém muzeu betlémů. Je dílem sekerníka Josefa Frimla.

semlít se – termín používaný k označení opotřebených částí mlýna. Označoval se tak nejen semletý kámen, ale např. i semleté palce a semleté cévy.

121

sešívání čtvrtí *s.* viz hřeb do kola

shrnovačka nebo **vyhrnovačka** *ž.*, též **limpa** *ž.* – dřevěná deska podlouhlého obdélného nebo mírně zkoseného tvaru sloužící k vyhrnování mouky ze dna moučnice. Zpravidla je pro lepší držení opatřena oválným otvorem pro prostrčení prstů.

schránka *ž.* viz koreček

síla koňská *ž.*, též **HP** (zkratka pro anglické Horse Power) nebo **PS** (zkratka pro německé Pferdestärke) – stará jednotka výkonu odpovídající 745,7 W. Označuje práci vykonanou zdvižením 75 kg do výšky 1 m za 1 s. Někdy bývá chybně zaměňována za jednotku „kůň" (1 k), která však odpovídá pouze 735,5 W.

síla vody *ž.*, též **výpočet síly vodní** *m.* – dříve se počítala v HP na principu: průtok vody v litrech se vynásobil spádem v metrech a podělil 75. Výsledná absolutní s. v. však neodpovídala skutečně získatelnému výkonu pro pohon mlýna, jelikož ji snižovala řada faktorů (především účinnost konkrétního vodního motoru, ale i ztráty na převodech). Pro vodní motory se stanovoval koeficient účinnosti.

sklípek *m.* viz koreček

skluz pytlový spirálový *m.* viz dopravníky

skok zaječí *m.* – způsob osazení palců v palečním kole střídavě ve dvou řadách tak, že na palec v jedné řadě vychází mezera mezi palci v řadě druhé

skruž *ž.* viz čtvrti, čtvrtě a hřeb do kola

sleváč *m.* viz kámen zalehlý

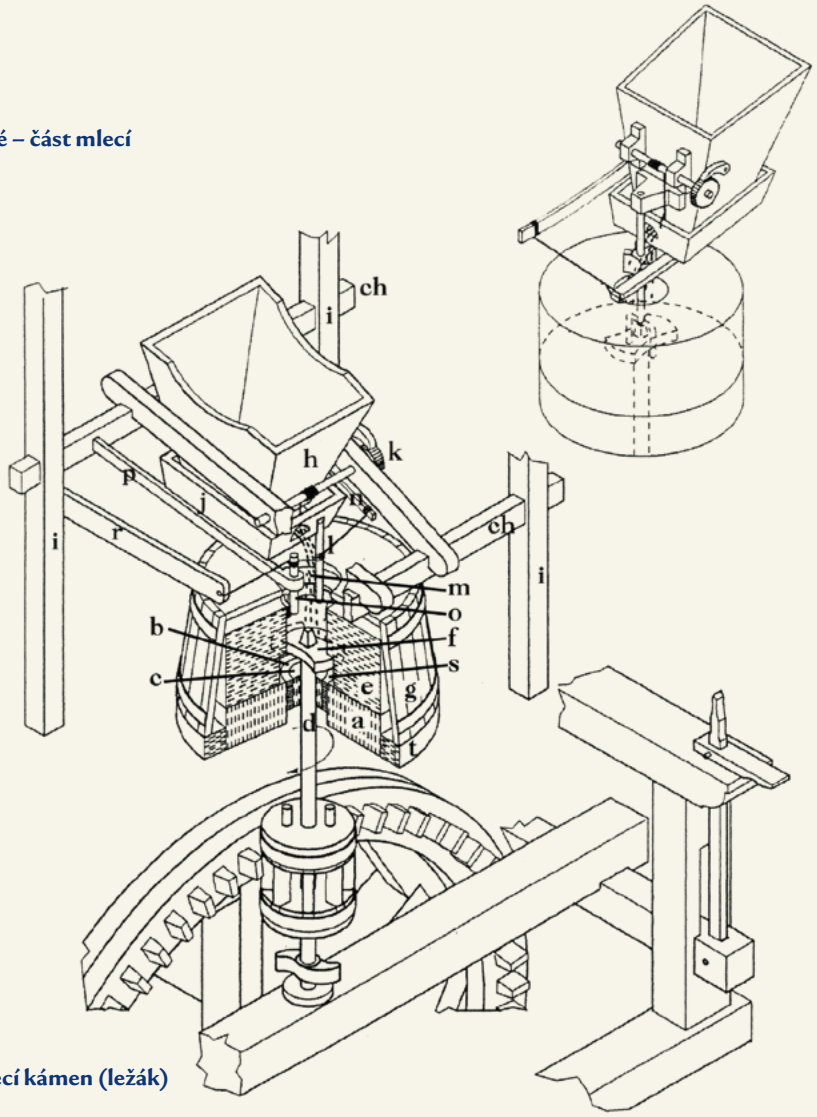
sloup podsvorní *m.* viz hranice mlýnská

sloup pouchový *m.* viz pouch, stavidlo

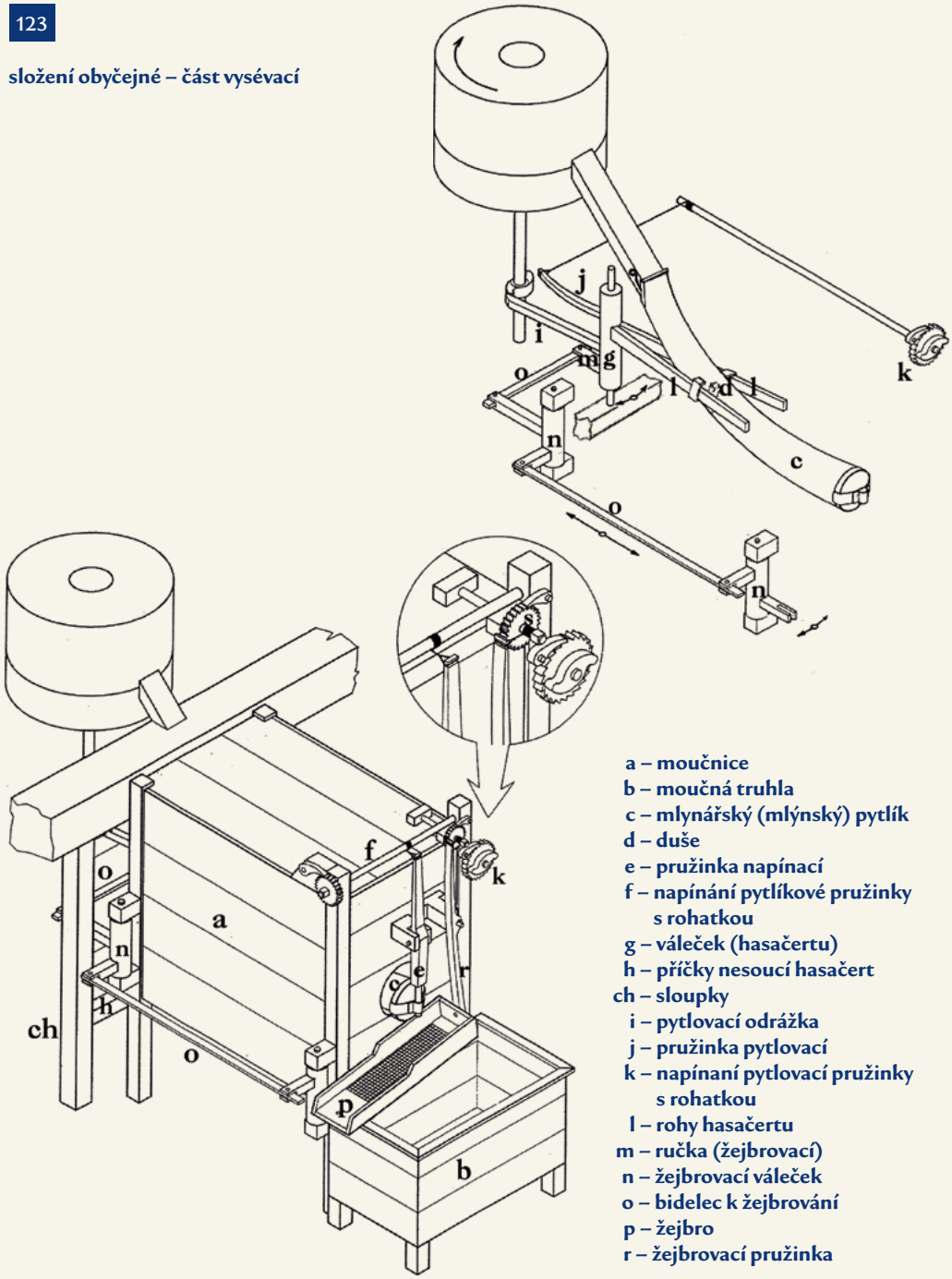
sloup stavěcí *m.* viz pouch, stavidlo

složení obyčejné [122, 123, 124] *s.*, též **složení české** *s.* – starý typ mlecího složení, které tvoří dva mlecí kameny (viz), z nichž spodní je pevný a horní se pohybuje. Od 2. poloviny 15. století k nim přibývá vysévací zařízení složené z mlynářského pytlíku osazeného v moučnici a otřásaného hasačertem. Před moučnicí se pod jejím výskokem nacházelo ještě žejbro, na němž se vysévala, popř. i třídila krupice.

složení obyčejné – část mlecí

a – spodní mlecí kámen (ležák)
b – kuželice
c – kuželíky
d – železí
e – horní mlecí kámen (běhoun)
f – kypřice
g – lub
h – násypný koš
ch – štálce
i – sloupky
j – korčák
k – váleček s rohatkou k napínání korčáku
l – rejholec
m – pupková zděř
n – pružinka k napínání rejholce
o – pernatá pružinka
p – varhánek
q – pružinka k napínání pernaté pružinky
r – stojatá pružinka

a – moučnice
b – moučná truhla
c – mlynářský (mlýnský) pytlík
d – duše
e – pružinka napínací
f – napínání pytlíkové pružinky s rohatkou
g – váleček (hasačertu)
h – příčky nesoucí hasačert
ch – sloupky
i – pytlovací odrážka
j – pružinka pytlovací
k – napínaní pytlovací pružinky s rohatkou
l – rohy hasačertu
m – ručka (žejbrovací)
n – žejbrovací váleček
o – bidelec k žejbrování
p – žejbro
r – žejbrovací pružinka

K osazení s. o. postačovala dvoupodlažní mlýnice.

Viz hesla běhoun, bidelec od žejbrování, cévník, čelo moučnice, duše, hasačert, hranice mlýnská, hrdélko, kameny mlecí, kladnice, kobylice, kolečko západkové, kolo paleční, komínek (v moučnici), korčák, koš násypný, kuželice, kuželíky, kypřice, ležák, líhy od koše, lub, moučnice, obojek, obruba u spodku, odrážka pytlovací, oko běhounové, paleček v kladnici, pružina napínací, pružinka pernatá, pružinka přitahovací, pružinka pytlovací, pružinka stojící, pružinka žejbrovací, pružinka

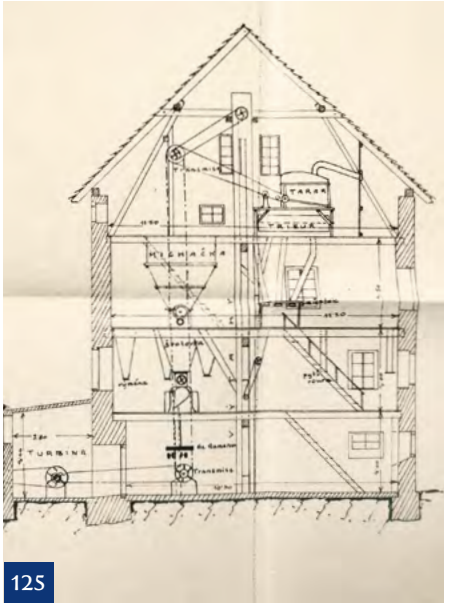

124

do kamene, pupek, pytlík mlýnský, pytlík moučný, pytlík špicovací, pytlování, rejholec, rohy u pytlování, truhla moučná, vačka, váleček hasačertu, váleček žejbrovací, zděř chodicí, zděř pupková, zdířka, zvonek, žejbro, želízí.

složení poloumělecké *s.* – vychází ze složení obyčejného, které je doplněné o další stroje patřící již ke složení uměleckému (např. hranolový vysévač, štoska, tarár, kapsový výtah, ...). Nejčastěji se tvořilo s. p. odstraněním moučnice a osazením hranolového vysévače. Známe i případy, kdy k ponechané moučnici přibyl kapsový výtah. Nejvyspělejší existující s. p. (Tužín čp. 36, okres Jičín) je unikátní tím, že zahrnuje všechny tři části mlecího složení (čisticí, mlecí a vysévací) jako u složení uměleckého, a to dokonce i se strojem na čištění krupice (štoska).

složení umělecké [125] *s.* – mladší typ mlecího složení vyráběného zpravidla průmyslově, které umožnilo důkladnější přípravu zrna před mletím a lepší třídění meliva. S. u. se skládá ze tří částí (čisticí, mlecí a vysévací), zahrnuje tedy stroje k předčištění a čištění obilného zrna (tarár, aspiratér, čistírenský vysévač, válcový koukolník,

125

diskový koukolník, magnet) a jeho loupání (loupačka, kartáčka), mletí (kamenné složení, válcová stolice), třídění moučných produktů (hranolový vysévač, rovinný vysévač, odstředivý vysévač, štoska, savka, reforma), manipulaci s melivem (kapsové a pytlové výtahy, šnekové dopravníky, výhybky, spádové trubky), sjednocování kvality (míchačky na mouku) a další.

Ke svému osazení potřebuje nejméně čtyři podlaží. Jednotlivé podlahy nesou označení podle svého účelu nebo podle strojů, které na nich stály. Jednalo se o suterén, podlahu mlecí, podlahu manipulační a podstřeší (viz podlaha).

slupky *ž.*, též **šlupky** *ž.*, viz obilka

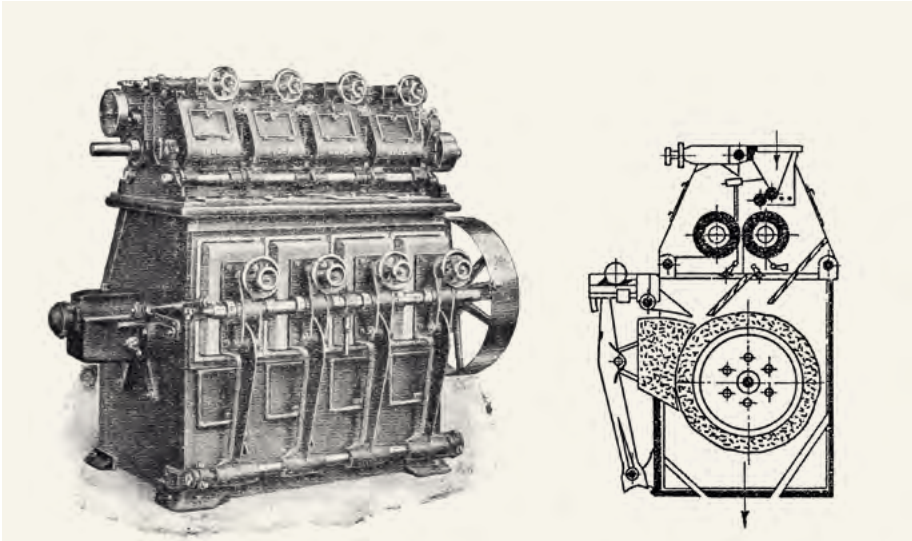
smeleček *m.* viz smelek

smelek [126] *m.* – označení pro značně opotřebovaný, semletý běhoun, jehož otvor se upravil pro kuželici a dále sloužil jako ležák, který není namáhaný odstředivou silou. Pokud byl s. příliš semletý i pro ležák, označovali jej mlynáři smeleček.

smetiprach *m.* viz prášek a chasa mlynářská

smirkování pláště *s.* – obnovování vnitřní strany bubnu loupačky. Provádělo se nanesením směsi smirku, magnezitu a vodního roztoku chlormagnezia (chemicky chloridu hořečnatého). Smirek se do směsi dodával ve třech hrubostech, aby po vytvrzení déle

126

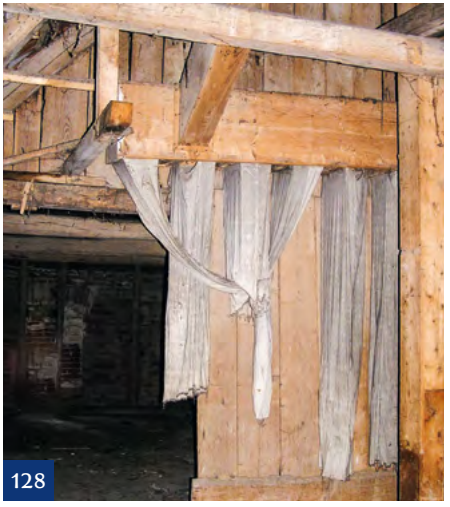

127

odolával vydrolení při mechanickém napadání zrna během loupání. K vysévání smirku se používala síta drátěných potahů č. 12, 16 a 20.

Při smirkování se dodržovaly osvědčené postupy. Kromě nezbytného použití měkké vody se např. polovina pláště smirkovala najednou, aby měl povrch jednotné provedení naráz připravenou směsí. Nejprve se smirek lehce smočil roztokem chlormagnezia, následně se posypal magnezitem a směs se promíchala. Až poté se do směsi nalil roztok chlormagnezia a opět se provedlo důkladné promíchání. Kromě míchání zednickou lžící se doporučovalo závěrečné promíchání rukama. K nanášení do poloviny bubnu se používala šablona, tedy prkno o tloušťce asi 2,5 cm a ohoblované v úhlu okolo 30°.

sodr [127] *m.* – mlecí stroj na kombinovaném principu práce páru kovových válců a válce kamenného, proti kterému se přitlačuje sedlo ze stejného materiálu. Proces mletí (mačkání a roztírání), který válcové stolice provádějí současně, se tak technologicky dělí na mačkání zrna (na kovových válcích) a jeho roztírání (kamenný válec se sedlem). Název stroje pochází z příjmení vynálezce Ing. Sodera.

128

Dochované s. neznáme, ale o jejich existenci svědčí vedle zmínek a vyobrazení v historické mlynářské literatuře (např. Tureček, Břeclav, nedatováno) i kolonka v dotazníku k přihlášení do Mlynářského ústředí (viz).

sochor *m.* – dřevěná páka, která může být na širším konci zpevněná kovovým páskem, používala se při obracení běhounu před jeho křesáním

sortýr *m.* viz vysévač hranolový

spád vody *m.* – rozdíl mezi vrchní a spodní hladinou, tedy hladinou vody přiváděné k vodnímu motoru a hladinou vody, která je od něj odváděna. U turbín je spád vody zvyšován tzv. savkou (viz savka turbínová).

Mlynáři u vodního kola na spodní vodu (např. hřebenáče, lopatníku) používali termín střik a u vodního kola na vrchní vodu (korečníku) říkali spádu vody nápad.

spirokap [128] *m.* – starší typ odlučovacího zařízení tvořeného řadou textilních hadic sloužících k filtrování vzduchu aspirovaného od strojů. Vzduch do jednotlivých hadic rozvádí dřevěná skříň v horní části s., oddělené prachové částice se shromažďují v textilních pytlích napojených pomocí pytlovací lávky na spodní konce textilních hadic. K oklepávání těchto hadic docházelo buď tak, že při průchodu jimi obsluha zatřásla přímo, anebo prostřednictvím provazu, na který se zavěšovaly.

splav *m.* – část jezu, kterou odtéká voda nevyužitá k napájení vodního díla

129

spodák *m.* viz kolo vodní

spodek *m.*, též **ležák** *m.*, viz kameny mlecí

spojka [129] *ž.* – prvek umožňující napojení kovových hřídelí, jelikož tyto se vyráběly v délkách nejvýše 6 až 7 m. S. se používaly v různých typech od pevných jednoduchých válcových či talířových až po s. výsuvné, umožňující rozpojení jednotlivých části hřídele za chodu. Posledně jmenované se ve mlýnech vyskytovaly vzácně (vysoká pořizovací cena, náročnější údržba).

Jednoduché válcové s. sestávaly ze dvou dílů stažených soustavou šroubů. Aby nedošlo k protáčení hřídelí, uklínovala se pomocí pera drážka ve s. a hřídeli.

srdce *s.* viz kameny mlecí

ssavka *ž.* viz savka

stanice triérové *ž.* viz triér

stárek *m.* – starší mlynářský tovaryš, po zániku cechu starší zkušený mlynář

stavidlo [130, 131] *s.* – zařízení na principu jedné nebo více okenic svisle se pohybujících v rámu, s jejichž pomocí se reguluje přítok vody na

130

131

vantroky, resp. přímo na vodní kolo, popř. odtok vody do jalového žlabu. Dřevěná okenice se skládala z několika desek, na něž se upevnilo užší prkno s otvory zvané kozlík nebo kozlíček, pomocí kterého se okenice vytahovala. Ovládání se provádělo buď vidlemi (viz) používanými jako páka, anebo později šroubem. Rám u stavidla tvoří stavěcí (též pouchové) sloupy a vodorovný trám zvaný pouch, který leží na nich.

stavidlo jalové *s.* – zařízení uzavírající nebo regulující vodu do jalového

koryta napojeného na náhon nebo vantroky

stěna návodní (u mlýnice) *ž.* – zděná a méně často roubená nebo bedněná stěna mezi mlýnicí a lednicí, resp. vantroky

132

133

stoka jalová *ž.* viz koryto jalové

stolice válcová [132, 133] *ž.* – stroj na drcení obilného zrna a meliva. Prakticky použitelné s. v. mohly být zkonstruovány až poté, co se podařilo dosáhnout dostatečně vysoké tvrdosti materiálu na výrobu válců (roku 1873 porcelán a od roku 1875 skořepová litina, tedy litina povrchově kalená). S. v. nastupují v českých mlýnech od 2. poloviny 70. let 19. století. S. v. funguje na principu zpracování zrna nebo meliva (šrotování, mačkání, řezání, luštění, vymílání atd.) mezi dvěma válci, které jsou buď litinové (rýhované nebo hladké), nebo porcelánové. Válce se otáčely rozdílnou rychlostí, což se nazývalo předstih válců. Jejich převodová ozubená kola neměla stejný průměr. Výjimku tvořila pouze s. v. mačkací, zvaná též mačkadlo (viz), jejíž válce se otáčely stejnou rychlostí a měly tedy i stejný průměr ozubených kol svých převodů. S. v. se podle počtu válců rozdělovaly na dvou-, tří- a čtyřválcové. S. v. se vyráběly v různých variantách: domílací, mačkací, řezací, šrotovací, vymílací, žitné (jednorázové mletí) aj.

U rýhovaných válců se setkáváme s velkým množstvím variant, neboť se tyto liší u rýh různým

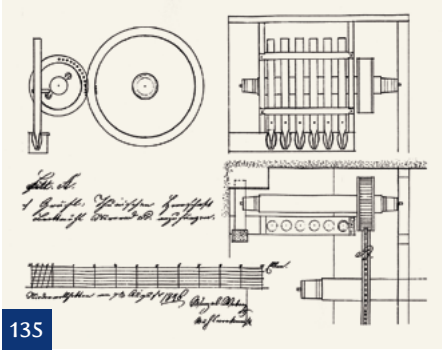
134

počtem (uváděným na délku 1 cm), sklonem nebo úhlem břitu (udávaným ve stupních).

Podle počtu válců rozlišujeme s. v. párové (dvouválcové) a dvoupárové (čtyřválcové), kterým se říkalo také duplovky či tuplovky.

stopka železí *ž.* viz železí

stoupa *ž.*, též **opíchárna** *ž.* nebo **stupník** *m.* – v mlynářství se jedná o mechanicky poháněné zařízení k drcení nebo loupání na principu vlastní vahou padajících dřevěných tyčí nebo dřevěných kladiv do kamenného nebo dřevěného štoku s otvory na vrchní straně. Dle toho s. označujeme za kladivové [134] nebo tyčové [135]. Tyčové stoupy mají vodicí rám zvaný osnova (viz).

135

136

V mlynářství se s. používala k výrobě krup, k loupání prosa na jáhly nebo v doplňkové výrobě k drcení dřevěného uhlí, kostí, olejnatých semen, kůry a jiných materiálů. Při drcení se namísto štoku používal dřevěný truhlík.

Název opíchárna se používal výhradně pro krupní stoupu.

stranice *ž.* viz žejbro

straž *ž.* viz cévník

stroj kartáčovací *m.* viz kartáčka

stroj na vyklepávání *m.* viz prášička na pytle

stroj Paurův [136] *m.* – jednoduché zařízení na čištění a třídění krupice, předchůdce pozdější štosky. Proud vzduchu rozděluje krupici do jednotlivých polí skříně rozdělené přepážkami zpravidla na čtyři pole – do prvního pole spadnou částice se specifickou hmotností nejvyšší a do posledního s nejnižší. Stroj získal pojmenování díky svému vynálezci, rakouskému mlynáři Ignáci Paurovi.

stroj přistrkovací *m.* – u obyčejného složení označení mlýnských strojů (jahelky, krupníku, špičáku aj.), které neměly pevné (trvalé) zpřevodování přes paleční kolo na hřídel vodního nebo větrného kola, ale zapojovaly se pouze v době, kdy měly pracovat. K tomu běžně sloužila jednoduchá úprava uchycení lůžka čepu hřídele přistrkovaného stroje, umožňující vysunutí pastorku (nejčastěji cévníku) z palečního kola. Posunutí lůžka čepu hřídele se provádělo pomocí sochoru.

strojidlo *s.* viz prádlo

strojnice *ž.* viz prádlo

strojovna *ž.* – ve vztahu k mlynářství se jedná zpravidla o stavebně oddělený prostor, v němž se nachází spalovací motor, parní stroj nebo elektromotor, sloužící jako hlavní nebo pomocný pohon technologického vybavení mlýna

strouha *ž.* – uměle vytvořená rýha k vedení vody, prostý zemní žlab. Naši předkové mezi strouhy řadili i náhony pro vodní motory.

střik *m.* viz spád vody

stupník *m.* viz stoupa

Svaz pro hospodaření obilím viz Mlynářské ústředí

svlak *m.* viz vantroky

svor *m.* viz hranice mlýnská

svorec *m.* viz korečník, kruh, lehčení, motýl nebo vlk

symbolika mlynářská [137] *ž.* – předměty používané k obrazovému vyjádření mlynářského řemesla a cechu. Patří sem vyobrazení kypřice, limpy, mlecího kamene, vodního kola, palečního kola aj.

K s. m. řadíme také mlynářský erb. Legenda o hrdinném mlynáři Jiřím z Doupova je však mnohem mladší než doba, jíž se údajně týká (r. 1116). Vytvořil ji Václav Hájek z Libočan a samotná podoba mlynářského znaku, jak ji známe dnes, pochází dokonce až z 2. poloviny 19. století.

Syndikát pro úpravu dovozu obilí a mlýnských výrobků v Republice československé *m.* viz Československá obilní společnost

– Š –

šalanda *ž.* – stavebně oddělený prostor (v nejjednodušší podobě měl bedněné stěny) ve mlýně sloužící potřebám mlynářské chasy, mlečů, popř. též jako dílna a k ukládání mlynářského nářadí. V š. se mohl nacházet brdoch, tedy prkno ke spaní.

U větrných mlýnů šlo o jedinou obytnou místnost, která mohla sloužit jako obydlí celé mlynářovy rodiny.

šejdovna *ž.* viz mlýn kolový

šesterka *ž.* viz kladnice

škrdnice, **škrtnice** *ž.* viz mlýn lodní

šlédy *ž.* viz konstrukce větrného mlýna německého typu

šlupky *ž.*, též **slupky** *ž.*, viz obilka

špic *m.*, **špice** *ž.* viz špičák

špicování *s.* – způsob úpravy zrna před mletím, kdy se obilka na hodně lehčených pískovcových kamenech (běhoun se zvedl od mlecí plochy

MLYNÁŘSKÝ ERB.

ležáku o trochu víc, než činila délka zrna), zvaných špičák (viz), zbaví špiček a klíčků. Ošpicované části a prach od zrna se oddělovaly pomocí špicovacího pytlíku (viz) a špicovacího žejbra (viz). Nejstarší známá zmínka o špicování pochází již ze začátku 18. století.

špičák *m.*, též **špic** *m.*, **špice** *ž.* – 1. nářadí k opracování mlecích kamenů – s želízkem ostře zašpičatěným na obou stranách; 2. kamenné složení z hrubozrnných pískovcových kamenů s běhounem opatřeným pevnou kypřicí, které sloužilo ke špicování obilí (viz)

špička *m.* viz obilka

špunt *m.* viz kuželice

šrot *m.*, též **krušák** nebo **krušník** *m.*, viz šrotování

šrot moučný *m.* viz šrotování

šrotování *s.* – hrubé mletí (drcení) zrna obilovin, resp. luštěnin, zpravidla pomocí tzv. šrotovníku. Ten se ve mlýnech nacházel v několika variantách (kamenné složení, šrotovník s kameny na vodorovné hřídeli, šrotovací válcová stolice, výjimečně kladívkový šrotovník). Výsledným produktem je směs zvaná dříve česky krušák nebo krušník, popř. tluč, ale obvykle označovaná za šrot. V případě, že tento obsahoval značné množství mouky, nazýval se šrot moučný.

Mlynáři termínem krušák, resp. krušník ovšem označovali i melivo.

šrotovník *m.* – stroj, na kterém se provádí hrubé mletí (šrotování). Ve vodních mlýnech se nejčastěji užívaly: kamenné složení na vodorovné hřídeli nebo šrotovací válcová stolice (s rýhovanými válci), nebo úderové šrotovníky (š. kladívkový, méně obvykle i pomocí tzv. dezintegrátoru). Oproti tomu ve mlýnech větrných je jako šrotovník obvykle vyčleněné jedno kamenné složení, které se nepoužívá k mletí.

šrotýř *m.* – mlynář, který provádí především nebo výhradně jen šrotování

štálce *m.* viz líhy od násypného koše

štět *m.* – zpevnění dna v náhonu, před jezem nebo před stavidlem pomocí zaražených kůlů či fošen v rámových konstrukcích. Hlavní funkce š. spočívala v zajištění dna proti podemletí vodou.

štok *m.* viz stoupa a dílna sekernická

138

štoska *ž.*, též **kaskáda** *ž.* – starší druh stroje na čištění krupic využívající tlačeného vzduchu, což přinášelo značné komplikace při seřizování a udržování jeho správného chodu.

Š. pracuje na principu vícevětrového taráru (viz) a vzhledem připomíná skříň obdélníkového půdorysu s přihrádkami otevřenými na jedné straně a se stavitelnými klapkami mezi nimi. Jejich nastavením lze měnit, jaké částice padají do příslušné komory podle své specifické hmotnosti.

Předtřídění krupic a dunstů hned na vstupu do š. obvykle zajišťovalo žejbro instalované v její horní části. Pokud š. žejbro nemá, pak před ni byl zpravidla zařazen hranolový vysévač.

Proud vzduchu pro š. vytvářel samostatně stojící větrák napojený pomocí dřevěného větrovodu. Typické je, že uvnitř š. se větrovod lomil a přecházel do jednoho až dvou průduchů osazených svisle. Konec každé větve vlastního větrovodu je opatřený regulační klapkou, která umožňovala individuální nastavení, a tedy zvýšení nebo snížení množství a rychlosti vzduchu.

šumberka [138] *ž.* – mlynářská jednoruční sekera na kratší násadě. Železko má tvar na straně k násadě s větším sklonem příčné plochy a je zde vytažený hákovitý nos, na straně opačné má rovnou plochu s výrazně menším sklonem. Horní plocha železka má dvoustupňové členění. Vyšší ze stupňů pak plochou odpovídá čtvercovému zakončení plosky u kladiva.

švaňk *m.* viz hon

– T –

tabulka *ž.* viz křes tabulový

talíř *m.* viz cévník

tarár [139] *m.* – stroj k čištění zrna fungující na principu odstraňování příměsí pomocí proudu vzduchu

vyvolaného větrákem. Zrno padá v tenké vrstvě na šikmo osazené přepážky, mezi nimiž je mezera a pod kterými prochází proud vzduchu. Podle počtu větracích stupňů (tedy principiálně dle počtu přepážek) se t. označují za jednovětrové nebo vícevětrové. Tarár mohl sloužit i k velmi jednoduchému čištění a třídění krupice.

tatík *m.* viz konstrukce větrného mlýna německého typu

těšnovák *m.* viz kameny mlecí

139

tluč *ž.* – 1. kroupy; 2. rozdrcené nebo rozemleté krmivo z obilí, popř. z luštěnin; označuje se též šrot (viz šrotování)

trám podlahový *m.*, též **lemež** *m. (?)*, viz hranice mlýnská

trámky *m.* viz hranice mlýnská

transmise *ž.* viz hřídel transmisní

trejb *m.*, též **buben** *m.*, viz pastorek

triér *m.*, též **koukolník** *m.* – existoval válcový a diskový (viz též karter) – odděloval přimíseniny zrna podle jeho délky. Nejrozšířenější triéry oddělovaly přimíseniny kratší než zrno (hrách, koukol, malá obilná zrna, vikev a popř. písek) od zrna určeného k semletí nebo loupání. Specifické jsou tzv. koukolníky ovesné, které oddělovaly přimíseniny delší než zrno.

Několik t. s různými parametry (lišily se zejména velikostí a hloubkou vylisovaných otvorů, popř. jejich tvarem) se sestavovalo do triérových stanic. Ty umožňovaly důkladnější vyčištění zrna od kulovatin než v jednom samostatném t.

triér diskový *m.* – t. d. pracoval na velmi podobném principu jako

140

t. válcový, ale tvořilo jej několik litých disků s prohlubněmi na povrchu, osazených na společné hřídeli

triér válcový [140, 141] *m.* – u t. v. procházelo zrno vodorovně umístěným rotujícím kovovým válcem s vylisovanými nebo vyfrézovanými prohlubněmi, kam zapadávaly přimíseniny. Otáčející se válec je vynesl vzhůru (vždy šlo o částice kratší než zrno), kde vypadly z prohlubní, a to do žlábku zavěšeného uvnitř t., odkud je šnekový dopravník vynesl ven.

141

trojice *ž.* viz žejbro

trubka spádová *ž.* – nejčastěji dřevěné, méně často také plechové potrubí zajišťující gravitační

dopravu zrna, meliva nebo konečných mlýnských produktů z vyšší do nižší polohy, zpravidla z vyššího na nižší podlaží mlýnice

truhla míchací *ž.* viz míchání mouk

truhla moučná *ž.*, též **truhla spodní** *ž.* – v obyčejném složení před moučnicí postavená nízká dřevěná truhla, do které padá melivo z pytlíku nebo krupice ze žejbra. U starších obyčejných složení, která neměla žejbro, pak do t. m. padá melivo vysévacího pytlíku. Někdy bývala t. m. rozdělena přepážkou na dvě komory pro šrot a mouku.

truhla spodní *ž.* viz truhla moučná

truhla výmelná *ž.* viz měřičné

třídič spirálový *m.* viz vykulovač spirálový

tulej *ž.* viz hasačert

tulejka *ž.* viz paleček v kladnici

tuplovka *ž.* viz stolice válcová

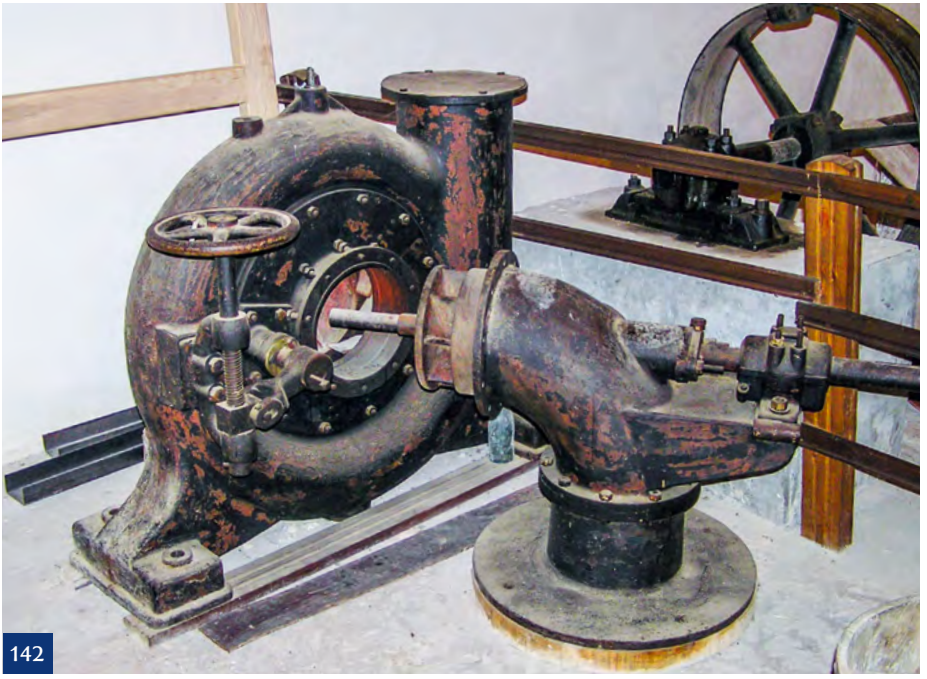
turbína větrná *ž.* – větrný motor, který se v Čechách rozšířil ve dvou základních typech a odvozenin z nich, tedy t. v. systému Halladay a Eclipse.

Halladayova turbína je tvořena oběžným kolem s jedním nebo dvěma věnci žaluzií rozdělených na jednotlivé sektory ovládané táhly. Žaluzie jsou natočeny v úhlu 45°. Všechna táhla uchycená na pohyblivém prstenci jsou ovládána zevnitř větrného mlýna. Turbína je vybavena dvojitým směrovým kormidlem, které samočinně natáčí turbínu proti směru větru.

Turbínu typu Eclipse tvoří větrné kolo s pevně uchycenými lopatkami. Natáčení turbíny se provádí ručně pomocí šnekového nebo pákového mechanismu. Kunzova turbína typu Eclipse je výrobkem továrny KUNZ Hranice a tvoří ji větrné kolo s pevně uchycenými 8 až 24 lopatkami.

Trojlistová turbína známá z větrného mlýna v Brodku u Přerova se svou konstrukcí podobala moderním turbínám nynějších větrných elektráren.

turbína vodní [142] *ž.* – druh moderních vodních motorů. Dělíme je na rovnotlaké a přetlakové a podle způsobu osazení jejich rotoru na axiální a radiální. Mezi první t. osazované v českých mlýnech od 70. let 19. století patří t. Girardova (známe i vývojově starší typy, ale v českých mlýnech se uplatnily v mnohem menší míře, např.

142

t. v. Jonvelova, Schwamkrugova, Zuppingerova). Nejvíce se postupně od 90. let 19. století rozšířila t. Francisova, velmi vhodná i pro malé spády. Ve 20. století se v mnoha mlýnech osazuje i malá t. Bánkiho a nedlouho před 2. světovou válkou se začíná v českých mlýnech uplatňovat t. Kaplanova, která sice nedosáhla velkých počtů, ale vyniká vhodností pro spády asi od 4 m.

tvrzení *s.* – upevňování a dotahování pomocí klínů (např. trvalých čepovaných spojů)

– U –

ubrat z kamene – nastavit korčák tak, aby mezi mlecí kameny padalo méně zrna nebo meliva z násypného koše. Tím se zrychlí otáčky běhounu, a tedy i chod celého složení.

– V –

vaček *m.* viz brzda

vačka [143] *ž.*, též **palčík** *m.* – jeden či více dřevěných výstupků či krátkých prvků na hřídeli, které obstarávají nadzvedávání nebo

143

stlačování dílu, který zajišťuje další úkony (např. pohyb hasačertového válečku, kladivové nebo tyčové stoupy, korčáku aj.)

vagón *m.* – hmotnostní jednotka používaná mlynáři; v. označuje hmotnost 100 q, tedy 10 tun

váha na obilí *ž.* – ručně obsluhovaná [144] nebo automatická [145] váha na vážení zrna na začátku mlecího procesu ještě před čištěním

váhy hektolitrové (na obilí) *m.* – souprava, jejímž základem jsou přesné váhy se závažím a dva speciální vzájemně spojitelné válce. Souprava má vlastní dřevěnou skříňku pro snadnou manipulaci. Slouží ke stanovení specifické hmotnosti zrna, tedy kolik kilogramů váží jeden hektolitr. Tím se vyjádří poměr mnoha vlastností, z nichž pro mlynáře nejpodstatnější jsou velikost obilek a jejich vlhkost

vahovitost kamene *ž.* – nerovnoměrná specifická hmotnost různých částí mlecího nebo krupníkového kamene, která způsobí (a to nejen při vyšších otáčkách) vibrace, což má za následek jak větší spotřebu pohonné energie, tak i rychlejší opotřebení čepů či ložisek.

val *m.* viz hřídel hlavní větrného mlýna

válec vřetena *m.*, též **válec železí** *m.*, viz železí

váleček (hasačertu) *m.* viz hasačert

144

145

146

váleček (na obracení běhounu) *m.* – dřevěný váleček připomínající tvar činky. Při obracení běhounu se podkládal pod tento kámen, jeho zúžení ve střední části umožňovalo práci sochoru protaženého běhounovou dírou tak, aby se sochor o váleček nezasekl.

váleček (žejbrovací) *m.* viz žejbro

váleček k sešívání řemenů [146] *m.* viz řemen

valič *m.* viz kameny mlecí

valůvky *ž.* – středové plachty na peruti větrného kola

vamberák *m.* viz kameny mlecí

vantroky [147, 148] *ž. pomn.* – žlab z dřevěných desek, dlabaného kmene, plechu, kamenných dílů nebo betonu (od 2. čtvrtiny 20. století) navazující na koryto náhonu a sloužící k přívodu vody na vodní kolo. Dno v. tvořené dřevěnými deskami mlynáři obvykle nazývali dlažba.

Jednotlivé části vantrok z dřevěných desek stahovala a částečně i nesla trámová konstrukce označovaná jako kleště. Na horní straně je spínal slabší dřevěný trám zvaný svlak.

Pro v. vznikl – ale nikdy se moc neujal – český termín „postel vodní".

varhánek *m.* – masivnější lať zasazená ve štálci, na opačném konci v. nese pernatou pružinku

variátor *m.* – zařízení na principu třecí spojky umožňující plynulou změnu

147

148

otáček. Ve mlýnech s obyčejným složením měl variátor podobu dvou dřevěných kotoučů. Menší z nich se přitiskl obvodovou plochou k lícní (rovné) ploše většího a otáčky se upravovaly tím, do které části (do jakého průměru) většího kotouče se nastavil menší kotouč.

věnce Karlovy *m.* viz obsucha

věnec *m.* viz cévník, čtvrti, hrot, hřídel, kolo ozubené, kolo paleční, korečník, kruh, plíšek, rozporky, řemenice

věnec litinový *m.* viz kolo paleční

věnec vodního kola *m.* viz kruh

věnečky moučné *m.* viz obsucha

ventilátor [149] *m.* viz větrák

věrtel český *m.* viz násypka

větrák *m.* – 1. označení větrného mlýna; 2. též exhaustor nebo ventilátor (viz) – zařízení na vytvoření proudu vzduchu. V českých mlýnech doznal největší rozšíření v. odstředivý, kde proud vzduchu vyvolají otáčející se ploché lopatky nasazené na hřídeli buď kolmo, nebo mírně skloněné. Ve mlýnech se setkáváme s ventilátory tovární i řemeslné výroby.

větřák *m.* viz mlýn větrný

větrníky *m.* viz kameny mlecí

vidle *ž. pomn.*, též **vidlice** *ž.* – 1. dřevěná páka zakončená masivní železnou dvouramennou vidlicí, pomocí které se prostřednictvím kozlíku zvedá nebo spouští stavidlo; 2. část hasačertu (viz)

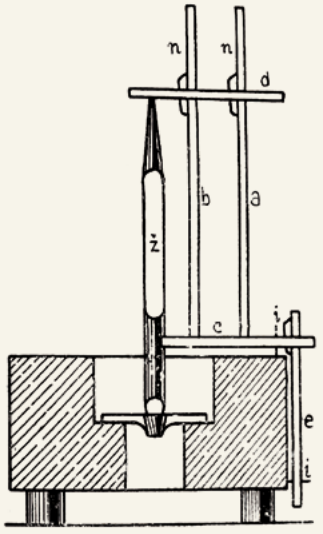

149

virgule [150] *ž.*, též **firkule** *ž.* – pomůcka ze dvou kratších a dvou delších latí s osazenými husími brky. Používala se na principu kružítka k vyměření běhounu při kroužení, ale také k osazování kypřice, aby její oko leželo co nejpřesněji ve středu kamene.

vlk [151] *m.* – typ dvoukružního vodního kola na spodní vodu osazeného neúplnými korečky. Ty tvoří sice lopatky a svorce, ale chybí u nich úplné podbití.

voda korálkovatá *ž.* – voda, která ve žlabu (korytu) už ztrácí sílu, vodní hladina v tom okamžiku připomíná sypající se skleněné korále

150

voda malá *ž.* – voda slabého vodního toku

voda na mlýn *ž.* – voda k pohonu vodního mlýna

voda nápadní *ž.* viz voda nebeská

voda nebeská *ž.* – voda pocházející z deště nebo sněhu

voda nestálá *ž.* – vodní tok, jehož průtok se výrazně a zpravidla i často mění

voda stálá *ž.* – vodní tok s dlouhodobě stálým průtokem, jehož množství vody ovlivňují zpravidla jen dlouhodobě klimatické podmínky ve vztahu k ročnímu období

voda velká *ž.* – označení pro silné vodní toky, obvykle pro řeky, méně i pro rozvodněné potoky

voda zbytečná *ž.* – voda, která nebyla využita k pohonu vodních motorů

vodní kniha *ž.* – založení a vedení v. k. stanovilo *„Nařízení ministeria orby, vydané po usnešení se s ministerstvy vnitra, práv a obchodu dne 20. září 1872, týkající se založení a vedení knihy vodní*

151

se sbírkami vodopisných map“. K tomuto stanovení došlo ve smyslu ustanovení § 100 a § 101 „*Zemského zákona pro Čechy o tom, kterak lze vody užívati, ji svozovati a jí se brániti*“ ze dne 28. srpna 1870.

V. k. jednotlivě založené pro každý soudní okres tvořily tři části: vlastní kniha se záznamy o vodním díle, abecední přehled (tzv. rejstříky) a sbírka listin (zvaná obvykle vložky vodní knihy) obsahující písemnosti, výkresové a mapové materiály.

V. k. jsou zpravidla uloženy v místně příslušném státním okresním archivu, ale mnohdy se nedochovaly v kompletní podobě a v několika případech se dokonce nedochovaly vůbec. Výjimečně lze v archivech nalézt dotazníky, které ke svým mlýnům vyplňovali sami mlynáři při prvním zapisování mlýnů do v. k.

Nařízení ze dne 20. září 1873 přikazovalo: „... *založení vodní knihy buďtež tak zařízena, aby práva vodní již průchod mající nejdéle do konce roku 1873 úplně zanešena byla.*“

voškrt *m.* viz oškrt

voškrtiště *s.* viz oškrtiště

152

vrátek *m.* – zařízení používané k otáčení bedněného větrného mlýna v podobě pojízdného dřevěného svislého vrátku, který se ukotvil k některému z kůlů zapuštěných do země v kruhu okolo mlýna. Na vrátek se navíjelo lano uchycené na ocase mlýna.

vrstevník *m.* viz ležek

vřeteno *s.* viz železí

výhonek [152] *m.* viz krupník český

vyhrnovačka *ž.* viz shrnovačka

vykulovač spirálový [153] *m.*, též **třídič spirálový** *m.* – svisle orientovaný plechový šnek, který umožňuje roztřídění různých částic (zrno, kamínky, kulovatiny) podle jejich tvaru, valivého odporu a specifické hmotnosti

výmelek *m.*, též **výmelné** *s.*, viz melné

výmět *m.* viz hranice mlýnská

vymílání *s.* – postupné semílání krupic a krupiček horší kvality (žemlové, dotahované a domílkové) na hladkou mouku, a to za jejich průběžného třídění (vysévání) a čištění. Postup semílání se řadí od hrubých krupic až po jemné a méně kvalitní krupice a krupičky.

výplň perutí *ž.*, též **plachty** *ž.*, **peření** *s.*, **dračky** *ž.* – desky o velikosti cca 1×1,6 m, složené z tenkých prkének. Desky se vkládaly do perutí

pro zvětšení pracovní plochy vystavené větru. U některých mladších větrných mlýnů jsou perutě vyplněny soustavou částečně otočných žaluzií, které jsou natáčeny společným táhlem zevnitř v. m. Za silnějšího větru se natočí tak, aby část větru proudila mezi nimi. Naopak za slabšího větru na sebe dolehnou a vytvoří společnou plochu.

výpočet síly vodní *m.* viz síla vody

vypouklost věnce *ž.* viz řemenice

výražní *m.* – tovaryš, který se v posloupnosti nachází mezi stárkem a mládkem

výroba jahel *ž.* viz jahelka

výroba přidružená *ž.* – další výroby související s mlýnským provozem anebo využívající ke svému pohonu motor mlýna. Nejčastěji se jednalo o brusírny skla, brusírny drahých kamenů, krupníky, olejny, pekárny, pily, stoupy na drcení kůry, nerostů, dřevěného uhlí nebo kostí nebo šindelky. Značného rozšíření doznala v 1. třetině 20. století výroba elektrické energie, a to nejen pro vlastní potřebu.

vyrukování (válcové stolice) *s.* – zastavení podávacího válečku meliva a oddálení mlecích válců od sebe pomocí pák, hydraulicky nebo pneumaticky, aby se válce neotupily. Válcová stolice po v. sice běží, ale nemele (nedrtí).

Výsadní obilní společnost viz Československá obilní společnost

výsek *m.* viz mrznout

vysévač *m.* – zařízení sloužící ke třídění meliva a k vysévání nečistot a klíčků ze zrna, pracuje na principu oddělování částic podle jejich

153

rozdílné velikosti na sítech různé hrubosti. V. dle konstrukce a způsobu vysévání členíme na hranolové, rovinné a odstředivé.

vysévač čisticí, též **čistírenský**, [154] viz vysévač hranolový

vysévač hranolový [155] *m.* (popř. též **cylindr** – viz) – vysévací stroj tvořený motákem obvykle v podobě šestibokého rámu potaženého tkaninou nebo drátěnou síťovinou různé hustoty, kterou propadávaly různě velké částice. Moták byl zavěšen ve sklonu 3–10 % v dřevěné skříni a rotoval podélně kolem své osy. Z hranolového rotoru propadávaly vytříděné složky do jednotlivých polí dřevěné skříně, z nichž vedly buď spádové trubky, nebo je šnekový dopravník unášel k otvorům, kterými propadávaly na další zpracování nebo do pytlů. Aby nedocházelo k zašlehnutí síta (viz), zajišťovalo se u motáků čištění potahů. Mělo několik variant: od prostého řešení se zavěšenou pytlovinou dotýkající se motáku přes oklepávání vnitřní (paličky přepadávající při otáčení mezi rameny motáku, gumové koule na ramenech motáku) až po oklepávání vnější (např. zavěšená dřevěná lať volným koncem ležící na jednom z okrajů motáku). Velké moučné v. h. mohly dosahovat délky až přes 5 m.

154

155

Zvláštní formou v. hranolového byl předvysévač (viz), tedy krátký hranolový vysévač (povětšinou délky do 2 m) sloužící k oddělení nejhrubších frakcí před tím, než melivo projde na velký (moučný, krupičný) v. hranolový, aby tento nebyl zbytečně zatěžován, což vedlo jednak k jeho rychlejšímu opotřebení (plátno, ložiska) a také ke zvýšení spotřeby energie k jeho pohonu.

Jiným druhem speciálního h. v. byl sortýr (viz), jenž měl po

obvodu síta od nejmenších po největší. Rozdělil melivo na různé frakce, které se zařadily podle granulace do mouk nebo dále zpracovávaly drcením apod. podle toho, jak mlynář uznal za nutné. Délka sortýru se pohybovala od 2 do 4 m.

Vysévač čisticí nebo čistírenský, též vysévač hrudový, patřil do čistírenské části uměleckého složení a používal se k čištění zrna od větších (klásky, zlomky obilných stébel, provázky) a menších (zrnka písku, mák, prach) částic. Jeho variantu tvořil vysévač prachový, určený k oddělování prachu od zrna. V úředních materiálech se názvy čistírenský a prachový vysévač často zaměňovaly.

156

157

vysévač hrudový *m.* viz vysévač hranolový

vysévač odstředivý [156] *m.* – tvoří moták válcového nebo vícebokého tvaru potažený vysévacím plátnem a s křídlenem (okřídleným rotorem) v jeho vnitřku. Jak moták, tak křídlen se otáčejí stejným směrem, avšak zatímco křídlen má rychlost 200 otáček za minutu a vyšší, moták rotuje rychlostí 20 až 40 otáček za minutu. Křídlen metá melivo na stěnu motáku, čímž dochází k prosévání. V českých mlýnech se používal výrazně méně než vysévače hranolové a rovinné. Hlavní důvody spočívaly ve velkých nárocích na energii, ve značných finančních nákladech na potahy a v neposlední řadě ve výrazném problému se zašlehnutím sít (viz).

vysévač prachový [157] *m.* viz vysévač hranolový

vysévač rovinný [158] *m.*, též **plansichter** *m.* – nejdokonalejší a nejsložitější typ vysévače, pracuje na principu podobném krouživému ručnímu vysévání. Skládá se z většího počtu (až 12) nízkých rámů (dílů)

158

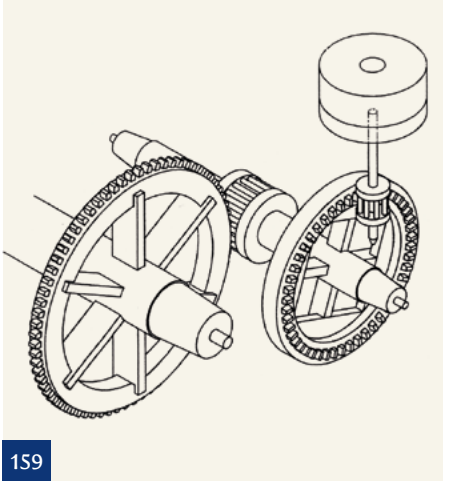
potažených síty a osazených nad sebou. Díly se sestavovaly do skříní (jedné, dvou až čtyř). Pokud skříně pracovaly přepadem, síta se řadila odshora dolů s otvory nejhrubšími směrem k nejjemnějším. V případě, že skříně pracovaly propadem, měla hrubost sít opačné pořadí. Pod každým sítem se nacházelo pevné dno, po němž se dopravovalo prosáté melivo k výpadu nebo do dalšího síta pomocí kartáčů pohybujících se po oválné, popř. kruhové dráze, kterou jim vymezoval plechový lem. V. r. se zavěšovaly na „rákoskách" (přesněji pedigových prutech), ocelových závěsech nebo ocelových lanech a byly mechanicky uváděny do krouživého pohybu, nezbytného k zajištění propadávání meliva na další síta. Méně často se skříně osazovaly na stojiny.

V rámci strojního vybavení se v. r. ve mlýnici osazuje v horních podlažích. Aby nezpůsoboval větší výkyvy, než je nezbytně nutné, je vybaven excentrem, který se pohybuje proti pohybu skříní.

V. r. má řadu výhod (zabírá půdorysně málo místa, je méně náročný na energii, umožňuje ostré a zároveň čisté vysévání, tvoří minimální rozprach), ale i nevýhod (citlivý na kolísání otáček, dlouho se vyprazdňuje, finančně náročný na pořízení i výměnu sít, náročná obsluha včetně demontáže dílů, čištění a zpětného sestavení, vlhnutí sít).

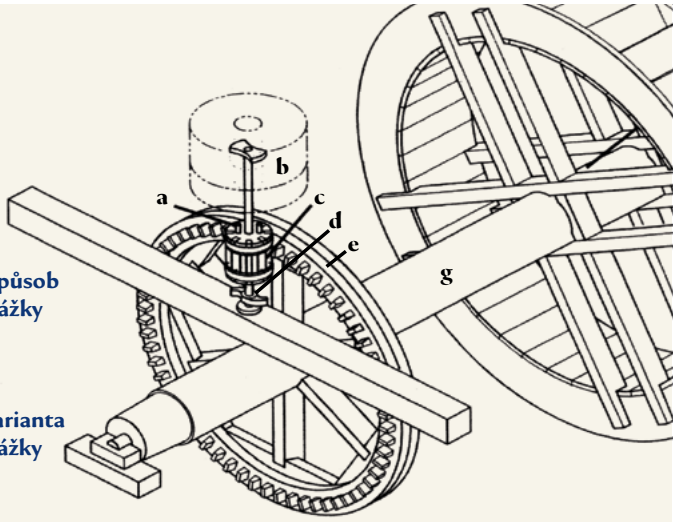
Rozdělení v. r. do různých typů je značně složité. Člení se dle druhu pohybu, závaží, pohonu, způsobu uchycení, počtu skříní či jejich tvaru.

vystrák [159] *m.*, též **na vystrák**, viz výstroj

159

160

a – palčíky (starší způsob pohybování odrážky hasačertu)
b – kypřice
c – cévník
d – vaček (mladší varianta pohybování odrážky hasačertu)
e – paleční kolo
f – pánvička s nárazem
g – hřídel vodního kola

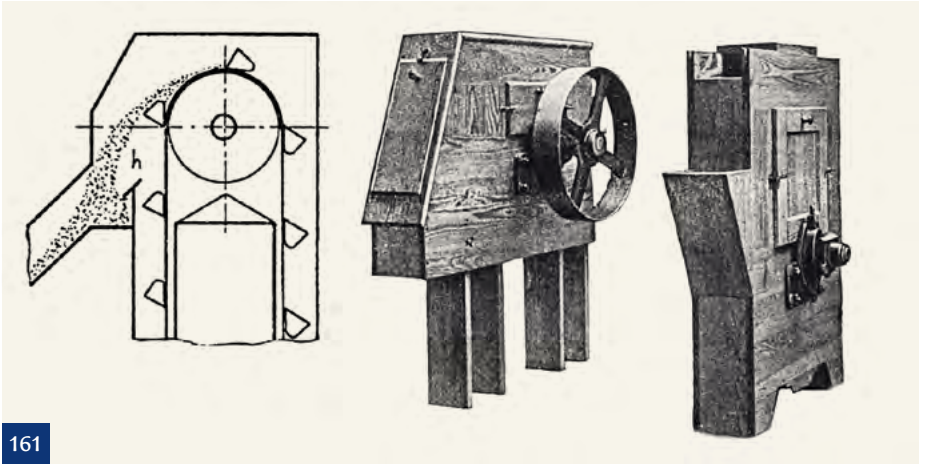
výstroj [160] *ž.* – způsob převodu mezi palečním kolem a železím. V praxi se užívaly tři druhy v.: jednoduchá, na hever a na vystrák.

V. jednoduchá spočívala v přímém převodu z palečního kola (na hřídeli vodního kola) s lícními palci na kladnici osazenou na železí.

V. na hever měla paleční kolo s lícními palci, na něj navazovala vložená svislá hřídel s cévníkem a palečním kolem s čelními palci, do kterého zapadala kladnice na železí. Pokud se jednalo o převod na jednu kladnici, mělo paleční kolo menší průměr a nazývalo se ježek. V případě, že do palečního kola zapadaly dvě kladnice k pohonu dvou složení, pak to paleční kolo, které mělo větší průměr, se nazývalo orlík.

Oproti tomu v. na vystrák začíná palečním kolem (na hřídeli vodního kola) s čelními palci, na které se napojovala vložená vodorovná hřídel s palečním kolem s lícními palci, na něž navazovala kladnice na železí. V. na hever a na vystrák dosahovali mlynáři nutnou vyšší rychlost.

vytáčenou křesat – způsob provedení křesu, kdy se od středu kamene k jeho okraji sekaly remiše i mělké drážky tabulového křesu v obloukovém tvaru; viz též křes francouzský

161

– Z –

výtah kapsový [161] *m.*, též **výtah korečkový** *m.*, viz výtahy

výtahy *m.* – dělí se na korečkové (či kapsové) a pytlové.

Kapsové výtahy sloužily pro přepravu produktu svislým nebo mírně skloněným směrem. Plechové kapsy připevněné na nekonečném pásu otáčejícím se na řemenicích v horní a dolní výtahové hlavě nabíraly a vynášely sypký materiál (zrno, melivo, meziprodukty).

Pytlové výtahy mají zpravidla podobu nákladních výtahů s klecí pohybující se mezi dvěma osnovními sloupy.

vývařiště *s.* – prostor, do něhož dopadá voda přicházející bezprostředně od vodního motoru

zakopání kypřice *s.*, též **zapuštění kypřice** *s.*, viz kypřice

zálubí *s.* – prostor mezi mlecími kameny a lubem

zálubné *s.* – 1. osýpka (viz); 2. melivo, které zůstalo mezi mlecími kameny a lubem

zámel *m.* – množství obilného zrna nutného k efektivnímu uvedení mlýna do provozu, aby při jednotlivých chodech nemlel naprázdno, jelikož kvůli průběžnému vysévání melivo postupně ubývá

zanáška *ž.* viz podlaha

západka *ž.* viz kolečko západkové

záplava hlavní *ž.* – prostřední stěna v jezu, přes kterou protéká voda

zarukování (válcové stolice) *s.* – spuštění podávacího válečku meliva a přiblížení válců k sobě pomocí pák hydraulicky nebo pneumaticky tak, že melou (drtí, luští). Jde o opačný úkon, než jakým se provádí vyrukování válcové stolice.

zařízení odlučovací *s.* – zařízení sloužící k odstraňování pevných částic z proudu vzduchu odváděného od jednotlivých strojů mlecího složení; viz autokap, centriklon, filtr sací, filtr tlakový, komora větrová, koš expanzní, spirokap

zásobník [162] *ž.* – obvykle bedněná komora sloužící k uložení zrna, meziproduktů, ale i hotových produktů. Může procházet i přes několik podlaží mlýnice. Souvisí s periodickým způsobem mletí, během něhož je nutné meziprodukty průběžně ukládat.

162

zašlehnutí (síta) *s.* – ucpání otvorů síta vysévaným materiálem tak, že síto nelze používat k vysévání vůbec nebo jen velmi omezeně

zátopa *ž.* – zaplavení vodního kola zpáteční vodou, která brzdí brodící se vodní kolo, a tak způsobí snížení jeho výkonu

závlač *ž.* viz hřídel vodního kola

zavrtovák *m.*, též **zavrtáček** *m.* – malý nebozez používaný k vrtání děr pro kolíčky zajišťující palce, aby nevypadávaly z palečního kola

zděř *ž.* – masivní kovová obruč sloužící ke spínání hřídele v zeslabeném místě, zejména v místě osazení čepů v hřídeli

zděř chodicí *ž.* – snímatelná kovová obruč u kladnice, která obepíná cévy; kvůli výměně opotřebovaných cév ji lze sejmout

zděř pupková [163] *ž.* – kovová zděř v oku běhounu, která má jeden až tři výstupky, ty zajišťují pohyb rejholce kvůli otřásání korčákem

164

zdířka *ž.* – malá kovová obruč sloužící ke spínání malého hřídele v místě jeho zeslabení, např. zdířky u válečků hasačertu nebo žejbrování

zdvihák *m.*, též **hevle**, **heble** nebo **hejble** *s.* – speciální palčík se zaobleným koncem

zhlaví *s.* – dřevěná (zpravidla dubová) podložka pod zhlavíčkem (viz)

zhlavíčko *s.* viz ložisko

znamení normální *s.* viz cejch vodní

zrno *s.* viz obilka

zvonek *m.* – signalizační zařízení používané jak u obyčejného, tak i u uměleckého složení. V případě obyčejného složení je jeho základem pohyblivá deska ve spodní části násypného koše, u složení uměleckého pak pohyblivá deska ve spodní části zásobníku nad válcovou stolicí. Za běžného provozu je deska zatížená obilným zrnem a zůstane v dolní poloze, jakmile se však odlehčí při nedostatku zrna, spustí přes jednoduchý mechanismus zvonek až do místa, kde je otřásán. U obyčejného složení tvoří tento mechanismus provázek a malá páka, u uměleckého složení hřídel procházející stěnou zásobníku a malé páky. U obyčejného složení rozechvěje zvonek pružná zahnutá tyč pohybovaná provázkem uvázaným na korčáku, u uměleckého složení dodává zvonku pohyb válcová stolice.

žabař *m.* – posměšné pojmenování mlynáře, který měl svůj mlýn na velmi slabém vodním toku

žehrovák *m.* viz kameny mlecí

žejbro [164] *s.*, též **krejha** *ž.*, **žejbrování** *s.* nebo **žejbrovadlo** *s.* – síto v dřevěném rámu uváděné do pohybu mechanicky. Dřevěné desky tvořící stěny rámečku žejbra se nazývaly stranice.

Ž. provádělo vysévání šrotu, krupic a hrubé mouky. Jeho varianta se u uměleckého složení používala i k čištění zrna před mletím nebo k prvnímu třídění krupic např. před jejich vstupem do štosky (viz).

Ž. má zajímavou variantu zvanou latina. Označujeme tak žejbro s dvěma síty nad sebou, která umožňují vysévat frakce tří hrubostí částic (např. hašpan, krupici a krupičku), to znamená dvě frakce propadem a jednu přepadem.

Existovalo dokonce i žejbro s třemi síty, které se nazývalo trojice. U něj se třídily tři frakce propadem a nejhrubší čtvrtá šla přepadem.

Do pohybu uvádí žejbro systém tvořený ručkou přenášející vibrační pohyb z válečku hasačertu nebo od vačky na železí přes dva svisle osazené válečky a mezi nimi osazené vodorovné dřevěné táhlo, zvané bidelec, až na žejbro. Žejbro napíná pružinka žejbrovací (viz).

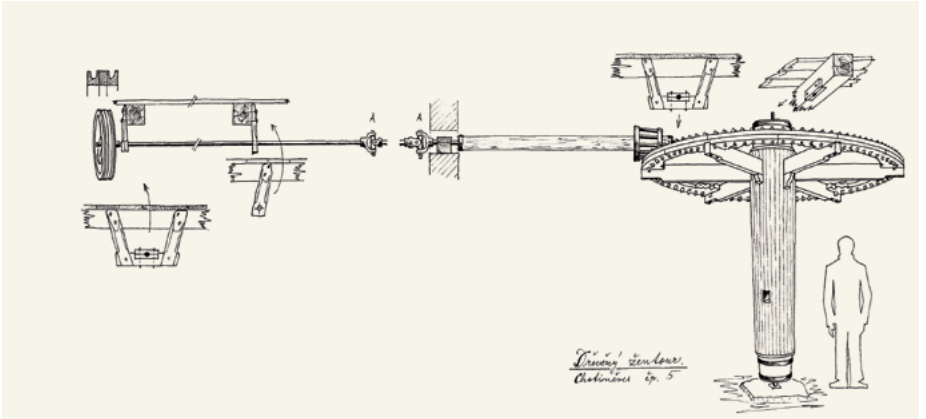
žejbro špicovací *s.*, též **žejbro špicové** *s.* – žejbro potažené řídkým drátěným sítem, používá se k oddělení ošpicovaných částí od zrna

žejbrování, **žejbrovadlo** *s.* viz žejbro

železí *s.*, méně často též **vřeteno** *s.* – svislá železná hřídel, která je součástí převodů od vodního nebo větrného kola. Na ž. je osazena kladnice (pastorek zapadající do palečního kola osazeného na hřídeli vodního kola). Aby nespadla, je pod ní na ž. nasazený kroužek, nazývaný preclík. Na horním konci ž. je posazená kypřice, jejímž prostřednictvím se přenáší otáčivý pohyb na běhoun. Tento horní jehlanovitý konec se nazývá stopka železí [165].

165

166

Část železí v místě, kde prochází kuželicí, se označuje jako válec vřetena nebo válec železí. Železí má i svá dvě ložiska. Na spodním konci zapadá do pánvičky opatřené nárazem, v němž je tzv. hnízdo (viz kobylice). Druhé ložisko tvoří v oku ležáku kuželice (viz).

U větrných mlýnů jde většinou přenos hnací síly na běhoun shora. Zde slouží železí pouze k lehčení běhounu.

žentour [166] *m.* – zařízení umožňující převést zvířecí sílu na otáčivý pohyb a využít ji tak k pohonu mechanických strojů, což se v mlynářství týkalo pohonu obyčejného složení nebo stoupy. K tomuto účelu stavěly sekerníci žentoury dřevěné sloupové. Mají podobu svisle osazené hřídele s palečním kolem na horní straně. Pod ním je umístěna oj k zapřažení zvířete.

žernov *m.* – mlecí kámen pro ruční mletí či šrotování

žernovnice *ž.* – lom na mlecí kameny

žitavák *m.* viz kameny mlecí

žito matečné *s.* – námel čili paličkovice nachová (*Claviceps purpurea*)

žito svatojánské *s.* – 1. trsnaté žito (*Secale cereale L.*), zvané také lesní žito; 2. námel neboli paličkovice nachová (*Claviceps purpurea*)

žlab *m.* viz koryto

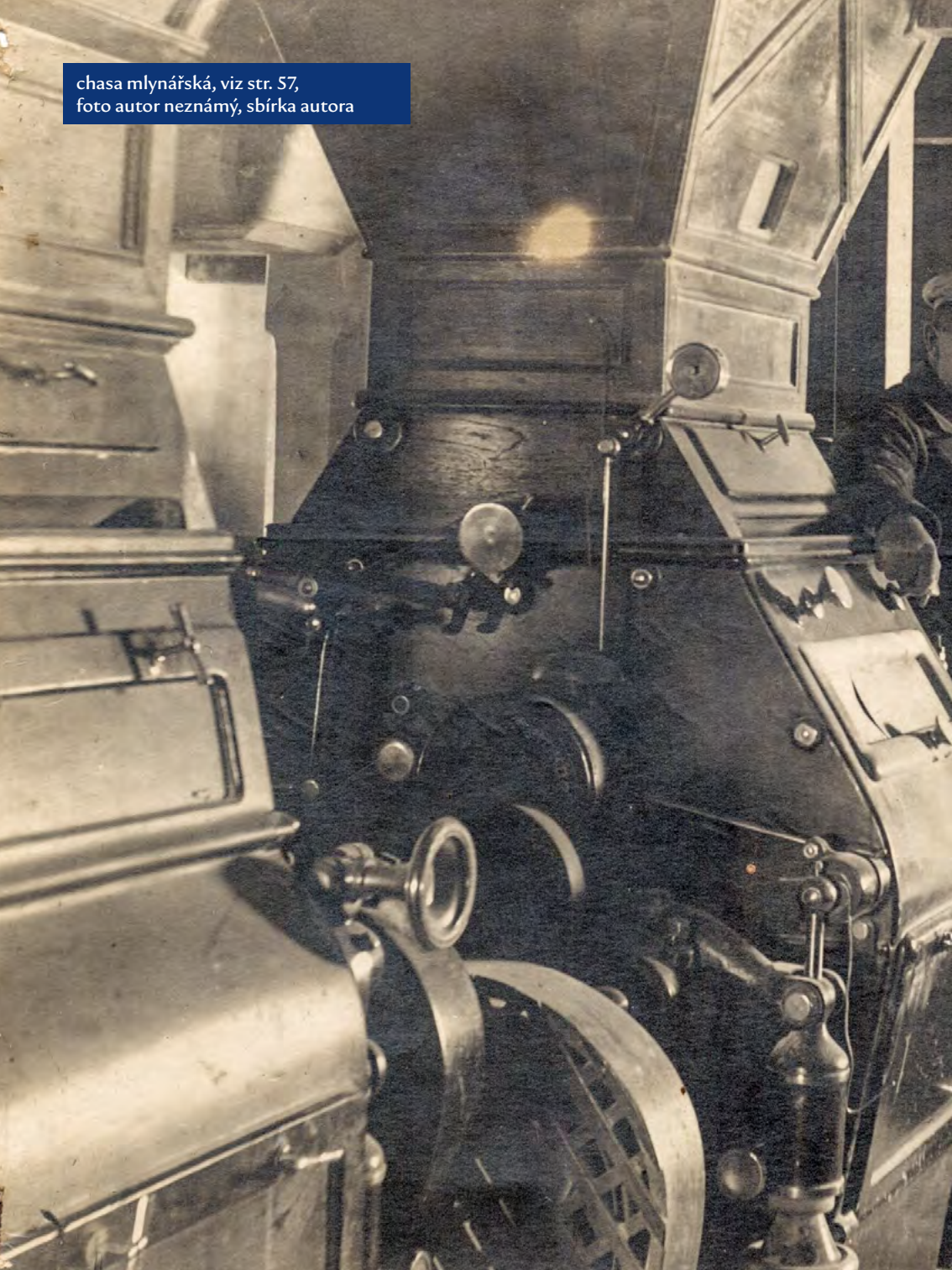
žlab jalový, **žlab prázdný** *m.* viz koryto jalové

Závěr

Termíny uvedené v *Mlynářském slovníku* popsaly prvky, konstrukce, technologické postupy a jevy bez rozdílu typu a pohonu mlýnů a objasnily jejich roli pro mlynářský obor jako takový. Klíčovým kritériem pro výběr hesel se stalo doložení existence termínu nejméně dvěma navzájem nezávislými zdroji.

Autor čerpal z historické mlynářské literatury, archivních materiálů, poznámek mlynářů, ale také realizoval řadu experimentů (např. křesání mlecích kamenů, ruční i mechanické mletí obilovin na mouky, krupice a otruby, loupání ječmene na kroupy v tyčové stoupě). Hlavní smysl experimentů spočíval v empirickém ověření činností, které jsou nyní známé již jen v deskriptivní podobě. Experimentální část výzkumné práce posunula předkládanou publikaci od teoretických textů k počinům, které mají ambici zasazovat se o další rozvoj oboru.

Slovník využívá abecední řazení. U dvou- a víceslovných hesel platí pravidlo, že první místo patří podstatnému jménu a za něj se klade jméno přídavné. Obsahově složitější hesla (např. *mlýnská hranice*) jsou rozepsána včetně co nejvíce uceleného výčtu všech svých částí a funkcí. Zároveň jsou kvůli dohledatelnosti opatřena odkazy na termíny, s nimiž jsou provázána. Při vyhledávání proto může uživatel postupovat oběma směry, tedy od konkrétního k obecnému a naopak. Slovník se tak stává praktickou příručkou, která umožní aplikaci výsledků bádání v praxi.

chasa mlynářská, viz str. 57,
foto autor neznámý, sbírka autora

80

Summary

This publication is not a simple dictionary of thematic terms, but has the ambition to present milling terminology in context. For machines, it presents their form and function, for processes it provides explanations highlighting the use of natural laws, and for products it suggests the correspondence and differences with current mill products.

The dictionary is based on many years of field research, detailed archival research, and a series of experiments in manual and mechanical milling, grit production, and the processing and setting of grinding stones.

Milling terms are not sorted according to drive, type of technological equipment, structural form, social and economic context, and other spheres of our mills, but are arranged alphabetically and viewed as part of the whole milling industry without distinction between traditional and industrial.

The book is a great contribution, especially because no publication with this focus has been published in the Czech republic so far, and the topic has not been treated similarly abroad. The present publication is intended primarily for the professional public, but its concept, the topic and the breadth of its scope will find its readers among the general public as well.

Rejstřík

– A –

akvadukt – **28**
amerikán – **28**
apoštolové – 13, **28**, 77
aspirace – **28**
aspirační produkty reformy – **28**, 140
aspiratér – **28**, 42, 64, 97
autokap – **30**, 42, 177

– B –

babka – 13, **30**, 77, 78
bednění (vodního kola) – **30**, 53, 77, 78
běh – **30**
běhoun – 20, 24, **30**, 34, 63, 83, 84, 88, 89, 130, 147, 149, 150, 157, 181, 182
belík – **30**, 72
beran – **30**
bidelec od žejbrování – **31**, 149
bochník – 13, **31**, 63, 85
bombírung – **31**, 143
bort – **31**
bortna – **31**
bouřit – **31**
brdoch – **31**, 157
brodit – **31**
broušení (zrna) – **31**, 51, 118
brůna – **34**
brzda – **34**, 45, 49, 164
buben – **34**, 36, 81, 95, 124, 161
bubnovat – **34**
budka – **34**, 137

– C –

cejch jezový – **34**
cejch vodní – **35**, 47, 180
cent – **36**
cent metrický – **36**
centriklon – **36**, 37, 42, 45, 66, 177
céva – **36**, 66, 82, 142, 177
cévník – 34, **36**, 37, 124, 149, 156, 160, 167, 175
cezák – 16, 24, **36**, 37
cinosura – 35, **37**
cyklon – 36, **37**
cylindr – 13, **37**, 172

– Č –

čelník – **37**, 69
čelník jednoduchý – **37**, 69
čelník párový – **37**, 69
čelo moučnice – **37**, 111, 149
čep – 13, 31, 34, **37**, 39, 53, 60, 62, 64, 66, 77, 92, 96, 141, 156, 165, 177
čep hřídelový – **37**
čep hákový – **37**
čep lopatový – **37**
čep s perutěmi – **37**
čep s pery – **37**
čeřen – 36, **37**
Českomoravský svaz pro hospodaření obilím – **37**, 100
Československá obilní společnost – **38**, 157, 171
Československé mlýny, národní podnik – **38**
česla – 24, **39**
česlice – 24, **39**
čípek – **39**
číslování (krupičné a moučné) – **39**
čtvrti – **39**, 82, 93, 127, 146, 167
čtvrtě – **39**, 53, 93, 146
čtvrtně – **40**, 114

– D –

dáseň – **40**
dát do kamene – **40**, 50, 14
dát vodu – **40**
databáze vodnimlyny.cz – **40**
dědek – **40**, 77, 78
desaterka – **40**, 66
detašér – **40**, 132, 141, 142
devaterka – **40**, 66
dezintegrátor – **40**
diagram mlýnský – **41**
dílna sekernická – **41**, 159
dílo vodní – **41**
díra běhounová – **41**
díra paleční – **41**
dlab pro rameno – **41**
dlažba – **41**, 79, 166
dokesák – **41**, 63
dokešák – **41**, 63
domek turbínový – **41**
domílka – **41**
dopravník pneumatický – **44**
dopravník šnekový – **44**
dopravníky – **44**, 146, 150
doubravák – **45**
dračky – **45**, 170
drak – 34, **45**
drncálek – **45**
dunstak – **45**
dunsťák – **45**
dunsty – 24, **45**, 83, 13
duplovka – **45**
duše – **45**, 149, 148
dvéstrojník – **45**
dvojkružník – **45**
dvojstrojník – **45**
dvoukružník – **45**, 53, 72
dynamo – 43, **45**

– E –

elektromotor asynchronní – **46**
elevátor – **46**
Euréka – **46**, 95
exhaustor – **46**, 167
Prosím doplnit stránky

– F –

fasolec – **46**, 66
fasolík – **46**
fedruňk – 16, **46**, 81
ferule mlynářská – **46**
filtr – 14, **46**
filtr hadicový – **47**
filtr kalový – **46**

filtr pískový – **46**, 47
filtr sací – 42, **46**, 47, 177
filtr tlakový – 42, **46**, 47, 177
firkule – **47**, 168
fix vodní – 35, **47**
fofr – **48**, 110
francouz – **48**
fundament – **48**, 96

– G –

generátor elektrický – 45, **48**
granik – **48**, 60

– H –

habán – **48**
halšpan – **48**, 49, 12, 132
halšpanka – **48**, 49, 112
hasačert – 16, 20, 22, 37, 39, **48**, 52, 6, 111, 118, 121, 137, 139, 141, 142, 146, 148, 149, 163, 165, 167, 175, 180, 181
hasák – 13, **48**, 81
hašpan – 48, **49**, 181
haška nka – 48, **49**, 112
heble – **49**, 180
hejble – **49**, 180
hem – **49**
hever – **49**, 103, 175
hevle – 16, **49**, 180
hlava palce – **49**, 121
hlava výtahová – **49**
hloubka kola – **50**
hltnost – **50**
hmoty mazací – **50**
hnízdo13, **50**, 67, 182
hodinář – **50**
hodiny mlýnské – **50**
holce – **50**, 82
holendr – 13, **50**, 57, 64, 67, 83
hon – **51**, 160
Hopperboy – 21, **51**, 102
Hořejší – **51**
Housle – 13, **51**, 54, 91
HP – **52**, 146
hrádě – **52**
hranice mlýnská – 15, **52**, 64, 91, 110, 111, 132, 133, 146, 149, 157, 161, 170, 197, 205
hranička pro čep – **53**, 141
hrdélko – **53**, 149
hrot – **53**, 84, 127, 167
hrot palce – **53**, 121
hrotovník – **53**
hřát – **53**
hřeb cukový – **53**
hřeb do kola – 12, **53**, 146
hřeb k tažení vody – **53**
hřebenáč – 45, **53**, 56, 60, 72, 92, 142, 152
hřebíček do palce – **56**, 121
hřebínek – **56**, 67
hřebílko – **56**
hřeblo – **56**
hřídel – 37, 41, 51, 53, **56**, 57, 60, 64, 66, 67, 69, 2, 73, 74, 79, 80, 83, 96, 102, 110, 111, 127, 134, 137, 143, 153, 156, 159, 162, 164, 167, 175, 177, 180, 181, 182
hřídel hlavní větrného mlýna – **57**, 165
hřídel královská – **57**
hřídel předlohová – **57**
hřídel transmisní – **57**, 161
hřídel vodní – **57**
hřídel vodního kola – 13, 34, 37, 41, 53, **57**, 62, 66, 69, 79, 82, 92, 96, 156, 175, 177
hubenáč – **57**, 72
hulán – 13, 50, **57**
husa – **57**, 81

– CH –

chasa mlynářská – **57**, 67, 109, 150, 186, 187

– J –

jahelka – **60**, 96, 98, 171
jahelna – **60**
jahelnice – **60**
jatelina – **60**
jednokružník – 53, **60**, 72
jemčina – **60**, 115
jeřáb – 48, **60**
jez – 34, 60, **61**, 66, 88, 114, 145, 152, 159, 177
ježek – **61**, 175
jít po vodě – **61**
jít proti vodě – **61**

– K –

kačena – **61**, 121
kačice – **61**, 121
kadlub – **61**, 96
kalibrace obilí – **61**
kámen francouzský – 48, **61**, 62
kámen hrachový – **62**
kámen kočičí – **62**, 67, 96
kámen lehlý – **62**
kámen mozkovitý – **62**, 112
kámen pískový – **62**
kámen skládaný – 61, **62**
kámen smirkový – **62**
kámen umělý – **62**
kámen vahovitý – **62**
kámen zalehlý – **62**, 146
kámen zalitý – **62**
kameny mlecí – 30, 31, 41, 45, **62**, 85, 91, 92, 100, 119, 136, 137, 139, 149, 153, 161, 166, 167, 180, 182
kameny mlýnské – **64**
kanál – **64**, 79
kapsa – **64**, 79
kartáče čisticí – **64**
kartáčka – 42, **64**, 150, 156
kartáčování (zrna) – 14, **64**, 118
karter – **64**, 161
karter diskový – **64**
kaskáda – **64**, 160
kašna turbínová – **64**
kašník – 13, 60, **64**
kladnice – 40, **64**, 97, 119, 124, 126, 145, 149, 157, 175, 177, 181
klapka – **66**, 160
klec – 36, **66**, 77, 78, 88, 176
klepáč – **66**
kleště (u vantrok) – **66**, 166
kleště podpínací – **66**

kleště podvazovací – 46, **66**, 81, 114
klíček – **66**, 116
klobouk – **66**
kobyla – **66**
kobylice – 50, 51, 54, **66**, 90, 114, 126, 132, 149, 182
kočičák – 62, **67**
kolace – **67**
kolečko západkové – 56, **67**, 141, 149, 176
kolo cévní – 36, **67**
kolo čelní – 37, **69**, 72
kolo lícní – **69**, 72, 91, 121
kolo moučné – **69**
kolo ozubené – **69**, 167
kolo paleční – **69**, 121, 149, 167
kolo povodní – 57, **72**
kolo samotížné – **72**, 104
kolo větrné – **72**, 111
kolo vodní – 15, **72**, 111, 145, 153
kolo vodní Ponceletovo – **74**
kolo vodní Sagebienovo – **74**
kolo vodní Zuppingerovo – **74**
komínek (v moučnici) – **74**, 149
komora prachová – **75**, 135
komora prašná – **75**
komora větrová – 14, **75**, 177
kompa – **75**, 103
konstrukce větrného mlýna holandského typu – **75**
konstrukce větrného mlýna německého typu – 28, 30, 40, 66, **77**, 98, 117, 132, 145, 157, 161
konstrukce malého větrného mlýna s turbínou – **78**, 107
kontingent námezdní – **78**
kontingent obchodní – **78**
korčák – 40, 67, **78**, 80, 124, 132, 140, 141, 147, 149, 164, 165, 177, 180
koreček – 64, **78**, 132, 146
korečník – 30, 72, **79**, 139, 152, 157, 167
koryto – 41, 64, **79**, 112, 115, 132, 134, 154, 166, 182
koryto jalové – **79**, 115, 154, 182
kosák – **80**
kosinka – **80**, 114
koš expanzní – **80**, 177
koš násypný – **80**, 149
košťál – **80**, 121
koukolník – 42, **80**, 97, 149, 150, 161
koukolník ovesný – **80**
koza – **80**
kozička – **80**
kozičky – **80**, 83
kozlíček – 80, 81, 153
kozlík – 51, 53, 54, 66, **80**, 90, 91, 134, 153, 167
kozlík u kleští – **81**
kozlík u lehčení – 48, **81**
kozlík u stavidla – **81**
krajánek – 46, 57, 61, **81**, 127, 130, 137
kranclík – **82**, 84
krančík – **82**
krcálek – **82**
krejha – 24, **82**, 130
kroček – **82**
krokvice – 46, **82**
kropení obilí – **82**, 138
kropení zrna – **82**
kroupy – 50, **82**, 83, 84, 115, 118, 119, 126, 134, 161, 197
kroupy švábské – **82**
kroužení kamene – **82**
kroužit kámen – **82**
kroužit hřídel – **82**
kruh – 37, 45, 50, 56, **82**, 117, 157, 167
krupice – 17, 21, 22, 23, 39, 42, 48, 69, **83**, 90, 92, 97, 101, 109, 115, 139, 140, 142, 146, 149, 156, 161, 163, 170, 197
krupička – **83**, 115, 80
krupičky – 22, 45, 80, **83**, 139, 140, 170
krupník – 13, 50, 51, 64, **83**, 98, 114, 135, 156, 165, 170, 171
krupník český – **83**, 98, 170
krušák – **84**, 159
krušník – **84**, 159
kružidlo – **84**, 141
kružítko – 46, 82, **84**
křes – 83, **84**, 85, 103, 119, 137, 142, 160, 175
křes český – **84**, 85
křes francouzský – **84**, 175
křes německý – **84**
křes rovný – **84**, 137
křes tabulový – 84, **85**, 160
křesač – **85**
křesání – 14, 16, 17, 60, 63, 66, 84, **85**, 91, 97, 114, 117, 119, 121, 135, 138, 141, 152, 197
křídelník – **85**, 105
křídlo – **85**, 127
křížení remiší – **85**, 141
kůň (jednotka výkonu) – **85**, 146
kuželice – 63, **88**, 98, 147, 149, 159, 182
kuželíky – **88**, 147, 149
kypřice – 46, 66, **88**, 89, 118, 124, 126, 147, 149, 157, 168, 175, 176, 181

– L –

latina – 13, **90**, 181
lavička – **90**
lávka – **90**
lávka pytlovací – **90**
lednice (mlýnská) – 79, **90**
lehčení – 48, 51, 52, 54, 66, 81, **90**, 134, 137, 138, 157, 182
lemež – 53, **91**
léto – **91**
ležák – 20, 34, 62, 84, **91**, 117, 133, 147, 149, 150, 153
ležek – **91**, 170
lícník – 69, **91**
líčník – 69, **91**
líhy (k obracení kamene) – **91**
líhy od násypného koše – **91**, 92, 115, 149, 159
limpa – **92**, 146
litina skořepová – **92**
ližiny od násypného koše – 91, **92**
lodnák – **92**, 103

lodňák – **92**, 103
lodník – **92**, 103
lopata – **92**, 99, 127
lopata na míchání mouky – **92**
lopatka – **92**
lopatník – 45, 72, **92**
loukoměr – **93**
loupačka – 42, 46, **93**, 150
loupání – 14, 26, 42, 60, 64, **95**, 96, 109, 113, 115, 118, 150, 151, 155, 156, 161, 197
loupání prosa – 26, 60, **96**, 156
ložisko – 13, 48, 53, 62, 63, 67, **96**, 180, 182
lub – 61, **96**, 117, 118, 141, 147, 149
lucerna – 13, 64, **97**, 124
luštění (krupic) – 23, **97**, 142, 154

– M –

macocha – **97**
mačkadlo – **97**, 154
magnet – 42, **97**, 98, 150
maltrok – **98**
malý – 57, **98**
mandlování krup – **98**
mastnice – **98**
matka – 77, 78, **98**, 133
maz – **98**
mázlík mlynářský – **98**, 114
mazník – **98**
melec – 98, **99**, 106
melivo – 22, 48, 51, 53, 78, 89, 96, 97, **98**, 102, 117, 118, 141, 159, 163, 172, 173, 174, 176
melné – **98**, 170
melník – 98, **99**, 100
měřice moravská – **99**
měřičné – **99**, 112, 163
míchačka na mouku – 92, **99**, 100
míchačka na pšenici – **99**
míchání mouk – **100**, 163
mírka mlynářská – **100**, 114
mísa – 63, 85, **100**
mládek – 57, **100**
mleč – 98, 99, **100**, 101, 157
mletí – 16, 17, 20, 22, 23, 42, 48, 53, 62, 80, 82, 84, 89, 90, 98, 99, **100**, 101, 102, 103, 105, 109, 117, 118, 130, 135, 138, 142, 144, 150, 151, 154, 159, 177, 182, 197
mletí námezdní – 78, **101**
mletí naplocho – 22, 51, **101**, 102
mletí navysoko – 14, 22, **101**
mletí obchodní – 78, **101**
mletí periodické – 14, **101**, 104
mletí polovysoké – **102**
mlýn – 21, 22, 45, 50, 51, 60, 64, 81, 82, **102**, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 112, 134, 139, 180
mlýn americký – **102**
mlýn amerikánský – 28, 85, **102**, 103, 105
mlýn anglický – 102, **103**
mlýn automatický – **103**
mlýn běhací – **103**, 104
mlýn hladký – **103**
mlýn kolový – **103**, 157
mlýn koňský – **103**, 108
mlýn lodní – 75, 92, **103**, 104, 157
mlýn nebeský – **103**
mlýn obilní – **103**
mlýn okrutový – 103, **104**
mlýn osličí – **104**
mlýn ostrý – **104**
mlýn parní – **104**
mlýn periodický – 102, **104**
mlýn pěší – 103, **104**
mlýn pobřežní – **104**
mlýn podrybní – **104**
mlýn poříční – **104**
mlýn potoční – **104**
mlýn povodní – **104**, 134
mlýn povodňový – **104**
mlýn pozemský – **104**
mlýn ruční – **104**, 105
mlýn říční – **104**
mlýn samotížný – 72, 103, **104**, 105
mlýn sladový – **105**
mlýn šlapací – **105**
mlýn švýcarský – 102, **105**
mlýn umělecký – **105**
mlýn umělý – **105**
mlýn válcový – **105**
mlýn větrný – 85, **105**, 134, 167
mlýn vodní – **107**
mlýn volský – **107**
mlýn volovský – **107**
mlýn zvířecí – **107**
mlýn žentourový – 103, 104, 107, **108**
mlynář – 13, 57, 81, 85, 99, 100, 101, **108**, 153, 159, 173
mlynář přísežný – **108**
Mlynářské ústředí – 37, 38, **109**, 157
mlynářský – 57, **109**
mlynářství – 13, 20, 41, 69, **109**, 110, 142, 143, 155, 156, 182
mlýnčák – **109**
mlýnek (čisticí) – 48, **110**
mlýnice – 21, 41, 52, 57, 75, 77, 79, **110**, 112, 132, 143, 149, 163, 177
mlýniště – **110**
modla – **110**, 121
modlice – **110**, 121
molinologie – 11, **110**
moták – 37, 41, **110**, 130, 172, 173
motor – 25, 46, 50, 57, 72, 79, 105, 107, **110**, 111, 112, 115, 142, 146, 152, 156, 157, 163, 168, 171, 176
motor elektrický – **110**
motor spalovací s vnějším spalováním – **110**
motor spalovací s vnitřním spalováním – **110**
motor větrný – **111**
motor vodní – **111**
motýl – **111**
moučnice 13, 37, 53, 67, 74, 105, **111**, 127, 139, 146, 148, 149
moučník přední – **111**
moučník zadní – **111**
mouka – 48, 98, 99, 101, **111**, 112, 116
mouka halšpanka – **112**

mouka hašpanka – **112**
mouka mlýnična – **112**
mouka pasážní – **112**
mouka šrotová – **112**
mouka výražková – **112**
mouka zadní – **112**
mouka 00 – **112**
mozek – 62, **112**
mrňáci – **112**, 130, 136
mrznout – **112**, 171
mýtnice – 99, **112**

– N –

náboj – **112**
nádrž – **112**, 142
nadýmač – **112**
náhon – 28, 46, 61, 79, **112**, 126, 134, 154, 157, 159, 166
náhonek – **113**
nakrápěč obilí – **113**
námel – **113**, 182
námětek – **114**
námrsk – **114**
namrskovačka – 80, **114**
namrskování – **114**
nápad vody – **114**
napeřit kolo – **114**
náplatek – **114**
náraz – 40, 67, **114**, 124, 151, 175, 182
nářadí k obracení mlecích kamenů – 15, **114**, 159
nářadí mlynářské – 15, **114**, 157
nářadí mlýnské – **114**
násypka – 40, 98, 99, 100, **114**, 138, 167
nedostatek na vodě – **115**
němčina – 13, 60, 79, **115**
nicohlav – 92, **115**
noha palce – **115**, 121

– O –

obilka – 66, **115**, 117, 119, 130, 150, 157, 159, 180
obilnina – **117**
obloučeк – **117**
obloučka – **117**
obluk – 96, **117**
obojek – 88, **117**, 149
oboječek – 88, **117**
obruba u spodku – **117**, 149
obsucha – **117**, 118, 119, 130, 167
ocas – 78, **117**, 170
oddenek – ve slovníku není uveden, pouze **poddenek**
odíračka – **117**, 118
odírání (zrna) – 14, 64, **118**
odrážka pytlovací – **118**, 149
odrhovačka – 117, **118**
okenice – 53, **118**, 153
oko běhounové – **118**, 149
oko kypřice – 89, **118**
okolit – **118**
omasta – 82, **118**
omelka – 117, **118**
omílka – 117, **118**
opíchárna – **118**, 155, 156
opišky – **118**
opracování zrna povrchové – **118**
orazit lub – **118**
orlík – **118**, 175
osmerka – 66, **119**
osnova – **119**, 155
ostřit kameny – **119**
osýpka – 117, **119**, 176
oškrt – 84, 85, 86, 114, **119**, 169
oškrtiště – 84, **119**, 169
otesek (kamenný) – **119**
otesek palcový – **119**
otlučka – 82, 118, **119**
otruba – 48, 75, 82, 84, 98, 116, 117, 118, **119**
otvor vyskladňovací – **119**

– P –

pachole – 13, 18, 61, 114, **121**
pachole ostré – **121**
pachole ploché – **121**
pachole špičaté – **121**
pachole zubaté – 18, 114, **121**
palčík – **121**, 164, 175, 180
palec – 39, 41, 49, 53, 56, 80, 110, 115, 119, **121**, 144, 146
paleček v kladnici – **121**, 163, 149
palečník –69, **121**
palička – **121**, 124
palička dřevěná – **124**
palička gumová – **124**
paličkovice nachová – **124**, 182
pan otec – **124**
pánev – **124**
pánvice – 114, **124**
pánvička – 67, **124**, 175
papřice – **124**
pastorek – 36, 64, 69, **124**, 137, 161, 181
pašklín – **126**
paterka – 66, **126**
pavouk – **126**
pemrlice –85, 86, 114, **126**
perle –86, **126**
perličky – 82, **126**
pero kobylice – **126**
pero kypřice – **126**
peruť – **127**, 166, 170, 171
peření – 114, **127, 170**
píka – 127
pingl – 81, **127**
plachetka – **127**
plachta – **127**
plachty – **127**, 166, 170
plansichter – **127,**173
planzichtr – **127**
pláténkář – **127**
pláténko – **127**
plátno mlynářské – **130**
plátýnko – 127**, 130**
plavajzník – 81, **130**
plíšek – **130**, 167
plocek – **130**
plomba – **130**
pluchy – 117, **130**
po ráně – 112, **130**
pobít kámen – **130**
počítadlo vláken – **130**
počítátko vláken – **130**
podávání – **132**, 141
podbělka – 48, **132**
podbití – 30, 79, **132**, 83, 168
poddenek – 30, **132**
podešve – 77, **132**
podezdívka – **132**

podhorní – **132**
podkolí – 79, **132**
podlaha – **132**, 133, 150, 176
podlaha manipulační – **133**
podlaha mlecí – 54, 55, **133**
podval podlažní – 52, 54, 55, **133**
podval pozední – 52, 54, 55, **133**
podvlíce – 54, 55, 66, **133**,
podynka – 30, **133**
pokladnice mlynářská – 98, **133**
poklop – **133**
poloperličky – **134**
porvat mlýn – **134**
postel vodní – **134**, 166
potočník – **134**
potok mlýnský – **134**
pouch – **134**, 146, 153
povětrák – 105, **134**
povětrník – 105, **134**
povodník – 104, **134**
povolení kamene – **134**
pračka – **134**
prádlo – **134**
prach – 22, 34, 98, 112, 117, **135**, 138, 144, 159, 173
prach mlýnský – **135**
prášek – 13, 57, **135**, 1502
prášička na pytle – **135**, 156
prášník – 75, **135**
pravítko – 82, 85, 86, 87, 114, **135**
právo vodní – **136**
preclík – 13, **136**, 181
promelek – 96, 135, **136**
promletí – **136**
propad – **136**, 140
proti ráně – 112, **136**
prsa mlecích kamenů – 63, **136**
průboj – **136**
pružinka do kamene – **136,** 149
pružinka klapací – **136**
pružinka míchací – **136**
pružinka pernatá – **136**, 149
pružinka přitahovací – **137**, 149
pružinka pytlovací – **137**, 149
pružinka stojatá – **137**
pružinka stojící – **137**, 149
pružinka žejbrovací – **137**, 149, 181
předloha – **137**
předskok remiší – **137**
předstih válců – **137**, 154
předvysévač – **137**, 172
přepad – **137**, 140
přepadávat – **137**
přerážky – **137**, 140
přestěr – **137**
převod lanový – **137**
příčka pevná – 51, 90, **137**
příčka pohyblivá – 51, 90, **137**
příklop – 34, **137**
přílepák – 63, **137**
přímelek – **138**
příměsi – 30, 97, 136, **138**, 160
přímus – **138**
přisložení kamene – **138**
přístroj kropicí – **138**
přístroj nakrápěcí – **138**
přistrojit mlýn – **138**
PS – **138,** 146
půlkorec český – **114**, 138
pult psací – **138**
pytlík hustý – **138**
pytlík chlebový – **138**
pytlík mlýnský – **138**
pytlík mlynářský – **138**
pytlík moučný – **139**, 149
pytlík pšeničný – **139**
pytlík řídký – **138**
pytlík špicovací – **139,** 149
pytlík špicový – **139**
pytlíkář – **139**
pytlování – **139,** 149

– R –

rákosky – **139**
rám u stavidla – **139,** 153
rámec u stavidla – **139**
rameno – 41, **139**
rapotáč – **139,** 141
rašovák – 63, **139**
reforma – 18, 23, 29, 95, 97, 103, 137, **139,** 140, 150
rejholec – 137, 140, **147**, 149
rejhovačka – **141**
rejlík – **141**
remiše – 84, 85, **141**, 175
remlík – **141**
repetáč – 139, **141**
rohatka – 67, **141**
rohy – 45, 49, **141,** 142, 148
rozhodit mlýn – **141**
rozmělňovač – **141**
rozmělňování – **142**
rozporky – **142,** 167
rozteč –**142**
roztěrač – 40, 141, **142**
rožci – 49, 141, **142**
rožky – 49, 141, **142**
ručička – **142**
ručka (žejbrovací) – **142,** 148
rudlík – **142**
rybník – 79, **142**
rýhování – 23, 85, **142**, 144

– Ř –

řemen – 14, 57, 90, 137, **142**, 143
řemen klínový – **143**
řemen plochý – 14, **143**
řemenice – 31, 49, 56139, 142, **143**, 167, 171
řetěz – **143**, 144
řezačka krup – **144**
říčník – 121, **144**

– S –

samomleč – **144**
samomletí – **144**
savka – 95, 97, **144**, 145, 150, 152, 153
savka turbínová – **145**, 152
sběrač prachu – **145**
sedlo – 73, 77, 78, **145**, 151
sedmerka – 66, **145**
sekera mlynářská – **145**
sekerník – 41, **145**
semlít se – **145**
sešívání čtvrtí – **146**
shrnovačka – 92, 146, 170

schránka – 79, **146**
síla koňská – 52, 85, 138, **146**
síla vody – **146**, 171
sklípek – 79, **146**
skluz pytlový spirálový – **146**
skok zaječí – **146**
skruž – **146**
sleváč – 62, **146**
sloup podsvorní – **146**
sloup pouchový – **146**
sloup stavěcí – **146**
složení české – **146**
složení obyčejné – 15, 117, **146**, 147,148
složení poloumělecké – **149**
složení umělecké – 21, 52, 57, 69, 75, 105, 110, 133, **149**, 180
slupky – 82, 95, 117, **150**, 157
smeleček – **150**
smelek – **150**
smetiprach – 135, **150**
smirkování pláště – 95, **150**
sodr – **151**
sochor – 114, 121, **152**, 166
sortýr – **152,** 172,
spád vody – 114, **152,** 157
spirokap – **152**, 177
splav – **152**
spodák – 72, **153**
spodek – 60, 62, **153**
spojka – **153**
srdce – 63, **153**,
ssavka –**153**, 144,
stanice triérové – **153**
stárek – 57, 85, **153**
stavidlo – 80, 81, 114, 118, 139, 146, **153,** 167
stavidlo jalové – **153**
stěna návodní (u mlýnice) –**154**
stoka jalová – 79, 97, **154**
stolice válcová – 45, 92, 137, 142, **154,** 163, 155
stopka železí – 89, **155**, 181
stoupa – 104, 118, **155**, 157, 159
stranice – **156**, 180
straž – 36, **156**,
stroj kartáčovací – 64, **156**
stroj na vyklepávání – 135, **156**
stroj Paurův – **156**
stroj přistrkovací – **156**
strojidlo – 134, **156**
strojnice – 134, **156**,
strojovna – 111, **156**
strouha – **157**
stupník – **157**
Svaz pro hospodaření obilím – 37, 109, **157**
svlak –**157**, 166,
svor – 54, 91, **157**
svorec – **157**
symbolika mlynářská – **157,**
Syndikát pro úpravu dovozu obilí a mlýnských výrobků v Republice československé – 38, **157**

– Š –

šalanda – 31, 75, **157**
šejdovna – 103, **157**
šesterka – 66, **157**
škrdnice – 103, **157**
škrtnice – **157**
šlédy – 77, **157**,
šlupky – **157**
špic – **157**
špice – 82, 95, **157**, 159
špicování – 95, **157**, 159
špičák – 114, 157, **159**
špička – **159**
špunt – 13, 89, **159**
šrot – 98, **159, 163**
šrot moučný – **159**
šrotování – **159**, 161, 182
šrotovník – **159**
šrotýř – **159**
štálce – 147, **159**
štět – 81, **159**
štok – 41, 64, 155, 156, **159**
štoska – 64, **160**,
šumberka– 114, **160**
švaňk – 51, **160**

– T –

tabulka – 85, **160**
talíř – 13, **160**
tarár – 21, 28, 42, 149, **160**, 161
tatík – 77, **161**
těšnovák – 63, **161**
tluč – **161**
trám podlahový – 91, **161**
trámky – 53, **161**
transmise – 57, 132, **161**
trejb – 64, 124; **161**
triér – 64, 80, 153, **161**
triér diskový – **161**
triér válcový – **162**
trojice – **162**, 181
trubka spádová – 42, 50, **162**
truhla míchací – **163**
truhla moučná – **163**
truhla spodní – **163**
truhla výmelná – 99, 112, **163**
třídič spirálový – 14, **163**, 170
tulej – 49, **163**
tulejka – 121, **163**
tuplovka – 45, **163**
turbína větrná – 111, **163**
turbína vodní – **163**
tvrzení – **164**

– U –

ubrat z kamene – **164**

– V –

vaček – **164**, 175, 34
vačka – 121, 149**, 164**
vagón – **165**
váha na obilí – **165**
váhy hektolitrové (na obilí) – **165**
vahovitost kamene – **165**
val – **165**
válec vřetena – **165**, 182
válec železí – **165**, 182
váleček (hasačertu) – 149, **165**
váleček (na obracení běhounu) – **166**
váleček (žejbrovací) – **166**
váleček k sešívání řemenů – **166**
valič – 63, **166**
valůvky – **166**

vamberák – 63, **166**
vantroky – 41, 66, 80, 134, 153, 154, 157, **166**
varhánek – 145, **166**
variátor – **166, 167**
věnce Karlovy – 117, **167**,
věnec – 82, **167**
věnec litinový – **167**
věnec vodního kola – **167**
věnečky moučné – 117, **167**
ventilátor – **167,**
věrtel český – 40, 114, **167**
větrák – 42, 46, 105, **167**
větrníky – 141, **167**
větřák – **167**
vidle – 141, 142, 153, **167**
vidlice – 49, 141, 142, **167**
virgule – 47, **168**
vlk – 13, 45, 72, 79, **168**
voda korálkovatá – **168**
voda malá – **168**
voda na mlýn – **168**
voda nápadní – **168**
voda nebeská – **168**
voda nestálá – **168**
voda stálá – **168**
voda velká – **168**
voda zbytečná – **168**
vodní kniha – **168**, 199, 200
voškrt – 85, 119, **169**
voškrtiště – 119, **169**
vrátek – **170**
vrstevník – 91, **170**
vřeteno – **171**, 181
výhonek – 13, 84, **170**
vyhrnovačka – 146, **170**
vykulovač spirálový – 163, **170**
výmelek – 98, **170**
výmelné – 98, **170**
výmět – 53, 96, **170**
vymílání – 105, 154, **170**
výplň perutí – 45, 127, **170**
výpočet síly vodní – 146, **171**
vypouklost věnce – 143, **171**
výražní – 57, **171**
výroba jahel – **171**
výroba přidružená – **171**
vyrukování (válcové stolice) – **171**, 177
Výsadní obilní společnost – 38, **171**, 209
výsek – 112, **171**
vysévač – 21, 23, 24, 37, 41, 42, 45, 51, 78, 90, 97, 103, 111, 124, 127, 130, 133, 137, 139, 140, 141, 146, 149, 150, 152, 160, 163, **171**, 172, 173
vysévač čisticí – **172**, 173,
vysévač čistírenský – 97, **172**, 173
vysévač hranolový – 24, 37, 42, 45, 110, 137, 149, 150, 152, 160, **172**, 173,
vysévač hrudový – **173**
vysévač odstředivý – 173
vysévač prachový – **173**
vysévač rovinný – 127, 139, 150, **173**
vystrák – 34, 103, **174**, 175
výstroj – 49, 61, 118, 174, **175**,
vytáčenou křesat – 84, **175**
výtah kapsový – 21, 42, 46, 49, 51, 79, 99, 132, 149, **176**
výtah korečkový – 49, **176**
výtahy – 150, **176**
vývařiště – 74, **176**

– Z –

zakopání kypřice do běhounu – 21, 88, **176**
zálubí – **176**
zálubné – **176**
zámel – **176**
zanáška – 132, **176**
západka – 67, **176**
záplava hlavní – **177**
zarukování (válcové stolice) – **177**
zařízení odlučovací – **177**
zásobník – 20, 78, 81, **177**
zašlehnutí (síta) – 45, 172, **177**
zátopa – **177**
závlač – 57, **177**
zavrtáček – **177**
zavrtovák – **177**
zděř – 90, 126, 136, 140, 149, **177**
zděř chodicí – 149, **177**
zděř pupková – 141, 147, 149, **177**
zdířka – 149, **180**,
zdvihák – 49, **180**
zhlaví – 53, **180**
zhlavíčko – 53, 96, **180**
znamení normální – 35, **180**
zrno – 28, 40, 60, 78, 82, 89, 93, 95, 101, 113, 115, 139, 141, 161, 162, 170, 176, **180**
zvonek – 149, **180**

– Ž –

žabař – **180**
žehrovák – 63, **180**
žejbro – 13, 21, 22, 28, 31, 42, 82, 90, 142, 144, 146, 148, 149, 156, 160, 162, 163, 166, **180,**
žejbro špicovací – **181**
žejbro špicové – **181**
žejbrovadlo – 180, **181**
žejbrování – 31, 39, 148, 149, 180, **181**
železí – 13, 20, 49, 63, 64, 67, 88, 89, 114, 117, 136, 147, 149, 155, 165, 170, 175, **181,** 182
žentour – 108, 145, **182**
žernov – **182**
žernovnice – **182**
žitavák – 63, **182**
žito matečné – 113, 124, **182**
žito svatojánské – 113, 124, **182**
žlab – 79, 90, 157, 166, **182**
žlab jalový – 79, **182**
žlab prázdný – 79, **182**

Rejstřík věcný a jmenný

Bachmannová, Jarmila – **11**
Centrokooperativ – **38**
Československá obilní společnost – **38**, **157**, **171**
Československé mlýny, národní podnik – **38**, **109**
Českomoravský svaz pro hospodaření obilím – **37**, **109**
Doubek, Jan – **11**, **201**
Dovozní syndikát pro Podkarpatskou Rus – **38**
Friml, Josef – **145**
Hübner a Opitz – **62**
Janotová, Šárka – **11**
Jiří z Doupova – **157**
KUNZ Hranice – **163**
Martínek, Václav – **11**
Medek, Václav – **11**
Mikyška, František – **11**
Ministerstvo výživy – **109**
Mlynářské ústředí – **37**, **38**, **109**, **157**, **199**
Mlyny a cestovinárne, národný podnik, Piešťany – **39**
Mlýny a pekárny, oborové ředitelství Praha – **39**
Mlýny a těstárny, národní podnik, Pardubice – **39**
Národní shromáždění – **109**
Novák, Vlastimil – **11**
Oborová projekce mlýnů a pekáren, Praha – **39**
Poncelet, Jean-Victor – **72**, **74**, **92**
Pražské pekárny a mlýny, národní podnik – **39**
Proboštův betlém – **145**
Prokeš, Jaroslav – **11**
Richter, Karlouš – **14**, **200**
Sagebien, Alphonse Eléonor – **74**
Sdružené průmyslové podniky, zpracující obilí a mouku – **38**
Severomoravské mlýny, národní podnik, Olomouc – **38**
Slezské mlýny, národní podnik, Krnov – **38**
Slovenské mlýny, národní podnik, Bratislava – **39**
Soder, Ing. – **151**
Stehlíková, Jana – **11**
Středočeské mlýny, národní podnik, Praha – **39**
Středomoravské mlýny, národní podnik, Brno – **39**
Syndikát pro úpravu dovozu obilí a mlýnských výrobků v Republice československé – **38**, **157**
Šimek, Rudolf – **11**
Štěpán, Jiří – **11**
Štěpán, Luděk – **11**

Třebechovické muzeum betlémů – **145**
Ústředí společnosti pro obchod obilím v Praze a Bratislavě – **38**
Ústřední svaz československých mlýnů – **38**
Václav Hájek z Libočan – **157**
Veverka, David – **11**
Východočeské mlýny, národní podnik, Hradec Králové – **39**
Výsadní obilní společnost – **38**, **171**
Vysoký, Arnošt – **14**
Výzkumný ústav mlýnského a pekárenského průmyslu, Praha – **39**
Zájmové ústředí družstevních svazů v Praze – **38**
Západočeské mlýny, národní podnik, Louny – **39**
Zuppinger, Walter – **74**

Prameny a literatura

– Prameny–

Národní archiv Praha
fond Mlynářské ústředí, Praha (1939 až 1945)
fond Státní obilní ústav, Praha (1918 až 1924)
fond Nová manipulace, Praha (1650 až 1706),
Soupis panských mlýnů z roku 1704

Státní okresní archiv Hradec Králové
fond Pilařovi Josef a František (1785 až 1847), kniha č. 4, 1804
fond Okresní úřad Hradec Králové I, vodní kniha pro politický okres Hradec Králové

Státní okresní archiv Chrudim
fond Rodinný archiv Štěpánů; Horáček, F. – Štěpán, L., *Atlas vodních děl Chrudimska*, rukopis, 1980
fond OkÚ Chrudim, vodní kniha pro politický okres Chrudim (v malém rozsahu i Čáslav a Vysoké Mýto)

Státní okresní archiv Jičín
fond Okresní úřad Hořice, vodní kniha pro politický okres Hořice

Státní okresní archiv Kolín
fond Okresní úřad Kolín, vodní kniha pro politický okres Kolín

Státní okresní archiv Louny
fond Okresní úřad Louny I, vodní kniha pro politický okres Louny

Státní okresní archiv Pardubice
fond Okresní úřad Pardubice, vodní kniha pro politický okres Pardubice

Státní okresní archiv Ústí nad Orlicí
fond Okresní úřad Lanškroun, vodní kniha pro politický okres Lanškroun
fond Okresní úřad Vysoké Mýto, vodní knihy č. 1 a 2
fond Okresní úřad Žamberk, vodní kniha Žamberk I

Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR
dotazník lexikálního archivu lidového jazyka

Národní zemědělské muzeum – archiv
Choutka, F., *Paměti mlynářského dělníka*, rkp.
inv. č. 6655, sign. P 4065, pozůstalost prof. Dr. Ing. Václava Vilikovského (z let 1919 až 1942)

Regionální muzeum ve Vysokém Mýtě
archiv, kart. 22, *Karlouš Richter mlynář ze Sárovce*
podsbírka knihy, inv. č. R92, Richter, Karlouš, *Mlýnařský slovník*, nedatováno [60. až 70. léta 19. století]
podsbírka knihy, inv. č. R138, Charousová, Milena, *Výroba ve mlýně před první světovou válkou*, maturitní práce, Gymnázium Vysoké Mýto, nedatováno
podsbírka knihy, inv. č. R148, Prokeš, Bohumír, *Mlýn a pila ve Vysokém Mýtě čp. 78/III*, Vysoké Mýto 1974
podsbírka knihy, inv. č. R149, Vajmar, Josef, *Stručný nástin mlýna Josifovkého, nyní čp. 17/II, a Malých mlýnů, nyní čp. 18, na řece Loučné ve Vysokém Mýtě rod. Vajmarových*, Vysoké Mýto, nedatováno

Městský úřad Litomyšl
vodní kniha pro politický okres Litomyšl

– Literatura–

von BACH, Carl, *Die Wasserräder*, Stuttgart 1886.
BAUMGARTNER, Ferdinand, *Handbuch des Mühlenbaues und der Müllerei*, Berlin 1904.
de BELIDOR, Bernard Forest, *Architecture hydraulique*, první svazek, první část, Paris 1782.
BROCKHAUS, Friedrich Arnold, *Brockhaus Conversations-Lexikon. Allgemeine deutsche Real-Encyklopädie*, 13. vydání, Leipzig 1882–1887.
DOUBEK, Jan – KOČ, Břetislav – URBÁNEK, Radim, *Co roztáčel vítr. Historie a současnost větrných mlýnů, mlýnků a čerpadel*, Brno 2020.
FILIPEC, Josef – ČERVENÁ, Vlasta, *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*, Praha 2006.
FLÖRKEN, Friedrich Jakob, *Encyklopedie oder allgemeines System der Staats, Stadt, Haus und Landwirthschaft*, Fünf und neunzigster Theil – Mühle, Brunn 1812.
HÁJEK, Gustav, *Vodní motory*, Praha 1951.
HANUŠIN, Ján, *Vodné koleso – motor feudálnej techniky na Slovensku*, Príroda a spoločnosť, 1981, roč. 30, č. 2, s. 53–58.
HERTÍK, Emanuel, *Příruční kniha mlynářská*, Praha 1888.
HERTÍK, Emanuel, *Mlynářství*, Praha 1890.
Historie mlynářství I, Zpravodaj Fy. Jos. Prokopa synové v Pardubicích, 1937, č. 2, s. 9.
Historie mlynářství II, Zpravodaj Fy. Jos. Prokopa synové v Pardubicích, 1937, č. 3, s. 17.

Historie mlynářství III, Zpravodaj Fy. Jos. Prokopa synové v Pardubicích, 1937, č. 4, s. 25-26.
Historie mlynářství IV, Zpravodaj Fy. Jos. Prokopa synové v Pardubicích, 1937, č. 5, s. 33.
Historie mlynářství V, Zpravodaj Fy. Jos. Prokopa synové v Pardubicích, 1937, č. 6, s. 41.
HUDEC, Jan, *Nástin praktického mlynářství*, Praha 1908.
HÝBL, Jaroslav, *Vodní motory*, I. díl, Praha 1922.
HÝBL, Jaroslav, *Vodní motory*, II. díl, Praha 1924.
JUNGMANN, Josef, *Slovník česko-německý*, díl I. až V., Praha 1835 až 1839.
KARAS, Jaroslav, *Výstroje a transmise mlýnů a jich výpočty*, Praha 1911.
KARAS, Jaroslav, *Historický vývoj mlynářství*, Praha 1919.
KARAS, Jaroslav, *Mlynářství a stavba mlýnů*, díl I. Obilí, jeho nemoci, plevel, škůdci a zpracování, Praha 1922.
KARAS, Jaroslav, *Mlynářství a stavba mlýnů*, díl II. Čištění obilí a stroje k němu, Praha 1923.
KARAS, Jaroslav, *Mlynářství a stavba mlýnů*, díl III. Mlecí stroje, Praha 1926.
KARMARSCH, Karl – MÜLLER, Ernst – FISCHER, Hermann, *Handbuch der mechanischen Technologie*, Dritter Band, Spinnerei, Weberei (Weben, Wirken, Flechten), Müllerei, Herstellung und Prüfung des Papiers, Berlin 1892.
KETTENBACH, Friedrich, *Der Müller und der Mühlenbauer: praktisches Handbuch für Müller, Mühlenbauer und technische Lehranstalten*, Bd. 1, Leipzig 1907.
KETTENBACH, Friedrich, *Der Müller und der Mühlenbauer: praktisches Handbuch für Müller, Mühlenbauer und technische Lehranstalten*, Bd. 2, Leipzig 1907.
KOČKA, Václav, *Mlynářský praktik: Pomocné knihy odborné pro majitele mlýnů, pil, elektráren…*, Praha 1923.
Kronika práce, osvěty, průmyslu a nálezův, díl V. Chemie denního života, Praha 1891.
KŘIVANOVÁ, Magda, *Mlýny a mlynářství v historických pramenech*, in: Sborník referátů ze semináře Vodní mlýny, Vysoké Mýto 2002, s. 34–38.
KUTTELVAŠER, Zdeněk, *Staré české mlýnské složení*, in: Dějiny techniky za feudalismu, Praha 1974, s. od–do.
LEHOVEC, Antonín, *Učebnice praktického mlynářství pro mlynáře a tovaryše. Techno-mlynářský kurz pro mlynáře, stárky a tovaryše mlynářské*, I. díl, Praha 1936.
LEHOVEC, Antonín, *Učebnice praktického mlynářství pro mlynáře a tovaryše. Techno-mlynářský kurz pro mlynáře, stárky a tovaryše mlynářské*, II. díl, Praha 1938 [dodatečně razítkem].
LUCAS, Adam, *Wind, Water, Work. Ancient and Medieval Milling Technology*, Leidene 2006.
MACHEK, Václav, *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha 1997.

MARSCHNER, Harald, *Die Kulturgeschichte des Mühlsteins anläßlich 150 Jahre Fabrik für französische, Deutsche und küntliche Mühlsteine Fries, Burgholzer & Co.*, Perg 2022.
MAŘÍKOVÁ, Martina, *Přísežní zemští mlynáři*, in: Sborník referátů ze semináře Vodní mlýny IV, Vysoké Mýto 2011, s. 20–24.
MEDEK, Václav, *Vývoj válcových mlecích strojů*, in: Sborník referátů ze semináře Vodní mlýny IV, Vysoké Mýto 2011, s. 133–148.
MEDEK, Václav, *Vývoj válcových mlecích strojů* – 2. část, in: Sborník referátů ze semináře Vodní mlýny V, Vysoké Mýto 2016, s. 23–28.
MENŠÍK, J., *České mlýnské složení*, Mlýnsko-pekařský průmysl 30, 1984, s. 88.
Mlynářství, Český mechanik, 1897, roč. XII, č. 8, s. 118–119.
Mlynářství (pokračování), Český mechanik, 1897, roč. XII, č. 10, s. 146–148.
Mlynářství (pokračování), Český mechanik, 1897, roč. XII, č. 11, s. 162–165.
Mlynářství (pokračování), Český mechanik, 1897, roč. XII, č. 12, s. 180–183.
MOOG, Berthold, *The horizontal Watermill. History and Technique of the First Prime Mover*, nelokalizováno, 1994.
NEDOMA, Antonín, *Vodní turbiny a turbinové pumpy*, Praha 1925.
NEUMANN, Friedrich, *Atlas zur Bergmann-Kögel's praktischen Mühlenbauer*, Weimer 1862.
NĚMEČEK, Svatopluk, *Provoz a údržba vodních turbin*, Praha 1952.
Ottův slovník naučný, illustrovaná encyklopaedie obecných vědomostí, 1.–28. díl, Praha 1888 až 1909.
PAPPENHAIM, Gustav, *Populäres Lehrbuch der Müllerei*, Wien 1878.
PÁRIS, Franěk, *Dějiny mlynářství*, Praha 1913.
PÁRIS, Franěk, *Názvosloví starého mlýna českého*, Český lid, 1906, 15, s. 186–189.
PÁRIS, Franěk, *Názvosloví starého mlýna českého* (dokončení), Český lid, 1906, 15, s. 225–232.
PÁTEK, Ferdinand, *Některé názvy součástí starých mlýnů českých*, Český lid, 1902, 11, s. 60–61.
PAVLIŠ, Miroslav – PLISKOVÁ, Vilma – PLISKA, Vilém, *Průmyslová výroba krmiv a mlynářství. Technologie pro 2. ročník SPŠ potravinářské technologie*, Praha 1979.
PAVLIŠ, Miroslav – PLISKOVÁ, Vilma – PLISKA, Vilém, *Průmyslová výroba krmiv a mlynářství. Technologie pro 3. ročník SPŠ potravinářské technologie*, Praha 1979.
PAVLIŠ, Miroslav – PLISKOVÁ, Vilma – PLISKA, Vilém, *Průmyslová výroba krmiv a mlynářství. Technologie pro 4. ročník SPŠ potravinářské technologie*, Praha 1981.

von POPPE, Johann Heinrich Moritz, *Obšírné prostonárodní naučení o řemeslech a umělostech, čili Technologia všeobecná a obzvláštní, k poučení a prospěchu všelikých stavův,* I. díl – III. díl, Praha 1836 a 1837.
RIEGER, František Ladislav – MALÝ, Jakub, *Slovník naučný,* 1.–12. díl, Praha 1860 až 1890.
RÜDINGER, Torsten – OPPERMANN, Filip, *Kleine Mühlenkunde. Deutsche Technikgeschichte vom Reibstein zur Industriemühle,* Berlin – Postdam 2019.
SKLÁDALOVÁ, Jana – KOPÁČOVÁ, Olga, *Příruční slovník zpracování obilovin. Výrazy mlýnské, pekárenské, těstárenské a cukrářské,* Praha 1995.
SUPPAN, Rudolf, *Mühlen, Bäche, Wasserräder,* Graz 1995.
Staročeský slovník, díl I–III, sešit 22–24, Praha 1977 až 2000.
STURM, Leonhard Christoph, *Vollständinge Mühlen Baukunst,* Nürnberg 1815.
ŠTĚDRÝ, Bohumil, *Lidové názvy staročeských mlýnů,* Český lid, 1902, roč. XI, s. 186–188.
ŠTĚPÁN, Luděk, *Lidové stavitelství ve stavebních plánech a mapách východočeských archívů I. (Technické a společenské stavby),* Pardubice – Ústí nad Labem 1990.
ŠTĚPÁN, Luděk, *První středověké mlýny poháněné koly na vrchní vodu a jejich mlecí kameny,* in: Sborník referátů ze semináře Vodní mlýny IV, Vysoké Mýto 2011, s. 14–19.
ŠTĚPÁN, Luděk – KŘIVANOVÁ, Magda, *Stavba vodních motorů a strojů na úrovni lidových technik v regionu východních Čech,* Dějiny věd a techniky, 1996, roč. 29, č. 3, s. 159–173.
ŠTĚPÁN, Luděk – KŘIVANOVÁ, Magda, *Dílo a život mlynářů a sekerníků v Čechách,* Praha 2000.
ŠTĚPÁN, Luděk – VAŘEKA, Josef, *Klíč od domova. Lidové stavby východních Čech,* Hradec Králové 1991.
ŠTĚPÁN, Luděk – URBÁNEK, Radim – KLIMEŠOVÁ, Hana a kolektiv, *Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II,* Praha 2008.
TĚŠITELOVÁ, Marie, *Slovník starých českých mlýnů,* Naše řeč, 1963, roč. 36, 49, s. 185–193.
TUREČEK, František, *Mlynářství,* díl III., Sbírka diagramů mlýnů, Břeclav 1935.
TUREČEK, František, *Motory spalovací,* nelokalizováno [Břeclav], nedatováno [do roku 1939].
TUREČEK, František, *Mlynářství,* díl. III, Sbírka diagramů mlýnů, Břeclav, nedatováno [do 1939].
TUREČEK, František, *Zpracování obilí,* Břeclav, nedatováno [do 1939].
TUREČEK, František, *Mlynářská technologie strojní,* svazek I., Stroje vysévací a čisticí, Pardubice 1947.
TUREČEK, František, *Stroje mlecí,* Pardubice 1949.
TUREČEK, František, *Mletí obilí,* Pardubice 1949.
TUREČEK, František, *Čištění obilí,* Pardubice 1950.
TUREČEK, František, *Mlynářská energetika,* díl I., Pardubice 1955.

TUREČEK, František, *Mlynářská energetika*, díl II., Pardubice 1955.
TUREČEK, František, *Encyklopedie mlynářství*, nelokalizováno, nedatováno.
TUREČEK, František, *Mlynářství*, díl I., Čištění obilí a dopravní prostředky ve mlýně, nelokalizováno, nedatováno.
TUREČEK, František, *Mlynářství*, díl III., Sbírka diagramů mlýnů, Břeclav, nedatováno.
TUREČEK, František, *Skladování obilí. Mechanické dopravní prostředky. Vzduchotechnika*, nelokalizováno, nedatováno.
URBÁNEK, Radim, *Kamenné části mlýnské hranice*, in: Sborník referátů ze semináře Vodní mlýny IV, Vysoké Mýto 2011, s. 176–181.
VAŘEKA, Josef, *Větrné mlýny na Moravě a ve Slezsku*, Uherské Hradiště 1967.
VAŘEKA, Josef – FROLEC, Václav, *Lidová architektura: encyklopedie*, 2. přepracované vydání, Praha 2007.
VYSOKÝ, Arnošt, *Materiál k slovníku technologickému*, Litomyšl 1861.
ZÍBRT, Čeněk, *Staročeské obyčeje a pověry mlynářské*, Mlynářské noviny, 1907, roč. IV, s. 403.

– Elektronické zdroje –

https://ujc.avcr.cz/elektronicke-slovniky-a-zdroje/Vokabulář webový: webové hnízdo pramenů k poznání historické češtiny> [27. 4. 2021].

Autorství obrázků

– Archivní materiály –

NÁRODNÍ ARCHIV, FOND Mlynářské ústředí, Lochovice čp. 109, karton č. 55, sign. 51 — **125**
STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV CHRUDIM, fond Okresní úřad Chrudim, karton č. 193 — **02**
STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV CHRUDIM, fond Okresní úřad Chrudim, Vodní kniha pro okres Chrudim, vložka č. 103 — **11**
STÁTNÍ OKRESNÍ ARCHIV PARDUBICE, fond Okresní úřad Pardubice, Vodní kniha, vložka č. 343 — **39**
NÁRODNÍ TECHNICKÉ MUZEUM PRAHA, fond 82, J. Hübner — **91**

– Literatura –

BEYER, JOHANN MATHIAS: Theatrum Machinarum Molarium, Oder Schau-Platz der Mühlen-Bau-Kunst, Welcher allerhand Sorten von solchen Maschinen, die man Mühlen nennet, so wohl historisch als practisch, nebst ihren Grund- und Auf-Rissen vorstellet, und zwar wird in selbigen gehandelt, Dresden 1767. — **52** Tab. XXV — **86** Tab XXVI
GERSTNER, FRANZ JOSEPH: Kupfertafeln zu dem Handbuche der Mechanik von Franz Joseph Ritter von Gerstner, aufgesetzt, mit Beiträgen von neuern englischen Konstrukzionen vermehrt und herausgegeben von Franz Anton von Gerstner, Wien 1834 — **08**
KARAS, JAROSLAV: Historický vývoj mlynářství, Praha 1919: — **137**, **druhá strana obálky**
KARAS, JAROSLAV: Stavba mlýnů, Praha 1926, s. 255 — **150**
ŠTĚPÁN, LUDĚK – URBÁNEK, RADIM – KLIMEŠOVÁ, HANA A KOLEKTIV, Dílo mlynářů a sekerníků v Čechách II, Praha, 2008 — **107**, s.71 — **166**, s. 170
TUREČEK, FRANTIŠEK: Mlynářská encyklopedie, Pardubice 1950 — **04**, **17**, **21**, **78**, **80**, **127**

– Fotodokumentace z terénu –

RADIM URBÁNEK — **01**, **03**, **05**, **06**, **07**, **09**, **10**, **12**, **13**, **15**, **16**, **19**, **20**, **22**, **23**, **24**, **25**, **26**, **27**, **29**, **30**, **31**, **32**, **33**, **34**, **36**, **38**, **40**, **41**, **43**, **44**, **45**, **46**, **47**, **48**, **49**, **50**, **51**, **53**, **54**, **55**, **56**, **57**, **58**, **59**, **60**, **61**, **62**, **63**, **64**, **65**, **66**, **67**, **68**, **69**, **70**, **71**, **72**, **73**, **74**, **75**, **76**, **77**, **79**, **81**, **82**, **83**, **85**, **87**, **88**, **90**, **92**, **94**, **95**, **96**, **99**, **100**, **101**, **102**, **103**, **104**, **105**, **108**, **109**, **110**, **111**, **112**, **113**, **114**, **115**, **116**, **117**, **118**, **119**, **120**, **124**, **126**, **128**, **129**, **130**, **131**, **132**, **133**, **134**, **136**, **138**, **139**, **140**, **141**, **142**, **143**, **144**, **145**, **146**, **147**, **148**, **149**, **151**, **152**, **153**, **154**, **155**, **156**, **157**, **158**, **162**, **163**, **164**, **165**
MATOUŠ URBÁNEK — **18** (kresba)
LUDĚK ŠTĚPÁN — **98**

– Axonomentrie –

JIŘÍ ŠTĚPÁN — **14**, **28**, **35**, **122**, **123**, **159**, **160** (Kresby)

E/ Soukromá sbírka
SBÍRKA RADIMA URBÁNKA — **37** autor neznámý, **42**, **84**, **89** autor neznámý, **93**, **97** autor neznámý, **106**, **121**, **135**, **161**

MLYNÁŘSKÝ SLOVNÍK

NÁZVOSLOVÍ HISTORICKÝCH MLÝNŮ

PhDr. Radim Urbánek

Recenzenti PhDr. Magda Křivanová, PhDr. Jiří Woitsch, Ph.D.
Grafické řešení a sazba kapitola s. r. o.
Jazyková korektura Mgr. Jana Válková
Vědecká redakce Mgr. Jitka Sobotková, Ph.D.
Technická redakce Bc. Veronika Pecová, DiS.
Tisk RAIN tiskárna s. r. o.
Vydalo Národní zemědělské muzeum, s. p. o., Kostelní 44, 170 00 Praha 7

Výsledek vznikl za podpory Ministerstva zemědělství,
institucionální podpora MZE-RO0824.

Vydání první
2024

ISBN 978-80-88270-43-0